

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՈՒՏԻՔԻ

ԳՐԶՈՒՄԵՅԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this book

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են
հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

TAMARA MINASYAN

**SCRIPTORIA
OF UTIK PROVINCE**

Yerevan – 2020

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ТАМАРА МИНАСЯН

**СКРИПТОРИИ
ОБЛАСТИ УТИКА**

Ереван – 2020

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

**ՈՒՏԻՔԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ**

Երևան – 2020

ՀՏԴ 93/94:09
ԳՄԴ 63.2/3
Մ 710

Տպագրվում է
Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Կարեն Մաթևոսյան
պատմական գիտությունների դոկտոր

Թամարա Մինասյան. Ուտիքի գրչության կենտրոնները:
Ալբոմ-ուսումնասիրություն: Եր. «Մատենադարան» հրատ.,
Մ 710 2020.- 288 էջ (ներդիր 24):

Հայ գրավոր մշակույթի հնագույն կենտրոններից է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգը, որտեղից մեզ հասած ձեռագրական ժառանգությանն է նվիրված ուսումնասիրությունը: Ձեռագրական, վիմագրական ու մատենագրական աղբյուրների հիման վրա ներկայացվում են նահանգի գրչության կենտրոնները՝ հիշատակարանային բազմաթիվ տվյալների հրապարակմամբ, որոնք լուսաբանում են նահանգի պատմությանը վերաբերող շատ հարցեր:

Գիրքը նախատեսված է Արցախ-Ուտիք նահանգների պատմությանը ու մշակույթով զբաղվող մասնագետների, միջնադարագետների, աղբյուրագետների, ձեռագրագետների, ինչպես նաև պատմությանը, մշակույթով և արվեստով հետաքրքրվող լայն հասարակության համար:

ՀՏԴ 93/94:09
ԳՄԴ 63.2/3

ISBN 978-9939-9237-8-9
© Մինասյան Թ., 2020
© Մաշտոցյան Մատենադարան, 2020

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հայկական գրչության կենտրոնների պատմության ուսումնասիրությունը, որպես հայագիտության ուրույն ուղղություն, սկզբնավորվել է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանում: Արտաշես Մաթևոսյանի «Մեծովալանքի գրչության կենտրոնը (ԺԲ-ԺԵ դդ.)» ուսումնասիրությամբ (1970 թ.) հիմք դրվեց այս ուղղությանը, որին հաջորդեցին Սշո Առաքելոց վանքի (Հ. Մանուչարյան), Անի քաղաքի (Կ. Մաթևոսյան), Գեղամա երկրի (Ա. Ղազարոսյան, անտիպ), Սկևռա վանքի (Հ. Բադալյան), Արցախի նահանգի (Թ. Մինասյան), Վանա լճի կղզիների վանքերի (Լ. Թումանյան) գրչության կենտրոնների մասին լույս տեսած ուսումնասիրությունները¹:

Հայ գրավոր մշակույթի հնագույն կենտրոններից են Հայոց Արևելից կողմանց Արցախ և Ուտիք նահանգները: 2015 թվականին հրատարակված մեր «Արցախի գրչության կենտրոնները» գրքում անդրադարձել ենք Արցախի և նրա հետ ձեռագրական մշակույթի տեսանկյունից մերձավոր որոշ հարակից շրջանների գրչության կենտրոնների պատմությանը: Ներկա ուսումնասիրությունը որոշ իմաստով նախորդի շարունակությունը կարելի է համարել, քանի որ խոսքը հարևան տարածքների մասին է, որոնցում մեծ են պատմամշակութային ընդհանրությունները: «Ուտիքի գրչության կենտ-

¹ Հ. Մանուչարյան, Պոդոս Տարոնացի, Երևան, 1982, Կ. Մաթևոսյան, Անի, Ս. Էջմիածին, 1997, Հ. Բադալյան, Սկևռայի գրչության կենտրոնը, Երևան, 2013: Թ. Մինասյան, Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015: Լ. Թումանյան, Վանա լճի կղզիների վանքերի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2019:

րոնները» գրքում նահանգի գավառների պատմությունը և մշակութային, ձեռագրական ժառանգության խնդիրները ներկայացվում են ըստ «Աշխարհացույցի» մեջ նրանց գրադեցրած տարածքների, որոնք հետագա դարերում վարչաքաղաքական փոփոխությունների հետևանքով ունեցել են նոր սահմաններ և անուններ: Ընդ որում՝ դրանք երբեմն կցվել են հարևան Գուգարքին կամ Արցախին:

Աշխատության մեջ ներկայացված են Ուտիքի գրչության կենտրոնները և դրանցից մեջ հասած ձեռագրերը: Այս կենտրոններում նաև պահվել են այլ վայրերում գրված և այստեղ բերված ձեռագիր մատյաններ, որոնցով ամբողջանում է նահանգի ձեռագրական ժառանգության պատկերը (ամբողջական ցանկը ներկայացված է աշխատության վերջում):

Գրքի հավելվածում առաջին անգամ ամբողջական ներկայացվում է Մխիթար Գոշի հայսմավուրքային վարքը (Մ. Սմբատյանցը 1896 թ. հրատարակել է որոշ հատվածներ), որը մեզ է հասել Չակամ գավառում գրված 1709 թվականի Հայսմավուրքով և կրում է տեղի ավանդույթների ազդեցությունը (ՄՄ ձեռ. 3813, թ. 262բ-265բ):

Վերջում ուզում ենք մեր երախտիքի խոսքն ասել գրքի խմբագիր, պ. գ. դ., պրոֆեսոր Կարեն Մաթևոսյանին, Մատենադարանի Ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ և գլխավոր ավանդապահ, պ. գ. դ. Գևորգ Տեր-Վարդանյանին, Արվեստի պատմության և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության, Ձեռագրագիտության, թվայնացման և հրատարակչական բաժինների մեր գործընկերներին:

ՊԱՏՄԱԿՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ուտիքը Մեծ Հայքի տասներկուերորդ նահանգն է, որի սահմանները տարածվում էին Կուր գետի աջափնյա մասում և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան լեռնային շրջաններում՝ զբաղեցնելով Աղստև գետից մինչև Կուրի և Երասխի ջրկիցն ընկած տարածքը: Ըստ «Աշխարհացույցի»՝ նահանգը հյուսիս-արևելքում Կուր գետով սահմանակից էր Բուն Աղվանքին, արևմուտքում՝ Դերեղի և Աղստևի ջրբաժանով՝ Գուգարք, հյուսիս-արևմուտքում՝ Մրղուզի և Սևանի լեռնաշղթաներով՝ Այրարատ և Սյունիք, հարավ-արևմուտքում՝ Արցախ, իսկ հարավում Երասխ գետով՝ Փայտակարան նահանգներին:

Հունահռոմեական գրավոր աղբյուրներում Ուտիքը Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան նահանգների շարքում հիշատակվում է Զ. ա. I դարից: Այդ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա կազմված աշխարհի հնագույն քարտեզներում Ուտիքը նշվում է Մեծ Հայքի սահմաններում²: Ստրաբոնը (Զ. ա. 63 - Զ. հ. 23)³, Կլավդիոս Պտղոմեոսը (II դար)⁴, Եվսեբիոս Կեսարացին (IV դար), Ասինիոս Քվադրատոսը (IV դար), Ստեփանոս Բյուզանդացին (V

² Ուտիքը հայոց պետության կազմի մեջ է եղել Երվանդունիների (Զ. ա VI-III դդ.), Արտաշիսյանների (Զ. ա. II-I դդ.), Արշակունիների (I-IV դդ.), Բագրատունիների (IX-XI դդ.) և Չաքարյանների ժամանակ (XII-XIII դդ.): Սակայն նահանգը հաճախ է անջատվել Հայաստանից և կցվել այլ պետությունների: 428 թ. մտել է Աղվանքի մարզպանության կազմի մեջ: Վարչական այս փոփոխություններից հետո տեղի եկեղեցին կոչվել է Աղվանից կաթողիկոսություն՝ մնալով Հայոց եկեղեցու ենթակայության տակ: Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 301: **Բ. Ուլուբաբյան**, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 37-38: **Ա. Տերչյան**, Պատմություն Հայոց արևելյան կողմի. Աղվանք, Գարդման, Ուտիք, Երևան, 2015, էջ 83-85:

³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հունական աղբյուրներ, **Ստրաբոն**, XI, 14, 4-6, Երևան, 1940:

⁴ **Կլավդիոս Պտղոմեոս**, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 2, Երևան, 2011, էջ 10-12:

դար)⁵ «Ուտիք» երկրանունը նշում են հունարեն «Օտենն» (Չտդն), իսկ Պլինիոս Ավագը (I դար)⁶ լատիներեն «Օտենա» (Otena, Otene) ձևով⁷:

Նահանգը վաղ հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է V դարից և պատմության մեջ հայտնի է նաև Գարդման, Շակաշեն (սրանք նաև Ուտիք նահանգի գավառների անուններն են), Մովսես Կաղանկատվացու մոտ՝ նաև Արշակաշեն անուններով⁸: Ուրեմն՝ Ուտիք, Գարդման, Շակաշեն, Արշակաշեն անունները նույն նահանգի անուններն են եղել, որոնք գործածվել են նահանգի պատմության տարբեր ժամանակներում՝ կախված այն բանից, թե տվյալ ժամանակաշրջանում որ գավառի տերերն են իշխող դիրք գրավել:

Նահանգն «Աշխարհացույցում» հիշատակված է Ուտիք անունով. «Ուտի առ մոտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ և Կուր գետոյ, ունի գաւառս զոր Աղուանք⁹ ունին՝ Եւթն՝ Առան-ռոտ, Տոի, Ռոտպացեան, Աղուէ, Տուչքատակ, Գարդման, Շիկաշէն, Ուտի Առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի և ի հաւուց կատակ»¹⁰:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 783:

⁶ **Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Սեկունդոս**, Բնական պատմություն, տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, Երևան, 1981, էջ 343-348:

⁷ **Ա. Յակոբեան**, Պատմա-աշխարհագրական և վիճագրագիտական հետազոտություններ, Վիեննա, 2009, էջ 405-410: **Ա. Յակոբեան**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, էջ 59-61, Երևան, 2020:

⁸ **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, առաջաբանը՝ **Պ. Հովհաննիսեանի**, բնագիրը՝ **Գ. Գասպարեանի**, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 409:

⁹ Մասանյանները երկու հայկական աշխարհները՝ Արցախը և Ուտիքը 428-ից հետո միացրեցին Աղվանից մարզպանությանը, որով էլ բացատրվում են հիշյալ նահանգների ու նրանց գավառների որպես «Աղվանից» հիշատակումը 5-րդ դարից սկսած:

¹⁰ **Մովսէսի Խորենացի**, Աշխարհացոյց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ **Պ. Մուրադեանի և Կ. Իզբաշեանի**, Անթիլիաս, 2003, էջ 2172: **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110:

Ի սկզբանե նկատված է, որ «Աշխարհացույցում» Ուտիքին վերագրված յոթ գավառների փոխարեն նշված է ութ գավառ¹¹: Բանն այն է, որ ութերորդ՝ Ուտի Առանձնակ գավառանունն ավելացել է «Աշխարհացույցը» գրվելուց հետո՝ մարզպանության շրջանում¹²: Գավառի ստեղծումը կապված էր այն բանի հետ, որ Պարտավ քաղաքն իր շրջակայքի հետ անջատվում է Առան-ռոտ գավառից, և ստեղծվում է առանձին գավառ՝ Ուտի Առանձնակ կամ Ուտի Ռոտաստակ անունով, իսկ մայրաքաղաք Պարտավը դառնում է վարչական նոր միավորման՝ մարզպանության կենտրոնը: Ուսումնասիրողները համակարծիք են այս հարցում: Ըստ Կլավդիուս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության»՝ մյուս գավառների հաջորդականությունը պայմանավորված է աշխարհացույցյան Ուտիքի տարածքում երկու առանձին աշխարհների՝ Շակաշեն-Սակասենեի և Ուտիք-Օտենեի գոյությամբ¹³:

¹¹ Թ. Հակոբյանը Ուտիքին վերագրում է ինը գավառ՝ եղած ութ գավառներին ավելացնելով նաև Տավուշը: Մինչդեռ Տավուշը Տուչկատակ գավառի կենտրոնն էր, իսկ ավելի ուշ շրջանում համապատասխանում էր Տուչկատակ գավառի արևմտյան հատվածին: **Թ. Հակոբյան**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 254:

¹² Աղվանք մարզպանության ստեղծման ժամանակի հարցի շուրջ կան տարակարծիքներ: Ս. Երեմյանը կարծում է, որ այն ստեղծվել է 387 թվականին, Բ. Ուլուբաբյանն ընդունում է 425 թվականը, Կ. Տրևերը, նրան հետևելով նաև Գ. Ավագյանը՝ 461 թ., երբ վերացվեց Աղվանից թագավորությունը: Ա. Հակոբյանի կարծիքով Աղվանք մարզպանությունը ստեղծվել է 428 թվականին Հազկերտ I-ի կողմից կատարված վարչական փոփոխությունների ժամանակ, երբ Հայաստանում վերացվեց Արշակունիների թագավորությունը: Տե՛ս **С. Еремян**, Политическая история Албании III-VII вв., Москва, 1958, с., 310-311, **Բ. Ուլուբաբյան**, Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, թ. 4, էջ 53, 60, **К. Тревер**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV век до х. э.- VII век н. э., М-Л, 1959, с. 225. **Գ. Ավագյան**, Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թ. 4, էջ 210-218: **А. Акопян**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 115-118.

¹³ **Բ. Հարությունյան**, Հայոց Արևելից կողմերի և Աղվանքի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, էջ 66:

Առան-ռոտ, Տրի և Ռոտ-Պացեան գավառները զբաղեցնում էին նախկին Ուտիք-Օտեննի տարածքը, այսինքն՝ Կուր գետի ափով ձգվում էին հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք՝ սկսած Առան-ռոտից, որը գտնվում էր Ուտի Առանձնակի հարևանությամբ, մինչև Ռոտ-Պացեան, որը տեղադրվում էր Արաքս և Կուր գետերի միախառնման շրջանում, իսկ երկու գավառների կենտրոնում տարածվում էր Տրի գավառը:

Առան-ռոտ գավառի կենտրոնն էր Տիգրանակերտ քաղաքը¹⁴, որը Իսաչեն գետի աջ ափին Զ. ա. I դարում կառուցել էր Հայոց Տիգրան Մեծ արքան:

Տրի գավառի կենտրոնն էր Բայրական քաղաքը, որն, ըստ արաբական աղբյուրների, կառուցել կամ վերակառուցել էր Սասանյան Կավատ Առաջին արքան VI դարում¹⁵: Ռոտ-Պացեան գավառի մասին հիշատակություն է պահպանվել միայն «Աշխարհացույցում»:

¹⁴ Հայտնի է, որ Տիգրան Մեծ արքայի հիմնադրած հինգ Տիգրանակերտներից երկուսը գտնվել են Հայոց Արևելից կողմում՝ Ուտիքում և Արցախում: Ենթադրվում է, որ Ուտիք նահանգի Տիգրանակերտ քաղաքը գտնվել է Գարդմանում՝ Բարսում և Գառնակեր գյուղերի մոտակայքում: Ժողովրդի մեջ տարածված է եղել «Տկռակերտ» անվանաձևով: Արցախ նահանգի Տիգրանակերտը գտնվում է Վանքասարի ստորոտում: Ուշ միջնադարում որպես բնակավայր մտնում էր Իսաչենի իշխանության կազմի մեջ, իսկ խորհրդային շրջանում՝ Աղդամի շրջանի մեջ: 2006 թ. այստեղ հնագիտական ուսումնասիրություններ և ծավալուն պեղումներ են իրականացվում (ղեկավար՝ Համլետ Պետրոսյան): Գտնվել և ուսումնասիրվել են քաղաքի միջնաբերդը, պարիսպները, քաղաքի կենտրոնական մասը և վաղ միջնադարյան բազիլիկ եկեղեցին:

¹⁵ Տեղանունը Կիրակոս Գանձակեցին հիշատակում է Բելուկան ձևով: IX – XIII դարերում Բայրականը մտնում էր պատմական Արցախի Դիզակի գավառի մեջ: Ըստ արաբական աղբյուրների՝ 1221 թ. քաղաքը գրավել են թաթարները, իսկ մեկ տարի հետո՝ վրացական զորքերը: Թալանված ու ավերակների վերածված քաղաքը կրկին շենացել է: 1246 թ. մի արձանագրության մեջ «Բելուկան» ձևով հիշվում է որպես Գուշավանքի թեմի մեջ մտնող բնակավայր: Այժմ մտնում է Աղբրեջանի Հանրապետության կազմի մեջ, Բայրական շրջանի կենտրոնն է: **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրութեամբ՝ **Կ. Մելիք-Օհանջանյանի**, Երևան, 1961, էջ 202-203: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 11, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ. Գ, կազմեց՝ **Հ. Նարանդյան**, Երևան, 1965, էջ 40: Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պրակ V, կազմեց՝ **Ս. Բարխուդարյան**, Երևան, 1982, էջ 183:

Աղվե, Տուչքատակ, Գարդման, Շակաշեն գավառները զբաղեցնում էին նախկին Շակաշեն-Մակասենեի տարածքը, որը հայտնի է եղել նաև Գարդմանացիք անունով¹⁶: Այս գավառները նույնպես ձգվում էին հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ՝ սկսած Աղվեից, որը գտնվում էր Աղստև գետի ավազանում և սահմանակից էր Գուգարք և Այրարատ աշխարհներին: Գավառի կենտրոնը Կայան ամրոցն էր¹⁷:

Աղվեից հարավ-արևելք՝ Տավուշ գետի ավազանում, տարածվում էր Տուչքատակ գավառը՝ Տավուշ կենտրոնով¹⁸:

¹⁶ **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, գիրք Բ, գլ. Ը: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ **Պ. Մուրադեանի, Կ. Իսգբաշեանի**, Անթիլիաս, 2003, էջ 1859:

¹⁷ Ենթադրվում է, որ ամրոցը X դարում կառուցել է Աշոտ Երկյաթ թագավորը: Առաջին անգամ հիշատակում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Ամրոցը Բագրատունյաց, իսկ X դարի երկրորդ կեսից Լոռվա թագավորության ստրատեգիական կարևոր կենտրոններից էր: 1001 թ. Գագիկ Ա թագավորը Կայանը Աղստևի հովտի հետ հանձնում է Պահլավունիներին, իսկ Գրիգոր Մագիստրոսը դրանք իր տիրույթների հետ 1045 թ. հանձնում է Բյուզանդիային, վերջինս էլ այն նվիրաբերում է Տաշիր-Չորագետի թագավոր Կյուրենկե Ա-ին: XII դարում Մահկանաբերդի Արծրունիների սեփականությունն էր: 1191 թ. Կայանի տեր են դառնում Չաքարյանները, իսկ Չաքարյանների իշխանության քայքայումից հետո՝ XIV դարավերջին ամրոցը կորցնում է իր նշանակությունը: Կայան ամրոցը երբեմն շփոթվել է Հաղբատի Կայանաբերդի հետ (ամրոց Հաղպատա Սուրբ Նշանի), որը 1223 թվականին կառուցել է Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը: **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 928:

¹⁸ Գավառի արևելյան մասը համապատասխանում էր Աղրբեջանի Ղազախի և Թովուզի շրջաններին, իսկ արևմտյանը՝ Հայաստանի Տավուշի (Շամշադին) շրջանին: Աղբյուրներում գավառը կոչվում էր նաև Տուչկատակ, Տուգքատակ, Տուչքուստակ, Տուչ Կատակ, Տուգ Բուստակ, Տուգ Բստակ, Տուհաց գավառ կամ Տավուշ: Մինչև VIII դարը պատկանում էր Ուտիքի նախարարներին, IX դարում միացվում է Բագրատունիների թագավորությանը, XI- XII դդ. դառնում է Վահրամյանների սեփականությունը: Գավառի նշանավոր քաղաքներից էր Խաղխաղ արքունի ձմեռոցը: Գավառում են գտնվում Խորանաշատի վանքը, Նոր Վարագավանքը, Երգեվանքը, Տավուշի բերդը: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 163: **Պ. Մուրադյան**, Տուհաց գավառի տեղորոշման հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թ.

Գարդմանն Ուտիքի ամենախոշոր գավառն էր, տարածվում էր Չակամ և Շամքոր գետերի ավազանում՝ բացառությամբ Շամքորի վերին հոսանքի, որտեղ գտնվում էր Արցախի Քուստ-ի-Փառնես գավառը: Գարդման գավառի կենտրոնն էր նույնանուն ամրոցը, որը VII դարում հիմնադրել էր Միհրանյան տոհմից Վարդան իշխանը: Ըստ աղբյուրների՝ այս դարում Միհրանյանները տիրում են նախ Գարդմանին, ապա Ուտիքի մյուս գավառներին, իսկ նահանգը նրանց տիրապետության շրջանում կոչվում էր Գարդմանք անունով¹⁹:

Շակաշեն գավառը սահմանակից էր Գարդման գավառին և գրադեցնում էր Գարդմանի և Ուտի Առանձնակի միջև ընկած տարածությունը, այսինքն՝ ներկայիս Գանձակ և Կուրակ գետերի միջին և ստորին հոսանքները²⁰: Գավառի կենտրոնը IX դարում դարձավ Գանձակ քաղաքը:

1, էջ 245-250, **Ա. Ճահնագարյան**, Վահրամյանների իշխանության պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, թ. 4, էջ 105-106: **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 48:

¹⁹ Գարդման գավառն աղբյուրներում հայտնի է նաև Գարդմանաձոր, Գարդմանք, Գարթմանիկ, Քարթմանիկ, Քրթմանիկ անվանաձևերով: Գավառը համապատասխանում է ներկայիս Տավուշի (Շամշադինի շրջան) հյուսիսային, Շամքորի արևմտյան և Ադրբեջանի Ղազախի շրջաններին: I-V դարերում՝ Արշակունիների թագավորության շրջանում, Գարդմանը Ուտիք աշխարհի նախարարների աթոռանիստն էր և հայտնի էր որպես «Գարդմանացոց իշխանություն»: IX-XI դարերում գավառին տիրում են Բագրատունիները, իսկ XII-XIII դարերում՝ Չաքարյանները: Գավառը երբեմն նույնացվել է սահմանակից Փառիսոսի հետ և կոչվել Քուստ-ի-Փառնես: Գավառի նշանավոր վայրերից էր Գետաբակ ամրոցը: Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, գիրք Բ, գլ. Ը: **Բ. Ուլուբաբյան**, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, էջ 37-38: **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 809: Ըստ Հ. Ոսկյանի՝ գավառն ուշ շրջանում կոչվել է նաև Գանձակ: Տե՛ս **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 131:

²⁰ Աղբյուրներում գավառը հիշատակվում է Շիկաշեն, Շակաշեն, Շիկաշեն ձևերով: Մովսես Խորենացին և Անանիա Շիրակացին անվանում են Շիկաշեն, Փավստոս Բուզանդի մոտ՝ Շակաշեն, իսկ Մովսես Կաղանկատվա-

Ուտի Առանձնակը նահանգի ամենանշանավոր գավառն էր և տարածվում էր Թարթառ գետի հովտում, նրա միջին և ստորին հոսանքների շրջանում²¹: Գավառի կենտրոնը շահնշահ Պարտավ (Պերոզապատ) քաղաքն էր, որը 462 թվականին հիմնադրել է Վաչե Բ Առանշահիկ արքան պարսից Պերոզ թագավորի հրամանով: Պարտավը դարձավ Աղվանից մարզպանության մայրաքաղաքը և արևելքի նշանավոր քաղաքներից մեկը, իսկ 562 թվականից այստեղ տեղափոխվեց Աղվանից կայսրության աթոռանիստը²²: VIII-IX դարերում Ուտիքը եղել է Արաբական խալիֆայության Արմինիա ոստիկանության երկու կենտրոններից մեկը (Դվինի հետ միասին)²³:

ցու մոտ՝ Շակաշեն և Արշակաշեն: Ստրաբոնն անվանում է Սակասեն: Անտիկ հեղինակների երկերում հիշատակվում է Սակասենն անունով: Ենթադրվում է, որ գավառի անվանումը ծագել է այստեղ ապրող սակ ցեղի անունից: V դարում Սասանյան Իրանը Շակաշենը անջատեց Մեծ Հայքից և կցեց Աղվանից մարզպանությանը: Ղ. Ալիշանը, Մ. Բարխուդարյանցը և Ե. Լալայանը նույնացնում են հետագայի Գանձակի գավառի հետ: **Սովսես Խորենացի**, էջ 2153, 2172, **Փավստոս Բուզանդ**, Պատմություն Հայոց, տե՛ս Սատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը՝ **Կ. Իզբաշեանի**, **Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003, էջ 390, **Անանիա Շիրակացի**, Մատենագրություն, Երևան, 1979, էջ 291, **Ստրաբոն**, XI, 8, 4, **Ղ. Ալիշան**, Արցախ, փոխ. գրաբարից՝ **Գ. Թոսունյանի**, Երևան, 1993, էջ 28-29: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 35: **Ե. Լալայան**, Գանձակի գավառ, Թիֆլիս, 1901, էջ 5: **Թ. Հակոբյան**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 255:

²¹ Գավառը համապատասխանում է ներկայիս Ադրբեջանի Բարդախի շրջանի տարածքին: Գավառի նշանավոր բնակավայրերից էին Կաղանկատույք, Դասխուրան և Ռուտակ գյուղերը: **Թ. Հակոբյան**, **Ստ. Մելիք-Բախչյան**, **Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բանարան, հ. 5, էջ 206:

²² **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 116:

²³ 701 թ. արաբ ոստիկանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Արմինիա ոստիկանությունը: Այն ընդգրկում էր Մեծ Հայքը (բացառյալ Ծոփքը, Սպերը, Բարձր Հայքի արևմտյան մասը, Աղձնիքը և Կորդուքը), Վիրքը և Աղվանքը: Ոստիկանի նստավայրը Դվինն էր: Տե՛ս **Վ. Վարդանյան**, Հայաստանի պետական համակարգը Օմայանների օրոք (640-750թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2015, թ. 2, էջ 229-240:

Քանի որ Շակաշեն-Սակասենն և Ուտիք-Օտենն աշխարհների միավորումից հետո վարչական նոր տարածքը պահպանում է վերջինիս անունը, ուստի «Աշխարհացույցի» հեղինակը սկզբում թվարկել է Ուտիքի գավառների անունները, ապա Շակաշենինը: «Աշխարհացույցյան» Ուտիք նահանգը համապատասխանում էր 591 թվականից հետո Միհրանյանների տոհմի ժառանգական տարածքներին, երբ Աղվանքի առաջին իշխան է ճանաչվում Վարազ Գրիգորը²⁴:

Ժամանակի ընթացքում վարչական փոփոխությունների հետևանքով փոփոխվում են Ուտիքի գավառների ոչ միայն սահմանները, այլև անունները: Մի կողմից՝ Գարդմանը, աստիճանաբար ընդլայնելով իր սահմանները, ընդգրկում է գրեթե ամբողջ նահանգը: Մյուս կողմից՝ հարևան Արցախ և Գուգարք նահանգները մեծանում են Ուտիքի տարածքների հաշվին: Դավիթ Անհողինը հորից՝ Կյուրիկյան Գուրգեն Ա-ից ժառանգություն ստացած Գուգարքի թագավորությունը մեծապես ընդլայնել էր ի հաշիվ Ուտիքի, որի մասին Լեոն գրում է. «Կյուրիկյան թագավորությունը այնքան առաջ էր մեխվում Աղվանից երկիրը կազմող այդ նահանգի մեջ, որ նրան նույնիսկ սկսում են անվանել Աղվանից թագավորություն»²⁵:

Ուտիքի բնաշխարհը հարուստ է անտառներով ու լեռներով, ալպիական մարգագետիններով ու բարեբեր դաշտերով, օգտակար հանածոների (երկաթ, պղինձ, ոսկի, կոբալտ, նավթ, այլումին) հանքավայրերով ու հանքային ջրերի հսկայական պաշարներով, բազմազան և բազմատեսակ բուսական ու կենդանական աշխարհով: Ստրաբոնը գրում է, որ Կուր գետին սահմանակից Սակասենն գավառը բարեբեր հովիտներ ուներ, բերքատու, ընտանի և մշտադալար ծառեր, աճում էր նաև ձիթենի²⁶:

Պատմական Ուտիքի տարածքով են հոսում Աղստև, Տավուշ, Հախում, Չակամ, Շամբոր, Բանանց, Գանձակ, Կուրակ, Տրտու, Գարդման, Խաչեն գետերն ու գետակները: Նահանգի նշանավոր

²⁴ **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 75-76:

²⁵ **Լեո**, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 612:

²⁶ **Ստրաբոն**, XI, 14, 4:

քաղաքներն էին Պարտավը, Գանձակը, Շամքորը, Բայլականը, Տիգրանակերտը, Խաղխաղը: Ըստ հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների՝ Խաղխաղ քաղաքը եղել է Հայոց Արշակունի, սպա Աղվանից թագավորների ձմեռոցը²⁷:

²⁷ Պատմական Խաղխաղ քաղաքը նահանգի հնագույն բնակավայրերից է: Այստեղ 450 թվականին ճակատամարտ է տեղի ունեցել Վարդան Մամիկոնյանի և պարսից զորքի միջև, որն ավարտվել է հայերի հաղթանակով: **Ագաթանգեղոս**, Պատմություն Հայոց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ **Կ. Իւզբաշեանի**, **Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003, Էջ 1320: **Եղիշե**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը **Պ. Մուրադեանի**, **Կ. Իւզբաշեանի**, Անթիլիաս, 2003, էջ 607: **Ղազար Փարպեցի**, Պատմություն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը **Կ. Իւզբաշեանի**, **Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003, էջ 2261:

ՈՒՏԻՔԻ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՎԱՂ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պատմական Ուտիք նահանգը, որտեղ հայ գրավոր մշակույթը դարերի ընթացքում զարգացել է ողջ երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքին ներդաշնակ, նաև իր ուրույն տեղն ունի հայկական գրչության կենտրոնների պատմության մեջ:

Մշակութային առումով Ուտիքի համար հատկապես ճակատագրական եղան IV-V դարերը: Դա քրիստոնեական կրոնի և հայագիր դպրության հիմնադրման ու տարածման ժամանակաշրջան էր, երկու դարակազմիկ կարևոր իրադարձություն, որոնց հետագա ընթացքը հայոց երկրի այս հատվածում պահպանեց ազգային և մշակութային ինքնությունն ու դիմագիծը: Դա որակական փոփոխություն էր, երբ գրչության արվեստը, գրականությունը, ողջ մշակույթը ձեռք բերեցին նոր որակ ու բովանդակություն, դա հեղաշրջող երևույթ էր, որն ուներ ոչ միայն հոգևոր-լուսավորական, այլև քաղաքական նշանակություն:

Ազաթանգեղոսը գրում է, որ Տրդատ Գ արքան իր մոտ է հրավիրում երկրի գլխավոր տասնվեց նախարարներին ու կուսակալներին, որպեսզի նրանց հայտնի նոր կրոնն ընդունելու իր որոշման մասին: Ազաթանգեղոսը ներկայացնում է նախարարների ցուցակը, որտեղ Ծավոյաց (Արցախի) իշխանը տասներկուերորդն էր, իսկ Ուտյաց իշխանը՝ տասներեքերորդը²⁸: Արցախում և Ուտիքում քրիստոնեության տարածման ու ամրապնդման համար մեծ գործունեություն է ծավալել Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսը, որի համար հալածվել է, դաժանաբար սպանվել և թաղվել Ամարասում:

Իսկ Կորյունը գրում է, որ հայոց և վրաց գրերը ստեղծելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը գնում է Աղվանք, և երբ Աղվանքում իմանում են նրա այցի նպատակը, համաձայնում են ընդունել դպրու-

²⁸ **Ազաթանգեղոս**, էջ 1684:

թյունը²⁹: Ապա գավառներից բազմաթիվ մանուկներ ժողովեցին, դասատուներ և դպրոցներ բացեցին, հմուտ ու բանիմաց դպրասպետեր կարգեցին և ուսուցանեցին մանուկներին Եսվաղեն կամ Արսվաղեն թագավորի և Երեմիա հայրապետի հովանավորությամբ: Նույն դեպքերի մասին վկայում են նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին³⁰ և Մովսես Կաղանկատվացին³¹:

Հազկերտ Բ-ից հետո գահ բարձրացած Պերոզը (459-484 թթ.), անհանդուրժողական վերաբերմունք ունենալով Վաչե Առանշահիկ թագավորի նկատմամբ, ներխուժեց Աղվանք, ցանկացավ տարածել կրակապաշտությունը, որի համար սաստիկ հալածեց քրիստոնեաներին, քանդեց եկեղեցիները, ոչնչացրեց մշակութային արժեքները: Պերոզին հաջողվեց վերացնել Աղվանից թագավորությունը և ստեղծել մարզպանություն³²: Իսկ Վաչե արքան, հրաժարվելով գահից, մեկուսանում է Ավետարանոց ավանում, որտեղ, ըստ ավանդության, արտագրում է Ավետարան, «չհիշելով, որ մի ժամանակ թագավոր է եղել»³³:

485 թվականին, երբ գահ է բարձրանում Վաչագան Բարեպաշտ արքան, անմիջապես ձեռնամուխ է լինում, որպեսզի Արցախ-Ուտիք աշխարհներում խորապես արմատանա քրիստոնեական հավատը և լայն տարածում գտնի հայոց այբուբենը, որոնց միջոցով էր միայն հնարավոր պահպանել ազգային ինքնությունն ու հայագիր դպրու-

²⁹ «Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն եւ հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր գտուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատաւք հանդերձ, որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անունն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալ էր: Եւ նոցա երկոցունց զուզակցեւոց եպիսկոպոսին եւ թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ»: **Կորյուն**, Վարք Մետրոպայ վարդապետի: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը՝ **Կ. Իզբաշեանի**, **Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003, էջ 246:

³⁰ **Մովսես Խորենացի**, էջ 2083:

³¹ **Մովսես Կաղանկատուացի**, գլ. ԻԷ-ԻԸ:

³² Նույն տեղում, գլ. ԺԱ, ԺԷ, ԺԸ:

³³ **Մովսես Կաղանկատուացի**, էջ 47: **Ս. Ջալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, Տփլիս, 1858, էջ 248:

թյունը: Ըստ պատմիչի՝ նա կառուցել է տալիս 365 եկեղեցի, որոնց կից բացվում են դպրատներ³⁴: Առաջին դպրոցներից մեկն արքան բացում է Ուտի Առանձնակ գավառի՝ իր հայրենի Ռուտակ գյուղում, որտեղ էր նաև իր ամառանոցը: Արքան անձամբ էր հետևում և հովանավորում մեսրոպատառ դպրոցների գործունեությունը, հաճախ էր այցելում դպրոցներ, իր շուրջը համախմբելով երեխաներին՝ նրանց միաձայն կարդալ էր տալիս, իսկ ինքն ուրախանալով պարծենում էր՝ դա համարելով իր համար որպես գյուտ և մեծագույն պարգև³⁵: Իսկ այդ դպրոցներում մանուկներին ուսուցանում էին այն բոլոր առարկաները, ինչ Հայաստանի մյուս նահանգների ու գավառների դպրոցներում. առաջին հերթին՝ կրոն և ազգային պատմություն, հայոց լեզու, գրչության արվեստ և ազգային երգ: Արքան իր երկրում կարգ ու կանոնն ամրապնդելու համար սահմանում է նաև քսանմեկ կետից բաղկացած կանոնական օրենքներ:

Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակ վերելք է ապրում մշակութային կյանքը, որը նրա մահից հետո³⁶ տևական դադար է առնում և կրկին հառնում Միհրանյաններից Ջիանշիր իշխանի ժամանակներում:

Մեզ հասած մատենագրական տեղեկությունները հետագա դարերի գրավոր մշակութային կյանքի մասին սակավաթիվ են, բայց ոչ ամուլ: Մովսես Կաղանկատվացին, դժգոհելով գրավոր սկզբնաղբ-

³⁴ **Մովսես Կաղանկատուացի**, էջ 417:

³⁵ «Եւ ի գալն իւրում ի գիւղն կատարել գիշատակս սրբոցն՝ նստէր ինքն թագաւորն ի դպրոցատանն եւ գորդիս դիւթացն եւ քրմացն զինքեամբ կացուցանէր. գորոդայարար բակ առեալ բազմութեանն յոյժ եւ ոմանց գիրս, եւ ոմանց պնակիտս ի ձեռին ունելով եւ միաբան առ հասարակ ամենեցուն մեծաձայն հրամայէր կարդալ եւ ինքն զուարճացեալ ի մէջ նոցա յաւրանայր իբրեւ մեծագոյն իմն գտեալ պարգեսս համարէր անձին»: **Մովսես Կաղանկատուացի**, էջ 86-87:

³⁶ Վաչագան Բարեպաշտը սպանվել է 510 թվականին, ըստ Ա. Հակոբյանի՝ 523-ին: Վաչագան արքան թաղված է Ջրաբերդ գավառի Եղիշե առաքյալի վանքում: 1286 թ. այստեղ նրա հիշատակին կառուցվում է մատուռ, որի մեջ գտնվող տապանաքարին կա հետևյալ արձանագրությունը. «Այս է հանգիստ Վաչագան թագաւորին»: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Գ, առաջաբանը՝ **Ա. Յակոբեանի**, Անթիլիաս, 2004, էջ 53, Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, էջ 110:

յուրների սակավությունից, ցավով է արձանագրում, որ այդ երևույթի պատճառն անօրենների կողմից մատյանների հրկիզումն է, ինչպես նաև անհայտ է դրանցից շատերի գտնվելու վայրը. «Հրկեզ եղեալ են յանաւրինաց եւ կտակարանք, եւ սպասք, եւ տեղիք կալոյ նոցա՝ մեզ անյայտք»³⁷:

Մովսես Կաղանկատվացին Աղվանից երկրի (այդ թվում և Ուտիքի) առաջին պատմիչն է, իսկ նրա «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկը՝ գլխավոր սկզբնաղբյուրը: Աղվանից աշխարհի վաղ շրջանի գրի, գրականության, մշակույթի մասին խոսելիս հենվում ենք Կաղանկատվացու հաղորդած տեղեկությունների վրա, որովհետև այդ շրջանից մեզ ուրիշ գրավոր աղբյուր չի հասել, որով կարող ենք պատկերացում կազմել այդ ժամանակաշրջանի գրական-մշակութային կյանքի մասին: Այս տեսանկյունից Կաղանկատվացու հաղորդումները չափազանց կարևոր են և առաջնային: Կաղանկատվացին խոսում է այրված, ոչնչացված, թալանված գրականության մասին: Պատմիչի հաղորդած տեղեկությունները որքան էլ սակավաթիվ են, դրանք մասունքներ են, որոնք խոսում են Ուտիքում վաղագույն ժամանակներից գոյություն ունեցած դպրության և գրականության մասին:

Աղվանից պատմության միջոցով մեզ են ավանդվել դավանաբանական գրականությանը վերաբերող մի քանի դրվագներ՝ Վաչե Բ թագավորին ուղղված Գյուտ կաթողիկոսի երկու թղթերը, Վաչազան Գ Բարեպաշտի կանոնները:

Կաղանկատվացին խոսում է նաև Աղվանքում ստեղծված գեղարվեստական գրականության մասին: Արվեստավոր խոսքի նմուշ է VII դարում Ջիանշիր իշխանի «Տէ՛ր իմ, Տէ՛ր, որովհետև եղեր անյիշապար ծառայի քում բազմամեղի» սկզբնատողով աղոթքը³⁸, մի գրական գոհար է Ջիանշիր իշխանին ձոնված ողբը, որի հեղինակը աշխարհիկ բանաստեղծ Դավթակ Քերթոզն է, որը, հայոց այբուբենի տառերով ստեղծելով ծայրակապ (աքրոստիկոս), անմահացրել է ազգային գիրը:

³⁷ Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 421:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 244:

Գեղարվեստական խոսքի կատարյալ օրինակ է IX դարում Եսայի Աբու Մուսեի³⁹ պատասխանը արաբ ոստիկան Բուդային: Բացառիկ տեղ է գրավում Համամ Արևելցու ստեղծագործությունը, որի «Համամ» աքրոստիկոսով շարականով⁴⁰, մեկնողական և քերականական աշխատանքներով IX դարում սկզբնավորվում է Աղվանից աշխարհի դասական գրականության նոր փուլը⁴¹:

Առանշահիկների իշխանական տոհմից սերող Գրիգորի որդի և Գարդմանքի տեր Սահակ Սևադան (մոտ 895-940 թթ.) մեծ տեղ էր հատկացնում գիր ու գրականությանը: Նրա մասին Մովսես Կաղանկատվացու շարահարողը՝ Մովսես Դասխուրանցին գրում է, որ Սահակը քաջ ու խելացի մարդ էր: Նա տիրեց Գարդման, Քուստի-Փառնես ու Չորոփոր գավառներին և հետամուտ եղավ գրագիտությանն ու իր տան մեջ դպրապետեր նշանակեց⁴²: Պատմիչը այսքանից ավելի ոչինչ չի ասում, սակայն իշխանի՝ դեպի գիրը, գրականությունը, ուսումն ունեցած սիրո նման դրսևորումը որքան նշանակալի երևույթ է եղել ժամանակին, որ Դասխուրանցին այն դարձրել է իր պատմության նյութ:

Ուտիքում VII դարում ստեղծված գրականության մասին հետաքրքիր հաղորդումներ ունի նաև Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը Հովհան Մայրագոմեցու կամ Մայրիվանեցու առնչությամբ: Ժամանակակիցների կողմից «աշխարհալույս վարդապետ» ճանաչված Հովհան Մայրագոմեցին անգիշում հակաքաղկեդոնական էր: Ընդդիմանալով Եզր Ա Փառաժնակերտցի կաթողիկոսին, որը 633 թվականին Կարինում ընդունել էր քաղկեդոնականություն, Մայրագոմեցին հալածվում ու բանադրվում է կաթողիկոսից, գրկվում պաշտոնից, քաշվում է Գարդման գավառի Գետաբակ ամրոցը, որտեղ

³⁹ Եսայի Աբու Մուսեի Արցախի ամենահզոր իշխանն էր IX դարում: Նրա իշխանության տակ էին ամբողջ Հարավային Արցախը և Ուտիքի Տրի գավառը:

⁴⁰ **Ս. Ամատունի**, Հին ու նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ, Վարդապատ, 1911, էջ 163-164:

⁴¹ **Ա. Մնացականյան**, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցի շուրջ, Երևան, 1966, էջ 183-204: **Շ. արեղա Անանյան**, Համամ Արևելցի՝ մեկնիչ սուրբ գրոց, «Էջմիածին», 2009, Ե, էջ 48-58:

⁴² **Մովսես Կաղանկատուացի**, էջ 419-420:

ապրելով մենակեցի կյանքով՝ իրեն նվիրում է ստեղծագործ աշխատանքի: Այստեղ է Մայրագոմեցին գրում իր երեք նշանավոր ստեղծագործությունները՝ «Լսրատ վարուցը», «Հաւատարմատը» և «Նոյեմակը»⁴³:

Հաջորդ տեղեկությունը հաղորդում է Մատթեոս Ուռհայեցին, որը վերաբերում է XI դարին և անուղղակի վկայությունն է այն բանի, որ Ուտիքում եղել են մեծ թվով գրչատներ, որտեղ ստեղծվել են անթիվ-անհամար ձեռագիր մատյաններ: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, որ 1040-1041 թվականներին Կյուրիկյան Դավիթ Անհողին թագավորը Աղվանից Հովսեփ կաթողիկոսից օգնություն է խնդրում՝ Աբուլսուար էմիրի վիթխարի գորաբանակին դիմագրավելու համար. «Արդ, ժողովեա զամենայն եպիսկոպոսունսդ Հայոց աշխարհիդ, որ յԱղուանսն են և ի բանակ այսր հասիր»: Կաթողիկոսի հրամանով Դավիթ Անհողինի գործին է միանում Աղվանից ողջ հոգևոր դասը՝ եպիսկոպոսները, քահանաները, սարկավագները՝ բոլորը՝ մի ձեռքում խաչ, մյուսում՝ Ավետարան: Միայն եպիսկոպոսները երկու հարյուր հոգի էին, իսկ ցածրաստիճան հոգևորականները մի քանի անգամ ավելի շատ: Եվ ինչպես պատմիչն է գրում՝ «ողջ ճամբարը խաչ ու Ավետարան դարձավ»⁴⁴:

Ասատուր Մնացականյանն անդրադարձել է Մատթեոս Ուռհայեցու նկարագրած, գուցե փոքր-ինչ չափազանցված այս դրվագին և նկատի ունենալով Ավետարանների այսքան վիթխարի քանակությունը մեկ վայրում՝ արել է հետաքրքիր դիտարկում. «Եվ դա միայն Ավետարանների մասին: Իսկ եթե մասնակի չափազանցումները մի կողմ դնենք և մտովի պատկերացնենք նաև այդ թվին հարաբերաբար համապատասխանող մյուս գրականությունը, այն ժամանակ կստանանք մի վիթխարի մատենագրություն»: Իսկ այդ վիթխարի մատենագրությունը կոպիտ հաշվարկով կազմում է մոտավորապես

⁴³ **Ստեփանոս Տարնացի Ասողիկ**, Պատմություն տիեզերական: Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրք Բ, առաջաբանը՝ **Գ. Մանուկեանի**, Երևան, 2011, էջ 694:

⁴⁴ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Երևան, 1991, էջ 55:

14000-20000 ձեռագիր մատյան՝ տարաբնույթ բովանդակությամբ⁴⁵: Խոսել նման քանակությամբ ձեռագիր մատյանների մասին, բնականաբար, չենք կարող չընդունել, որ դրանք ոչ թե տարիների կամ տասնամյակների, այլ հարյուրամյակների ընթացքում ստեղծված արժեքներ են և գնահատությունը Արցախ-Ուտիքում գոյություն ունեցած բարձր մշակույթի՝ հայագիր գիտության, գրականության, գրչության արվեստի: Իսկ երբ զուգահեռ ենք անցկացնում մեզ հասած և այս առեղի քանակության մատյանների միջև, նախ ծնվում է որոշակի հարգանք մեր նախնյաց մշակույթի նկատմամբ, ապա առարկայանում է ձեռագրական կորուստների այն մեծ ողբերգությունը, որ հասցրել են հաճախակի կրկնվող արհավիրքները, պատերազմներն ու կողոպուտները:

Ուտիք աշխարհի մշակութային կյանքի ծնունդն են մատենագիր և քաղաքական գործիչ Դավիթ Ալավկաորդին (1070/80-1140 թթ.) և Թոքակերի որդի Գրիգորը, որոնց մասին սակավ տեղեկություններ են հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին: Նրանք երկուսն էլ Գանձակի երկրից էին, Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերի ժամանակակիցներն ու հայրենակիցները: Երկուսն էլ ժամանակին մեծ հռչակ էին վայելում:

Ըստ Վարդան Արևելցու՝ Դավիթը մտերմ է եղել Հովհաննես Սարկավագի հետ. «Սարկավագ վարդապետն... հանգեալ ի հինգ հարիւր ութսուն եւ ութ թուին: Եւ զկնի ամի միոյ լծակիցն իւր Ալավկայ որդին Դավիթ, որ կանոնք գրեաց դիւրահաս: Եւ Թոքակերայ որդին՝ կոչեցեալ աշակերտ նորին»⁴⁶: Թոքակերի որդի Գրիգորի մասին շատ բան չգիտենք, բացի այն, որ նա Սարկավագի աշակերտն է եղել, և Գանձակեցու մի հաղորդման համաձայն՝ Գրիգորը և Դավիթը միջնորդել են Կիլիկիայում նստող Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պառկավունուն, որպեսզի Աղվանից կաթողիկոս ձեռնադրի Գագիկ եպիսկոպոսին, որովհետև երկար ժամանակ երկիրն առանց

⁴⁵ Ա. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, էջ 215-216:

⁴⁶ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 121-122:

հոգևոր առաջնորդի էր մնացել⁴⁷: Այս միջնորդությունն արվել է 1138 թվականին, իսկ 1139-ին Աղվանից կաթողիկոսության գահին նստում է Գագիկ Բ-ը: Սա կարևոր փաստ է, որը խոսում է Դավիթ Ալավկատրոու և Թոքակերի որդի Գրիգորի՝ ժամանակին մեծ հեղինակություն վայելելու մասին:

Դավիթ Ալավկատրոուն Արքայություն անունով քահանայի խնդրանքով գրել է իննսունույթ զլիսից բաղկացած Կանոնական օրենսդրություն. «Դաւիթ վարդապետն Ալաւկա որդի, որ գրեաց զԿանոնական օրենսդրութիւնս գեղեցկայարմարս և պիտանացուսի ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն Արքայութիւն՝ ի քաղաքէն Գանձակայ»⁴⁸: Դավթի կանոնները մեզ են հասել ընդօրինակությամբ⁴⁹: Ամենավաղ ձեռագիրը ՄՄ 5607 Ժողովածուն է, որի գրչության վայրը հայտնի չէ, ընդօրինակել է Ստեփանոս գրիչը XII դարում: Ժամանակային առումով մոտ լինելու պատճառով կարելի է ենթադրել, որ Ժողովածուն ընդօրինակվել է կամ հեղինակի կենդանության ժամանակ, կամ նրա մահից ոչ շատ ուշ: Ըստ Կ. Կոստանյանի՝ Դավթի «Կանոնները» հայոց առաջին օրենսգիրքն է, որից օգտվել է Մխիթար Գոշը Դատաստանագիրքը գրելու ժամանակ⁵⁰:

XI-XII դարերում ուժեղանում են հայ-վրացական քաղաքական կապերը: Չաքարյանները մեծ դեր ունեին ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև վրաց արքունիքում: Հայ-վրացական կապերը նպաստեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային նոր զարգացումներին և

⁴⁷ «Ապա մանուկ մի էր յագգէ կաթողիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գեորգայ, թոռն Կարապետին, զոր սնուցին և ուսուցին, և իբրև ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուրթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն որդին Թոքակերի, և Դաւիթ՝ որդի Ալաւկայ, և այլ աշխարհն Աղուանից, առ մեծ հայրապետն Հայոց Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր նա ի կողմանս Արեւմտից: Եւ այր մի ընդ թղթոյն առաքեցին, զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս, առաքեսցէ և ինքն եպիսկոպոս մի յիւրոցն, և տացէ հրաման ձեռնադրել զմանուկն Գագիկ յարոռն Աղուանից, զի մի անառաջնորդ կորիցէ աշխարհն»: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 199-200:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 116:

⁴⁹ **Ա. Աբրահամյան**, Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները (քննադիր և ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1952, թ. 9-10, էջ 48-57, 1953, թ. 1-3, էջ 53-60:

⁵⁰ **Կ. Կոստանյան**, Դավիթ վարդապետ Ալավկա որդի, «Ազգագրական հանդես», ԺԴ, Թիֆլիս, 1906, էջ 105-132, ԺԵ, 1907, էջ 62—67:

հոգևոր վերելքին: Սկսվում են մեծածավալ շինարարական աշխատանքներ, կառուցվում և վերակառուցվում են եկեղեցիներ, զարգանում են քաղաքները, աշխուժանում է ներքին և արտաքին առևտուրը: Չարգանում և ժամանակի պահանջներին համաքայլ ուրույն ընթացք են ստանում գիտությունը, գրականությունն ու արվեստը, առաջ են գալիս գրական նոր ժանրեր ու տեսակներ, բացվում են հոգևոր-մշակութային կենտրոններ, բազմանում են նաև գրչության կենտրոնները: Հատկապես մեծ հեղինակություն ունեին Գանձակի, Թարգմանչաց, Նոր Գետիկի, Խորանաշատի, Դեղձուտի, Հաղարծինի, ուշ միջնադարում՝ Չարեքավանքի, Քարահատի գրչության կենտրոնները, որտեղ գործում էին շնորհալի գրիչներ ու ծաղկողներ: Այդ կենտրոնները ղեկավարում էին ժամանակի երևելի րաբունապետները, որոնց հեղինակության շնորհիվ երկրի տարբեր վայրերից շատերն էին գալիս սովորելու նրանց դպրոցներում: Ավանդները շարունակվում էին, խաչաձևվում ու ամրանում էին կապերը Նոր Գետիկի, Հաղարծինի, Խորանաշատի, Կայենի, Գանձակի և Անիի, Հաղբատ-Սանահինի, ինչպես նաև Կիլիկիայի նշանավոր դպրոցների միջև⁵¹: Մխիթար Գոշը, Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին Գանձակի, Նոր Գետիկի և Կիլիկիայի դպրոցների ավանդների կրողներն են: Հավանական ենթադրություն է, որ Դավիթ Ալավկատրդին Հովհաննես Սարկավագի հետ գործել է Հաղբատում և Անիում: Հաղարծինում Խաչատուր Տարոնացու դպրոցը իր որակով չէր գիջում նմանատիպ առաջատար դպրոցներին և սերտ կապեր ուներ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Հայաստանի դպրոցների հետ: Խորանաշատի վարդապետարանը մեր մատենագրությանը և եկեղեցուն տվեց նշանավոր պատմագիրներ

⁵¹ Այդ կապերը դրսևորվում էին ոչ միայն մշակութային, այլև հոգևոր ոլորտներում: Պահպանված մի արձանագրության համաձայն՝ XIII դարում Անի քաղաք քարոզելու էր եկել 55 տարի ճգնած մի «Գանձակեցի» միայնակյաց, (անունը չի նշվում) և այստեղ էլ մահացել է: Նրա հիշատակին քաղաքի եպիսկոպոսը պատարագներ է սահմանել, այդ մասին արձանագրել տալով եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու պատին (Դիվան հայ վիմագրության, սյրակ I, 1966, էջ 26):

և նվիրյալ հոգևորականներ՝ Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Գրիգոր Ակնեցցի, Իսրայել Խաչենցի և ուրիշներ, որոնք իրենց գործունեությունը շարունակեցին Հայաստանի և Կիլիկիայի տարբեր հոգևոր կենտրոններում: Տաթևի Մեծ անապատում կրթություն ստացած Դավիթը XVII դարում հիմնադրեց Չարեքա անապատի գրչության կենտրոնը: Քարահատի դպրոցը առանձնաճանաչում էր իր վարպետ մանրանկարիչներով:

Հոգևոր-մշակութային այս կենտրոնները հովանավորում էին ժամանակի հեղինակավոր իշխանական տները և հոգևոր պետերը:

Իրար հաջորդող արաբական, սելջուկ-թուրքական, մոնղոլական, թուրքմենական, պարսկական՝ դարեր շարունակ ընթացող աշխարհավեր արշավանքներն ու պատերազմները մեծագույն աղետ էին Հայոց երկրի համար: Դրանց հետևանքով քանդվեցին, ավերվեցին, թալանվեցին նաև վանքերն ու եկեղեցիները, հրկիզվեց ու ոչնչացավ վիթխարի քանակությամբ մշակութային ժառանգություն, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում ձեռագիր մատյանները: Ինչպես ողջ Հայոց աշխարհում, այնպես էլ Ուտիքում քաղաքական դաժան հալածանքների պայմաններում, աղետների ու վերելքների մեջ մշակութային կյանքը, գիտությունը, արվեստներն ու կրթությունը երբեմն դադարներով, երբեմն մեղմ լիցքերով շարունակվում են՝ ծվարելով մենաստաններում և իշխանական հովանին վայելող եկեղեցիներում: Դրա վկայությունն են նահանգի տարբեր գրչակենտրոններում ստեղծված ու մեզ հասած աստվածաբանական, դավանաբանական, թարգմանական, պատմական, գիտական, մեկնողական, ուսումնական, ծիսական տարաբնույթ ձեռագիր մատյանները: Այս կենտրոններում են ստեղծվել Մովսես Կաղանկատվացու, Հովհան Մայրազոմեցու, Համամ Արևելցու, Դավիթ Ալավկատրոու, Մխիթար Գոշի, Վանական վարդապետի, Կիրակոս Գանձակեցու աշխատանքները:

Ուտիքի վանքերում ու եկեղեցիներում, գյուղերում ու անհատ մարդկանց մոտ պահվել են այլուր գրված և այստեղ բերված ձեռագիր մատյաններ: Այդ ձեռագրերը, որոնք կամ փրկագնման ճանապարհով են հասել, կամ նվիրաբերվել են զանազան առիթներով, մեծ թիվ են կազմում, բայց դրանցից առանձնացնենք «Վեհամոր»

(ՄՄ ձեռ. 10680), «Վեհափառի» (ՄՄ ձեռ. 10780), «Հաղբատի» (ՄՄ ձեռ. 6288), «Թարգմանչաց» (ՄՄ ձեռ. 2743) «Մուղնու» (ՄՄ ձեռ. 7736), «Կեռանի և Հեթումի» (ՄՄ ձեռ. 6764) անվանված Ավետարանները, որոնցից ամեն մեկը մի առանձին գլուխգործոց է: Այդ կենտրոններում ստեղծված ու պահված ձեռագրերի մեծ մասը հանգրվանել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մյուսները սփռված են աշխարհի տարբեր մատենադարաններում, անհատական հավաքածուներում, իսկ շատերի ճակատագրերն էլ դեռ անհայտ են:

Ստորև ձեռագրական, վիմագրական ու մատենագրական աղբյուրների հիման վրա ներկայացվում է պատմական Ուտիք նահանգի գրչության կենտրոնների մասին ուսումնասիրությունը՝ ձեռագրագիտական և հիշատակարանային բազմաթիվ տվյալների հրապարակմամբ, որոնք լուսաբանում են նահանգի պատմությանը վերաբերող շատ հարցեր և օգտակար կլինեն Արցախ-Ուտիք նահանգների պատմությամբ ու մշակույթով հետաքրքրվող մասնագետներին: Աշխատանքը շարադրելու ժամանակ որպես սկզբնաղբյուր և ուղղորդիչ օգտվել ենք նաև Ուտիքն ըստ «Աշխարհացույցի» (Բ. Հարությունյան, Ա. Հակոբյան), Արցախ-Ուտիքի հոգևոր-մշակութային (Ս. Կարապետյան), Ադրբեջանի Հանրապետության խորհրդային շրջանի քարտեզներից:

Նույն աղբյուրների պահպանած տեղեկությունների հիման վրա վստահաբար կարող ենք ասել, որ պատմական Ուտիքի Առան-ռոտ, Տրի և Ռոտ-Պացեան գավառներից մեզ ձեռագրեր չեն հասել: Իսկ Աղվե, Տուչքատակ, Գարդման, Շակաշեն և Ուտի Առանձնակ գավառների ձեռագրական ժառանգությունը ներկայացվում է ըստ «Աշխարհացույցի» նրանց զբաղեցրած տարածքների, չնայած հետագա դարերում պատմաքաղաքական անցուդարձերի պատճառով այդ տարածքները մեծ փոփոխությունների են ենթարկվել, որոնց արդյունքում փոխվել են նրանց և՛ սահմանները, և՛ անունները:

ՆՈՐ ԳԵՏԻԿԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ԵՎ ԳՐԶԱՏՈՒՆԸ

Նոր Գետիկը միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային և գրչության նշանավոր կենտրոններից է, գտնվում է աշխարհագրական այն տարածքում, որը համապատասխանում էր աշխարհագրության Ուտիք նահանգի Աղվե գավառին, հետագայում մտնում էր պատմական Գուգարք նահանգի Ձորոփոր գավառի, իսկ ավելի ուշ՝ Կայենո գավառի մեջ⁵²: Նոր Գետիկավանքի վարդապետարանի սկզբնավորումն ու փառքը կապվում է միջնադարի երևելի դեմքերից մեկի՝ մեծանուն գիտնական վարդապետ, մատենագիր, օրենսգետ, առակագիր Մխիթար Գոշի անվան հետ: Հիշատակարաններում վանքը հանդիպում է նաև Գոշ Մխիթարի վանք անունով⁵³, իսկ ռաբունապետի մահից հետո վերակոչվում է Գոշավանք:

Նոր Գետիկի սան պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմության հինգ զյուխներում (զլ. ԺԳ-ԺԷ) Նոր Գետիկի վանական համալիրի հիմնադրման, նրա հիմնադիր առաջնորդի, միաբանության և ուսումնական կենտրոնի մասին հաղորդում է առաջին հավաստի և բովանդակ տեղեկությունները⁵⁴: Այդ հաղորդումները գրեթե բառացի մտել են Գոշի հայսմավուրքային վարքի մեջ՝ «Մեհեկի Ե. Փետրվարի ԺԱ., Վարք և պատմութիւն Գոշին Մխիթարայ» վերնագրով (ամբողջական բնագիրը տե՛ս հավելվածում): Այսինքն՝ Գոշի հայսմավուրքային վարքի հիմքում Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունն է: Սակայն Մխիթար Գոշի վարքը բացակայում է Հայսմավուրքի Կիրակոսյան երկու խմբագրություններում (1253 թ.⁵⁵ և 1269 թ.⁵⁶): Այն բացակայում է նաև Հայսմավուրքի մյուս երեք՝

⁵² Նոր Գետիկավանքը կամ Գոշավանքը XIX դարում մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառի մեջ, իսկ այժմ ՀՀ Տավուշի տարածաշրջանի հոգևոր կենտրոններից է, գտնվում է Դիլիջան քաղաքից 10 կմ արևելք:

⁵³ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 180:

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 207-223:

⁵⁵ Տե՛ս ՄՄ ձեռ. 7463 (1413 թ.), ՄՄ ձեռ. 7433 (1467 թ.):

տեր Իսրայելի, Գրիգոր Անավարզեցու և Գրիգոր Ծերենցի խմբագրությունների մեջ⁵⁷:

Գոշի վարքը մեզ է հասել ուշ շրջանի երկու ձեռագրերով: Առաջինը 1709 թվականին Չակամի երկրի Սուլտանեցիք գյուղում Սարգսի և Վարդանի օրինակած Հայսմավուրքն է⁵⁸: Երկրորդը, որի գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չեն, 39 թերթից բաղկացած Ժողովածու է, օրինակվել է XIX դարում⁵⁹: Գոշի այս վարքում պահպանվել է նաև գրուցախառն մի պատմություն՝ «Միւս եւս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Մխիթարայ» վերնագրով, որը բացակայում է Գանձակեցու Պատմության մեջ⁶⁰: Այն, որ վարքի հեղինակը Կիրակոս Գանձակեցին է, ցույց է տալիս նրա հիշատակարանի հստակ հաղորդումը. «Եւ ես՝ Կիրակոս պատմագիր՝ բանի սպասաւոր եւ աշակերտ սուրբ վարդապետին Մխիթարայ, որ մակաւնուամբ Գոշ կոչիւր, ականջով իմով լուայ եւ աջօքս տեսի այսքան զսքանչելիսս եւ ձեռօք իմովք գրեցի զատ ի պատմութեանց իմոց...»⁶¹:

⁵⁶ Երուսաղեմ, ձեռ. 75: **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1966, էջ 260:

⁵⁷ **Մ. Ավդալբեգյան**, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, 1982, էջ 53-87:

⁵⁸ ՄՄ ձեռ. 3813, թերթ՝ 497, նյութ՝ թուղթ, 39,5 § 26,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 41, թ. 262բ-265բ:

⁵⁹ Վիեննա, ձեռ. 32, թ. 21ա-26բ: **Հ. Յ. Տաշեան**, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 181-182:

⁶⁰ Այստեղ Գանձակեցին, իբրև ականատես, պատմում է, որ Գետիկի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումից հետո՝ 1198 թվականին, Մխիթարը գնում է Երուսաղեմ՝ Քրիստոսի գերեզմանին երկրպագության: Երուսաղեմից վերադառնում է 1200 թվականին: Սևանա կղզում նրան դիմավորում են Նոր Գետիկի միաբանները և հաղորդում միաբանության վիճակի մասին, որ վարդապետի բացակայության ժամանակ սաստիկ սովից միաբանների ուղիղ կերպ վախճանվել էր: Մխիթար Գոշի վարքը մասնակի կրճատումներով տպագրել է Մ. արք. Սմբատյանը: **Մ. Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովազարդ զաւառի, որ այժմ Նոր Բայազետ զաւառ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 380-386: Տե՛ս նաև **Հ. Ոսկեան**, Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926, էջ 142-143:

⁶¹ ՄՄ ձեռ. 3813, թ. 265ա, Հ. **Յ. Տաշեան**, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ..., էջ 182:

Չնայած այն բանին, որ չունենք Գոշի վարքի նախօրինակ բնագիրը, իսկ վարքը պահպանվել ու մեզ է հասել ուշ շրջանի ձեռագրերով, աներկբա կարող ենք ասել, որ այն ունի տեղայնացված բնույթ, կրում է տեղի ավանդույթների ազդեցությունը՝ պայմանավորված ժողովածուն կազմողի հեղինակային սկզբունքներով ու ստացողի պահանջներով, և անպայման սերում է Կիրակոսի՝ մի երրորդ և մեզ անձանոթ խմբագրությունից: Ասվածի վկայությունն է Կիրակոսի երկու խմբագրությունների հիշատակարանների հետ այս հիշատակարանի՝ իրարից անկախ և բոլորովին տարբեր լինելը⁶²:

Մխիթար Գոշի մասին մատենագրական հիշատակություններ են թողել նաև XIII դարի պատմիչներ Վարդան Արևելցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը և XVII դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին: Վարդան Արևելցին գրում է, որ Գոշի նստավայրը Գետիկա վանքում էր. «Գետկա վանք, ուր աթոռն էր Գոշ վարդապետին»⁶³, որտեղ էլ վախճանվեց ու թաղվեց նա. «Մուրբ և սքանչելի վարդապետն Մխիթար, մականունն Գոշ Գանձակեցի, որ թաղեցաւ իւրում ձեռակերտին ի Գետիկ, գոր շինեաց հրամանաւ Իւանէի՝ քեռորդոյն մեծի իշխանին Քրդին, որոյ հրամանաւ եկեալ իսկ էր յերկիրն Կայենոյ, ի Հինն կոչեցեալ Գետիկ, զի յայնմ ժամանակի նա ունէր զԿայեան հայրենեօք ի Հասանայ Կայենեցոյ շինողէ բերդին»⁶⁴: Մխիթար Այրիվանեցին Գոշին հիշատակում է հայոց պատմիչների շարքում⁶⁵: Ստեփանոս Օրբելյանը Գոշին հիշում է նախ նրա մահվան առիթով. «կատարի սուրբ և աշխարհալոյս վարդապետն Գոշ Մխիթարն ի Գետիկ», ապա որպես Վանական վարդա-

⁶² ՄՄ ձեռ. 7433, թ. 428բ, ՄՄ ձեռ. 7463, թ. 349բ, Երուսաղեմ, ձեռ. 75, թ. 1183: Տե՛ս նաև **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 269, 374, **Մ. Ավդալբեցյան**, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, էջ 147-148: **Մ. Արզեռեան**, Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց, հ. ԺԱ, Վենետիկ, 1814, էջ ՀԶ:

⁶³ Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, քնն. հրատ. Հ. Պերպերեանի, Փարիզ, 1960, էջ 12:

⁶⁴ Վարդան վարդապետ, էջ 140:

⁶⁵ **Մխիթար Այրիվանեցի**, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 37:

պետի ուսուցչի. «Առ այսու ժամանակաւ փայլէր ծերացեալ աւուրբքն մեծ վարդապետն Վանական՝ աշակերտն Գոշին»⁶⁶: Առաքել Դավրիժեցին շարադրելով վարդապետների կարգը՝ սկսած Մխիթար Գոշից մինչև Էջմիածնի դպրոցը, նրան կոչում է «եռամեծ վարդապետն Մխիթար, որ մականունն Գոշ կոչի»⁶⁷, որ «ՈԿԲ (1213) վախճանեցաւ»⁶⁸:

Մխիթար Գոշի ծննդյան ստույգ թվականը հայտնի չէ: Նկատի ունենալով Կիրակոս Գանձակեցու այն հաղորդումը, որ Գոշը մահացել է խոր ծերության հասակում, նրա ծնունդը դնում են 1120-30-ական թվականների ընթացքում: «Եթե այսպիսի ծերությունն է 80-85 տարեկան հասակը, ապա նա ծնված պիտի լինի շուրջ 1130 թվականին: Այս արևելյան մեծ վարդապետը, ուրեմն, ժամանակակից է Ներսես Շնորհալուն և Ներսես Լամբրոնացուն», - գրում է Մ. Աբեղյանը⁶⁹:

Մխիթար Գոշը ծնվել է պատմական Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքում⁷⁰: Ծննդավայրի անունով Մխիթարը կոչվել է Գանձակեցի, հետագայում Հին Գետիկի միաբան, ապա Նոր Գետիկի հիմնադիր և առաջնորդ լինելու համար կոչվել է նաև Գետիկցի: Իսկ ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Գոշ մականունն է ստացել, որովհետև սակավամազ մորուս ուներ. «Չի այսպէս կոչէին զնա մականուամբն, քանզի հեղգագոյն եկին այիք նորա»⁷¹:

⁶⁶ Ժամանակագրութիւն **Ստեփաննոսի Օրբելեանի**, Երևան, 1942, էջ 23, 25:

⁶⁷ Պատմութիւն **Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ**, Վաղարշապատ, 1884, էջ 339:

⁶⁸ Նույն տեղում՝ էջ 481:

⁶⁹ **Մ. Աբեղյան**, Մխիթար Գոշ, տե՛ս Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1970, էջ 177:

⁷⁰ «Հոչակաւորն այն է մեծիմաստն գիտութեամբ՝ էր ի քաղաքէն Գանձակայ, քրիստոնէայ ծնողաց զաւակ, որք ետուն զնա յուսումն գրոց սրբոց, և իբրև եհաս նա յարբունս հասակի, ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակոթն: Եւ պաշտեալ զքահանայութիւնն յոլով ամս՝ ցանկացաւ նա հմուտ լինել մտաց գրոց սրբոց և առակաց խորնոց, որ կան ի նոսա»: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 207: **Հ. Յ. Տաշեան**, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց..., էջ 182, **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 401-402:

⁷¹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 220: Մ. Չամչյանը գրում է, որ Գոշ նշանակում է «քեօսէ, գոր հայերէն քարձ կոչեմք»: Իսկ Ստ. Մալխասյանցը բառը բացատրում է որպէս ցանցառամորուս. «Քոսակ, քոսայ, որի մօրուքը շատ

Մխիթարը նախնական կրթությունն ստանում է ծննդավայրում, որտեղ էլ ձեռնադրվում է քահանա: Որոշ ժամանակ քահանայություն անելուց հետո, ցանկանալով հմտանալ Սուրբ Գրքի իմաստության մեջ, նա ուսումը շարունակում է Տավուշ գյուղաքաղաքում գիտությամբ հռչակված Հովհաննես Տավուշեցու մոտ, նրանից ստանում է վարդապետական աստիճան:

Զբավարարվելով ձեռք բերած գիտելիքներով և թաքցնելով վարդապետական աստիճանը՝ Մխիթարը 1162-1163 թվականներին լինում է Կիլիկիայում և ուսումը շարունակում Սև լեռան Կարմիր վանքի դպրոցներում, որտեղ դասավանդում էին մեծահամբավ ուսուցիչներ: Այստեղ նա երկրորդ անգամ ստանում է վարդապետական աստիճան: Պահպանված մի վկայության համաձայն՝ Գոշը Կիլիկիայում աշակերտել է Գրիգոր Տղային. «... Ներսես Կոլյեցին: Նորին աշակերտ՝ Տղա՝ կոչեցեալ Գրիգոր: Նորին աշակերտ՝ Մխիթար Գօշ Գանձակեցին: Սա ևս ետ գաւազան Յովհաննէս վանականին»⁷²: Ասվածը հաստատվում է հյուսիսային վարդապետների կողմից Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին ուղղված մի թղթով⁷³:

1169 թվականին Գոշը Կիլիկիայում գրել է Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանությունը՝ «Վկայութիւն սրբոյն Խոսրովու մեծ եւ փառաւորեալ, որ կոչի նոր նահատակ, որ վկայեաց յաշխարհն Աղուանից

ցանցառ և դժուար է բուսնում, քարծ: Գոշը քոսայ էր, ուստի և ստացել է Գոշ մականունը»: **Մ. Չամչեանց**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 96: **Ստ. Մալխասեանց**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 4, Երևան, 1944, էջ 584:

⁷² Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ, Պոլիս, 1807, էջ 336ա-336բ:

⁷³ «Սուրբ և աստուածընկալ գլուխ մեր և պսակ պարծանաց Հայաստանեայց Գրիգոր կաթողիկոս, ամենանուսատ աղօթող աշակերտքս յուսաւորչական աթոռոյդ, Բասիլ եպիսկոպոս, որ յարեւելս հիւսիսոյ, վարդապետ Գրիգոր ի Սանահին, եւ հայր Հովհաննէս, վարդապետք մայրաքաղաքիս Հաղպատայ՝ Իգնատիոս, Պետրոս, Վարդան եւ Դաւիթ, Խաչատուր վարդապետ Հաղարծնին, Մխիթար վարդապետ Խորակերտոյ, եւ միւս Մխիթար վարդապետ Գետկայ, եւ այլք աշակերտեալք ամենեքեան սրբոց կտակարանաց Աստուծոյ, երկիրպագանեմք որպէս ի մօտոյ սուրբ աթոռոյդ եւ վերակացելու մդ, եւ աղօթս ձիգս առնեմք վասն երկար կենաց եւ խաղաղութեան ձերոյ»: Ընդհանրական թուրթթ սրբոյն **Ներսիսի Ծնորհալոյն**, յերուսաղէմ, 1871, էջ 307-308:

ի մայրաքաղաքն, որ կոչի Գանձակ» վերնագրով⁷⁴, նույն թվականին՝ Խոսրով Գանձակեցուն նվիրված ներբողյանը «Մխիթար վարդապետի մականունն կոչեցեալ Գոշ Ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն կոչեցեալն Խոսրով» վերնագրով⁷⁵:

Կիլիկիայից հայրենիք վերադառնալու ճանապարհին Մխիթար վարդապետը լինում է Կարինում, որտեղ ծանոթանում է Կայենի ու Մահկանաբերդի իշխանաց իշխան և Թիֆլիսի ամիրա Քուրդ Արծրունու հետ, որը, վրաց Գեորգի թագավորից հալածված, փախել և ապաստանել էր Կարինում⁷⁶: Նրանք բարեկամանում են, և այդ բարեկամությունը տևում է մինչև նրանց կյանքի վերջը: Կարինում Մխիթարը բաց է անում իր դպրոցը, կարճ ժամանակ հետո այն փոխադրում է Գանձակ: Սկսվում է Մխիթարի մանկավարժական, գիտական, քարոզչական գործունեությունը, որը տևում է մինչև խոր ծերություն:

Քաղաքական ներքին պայմանները, սակայն, բարենպաստ չէին Մխիթարի համար, որովհետև լարվում են հարաբերությունները նրա և Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի միջև: Կաթողիկոսի

⁷⁴ **Մխիթար Գոշ**, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ **Յ. Մանանդեանի և Հր. Աճառեանի**, Երևան, 2014, էջ 574-582:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 583-587:

⁷⁶ Ըստ Մխիթար Գոշի «Ժամանակագրութեան»՝ Քուրդ իշխանը և նրա եղբայրներ Վասակն ու Սարգիսը, որոնք Վրաց Դավիթ V արքայի համախոհներն էին, 1156 թ. Գեորգի Գ-ի գահ բարձրանալուց հետո ապստամբում և հաստատվում են Կարինում, որտեղ նրանց ընդունում է Սալդուխ ամիրան: Որքան ժամանակ է մնացել Քուրդ իշխանը Կարինում, հայտնի չէ, 1177 թ. նա դարձյալ հիշվում է իբրև Թիֆլիսի ամիրա: Քուրդ իշխանը հիշվում է նաև Հաղարծինի 1184 թվականի շինարարական արձանագրության մեջ՝ իբրև Գեորգի Գ թագավորի «մեծամեծ իշխաններից» մեկը: Գեորգի Գ թագավորի դեմ Օրբելյանների ապստամբության պարտությունից հետո ենթադրվում է, որ նա կրկին ապաստանում է Կարինում: Եվ միայն արքայի մահից հետո, Սարգիս Չաքարյանի միջնորդությամբ, Թամար թագուհին 1185 թ. վերականգնում է նրա իրավունքները: **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, էջ 389-390, **Հ. Մարգարյան**, Միջֆեոդալական պայքարը Գեորգի III-ի ժամանակ և Քուրդ ամիրապետը, «Արաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, թ. 11, էջ 48-60, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջանի շրջան, կազմեցին՝ **Ս. Ավագյան, Հռ. Ջանփոլադյան**, Երևան, 1977, էջ 37:

սաղրանքներից հալածական՝ Մխիթարը հանգրվանում է Խաչենում՝ Հաթերքի գահերեց իշխան Վախթանգի ապարանքում, որտեղ ապրում է մի քանի տարի, որի մասին գրում է Կիրակոս Գանձակեցին⁷⁷: Այդ մասին հաղորդում է նաև Գոշն ինքը 1184 թվականին Դասնո անապատում գրված Դատաստանագրքի հիշատակարանում⁷⁸: Իր և կաթողիկոսի լարված հարաբերություններին Մխիթարն անդրադառնում է նաև Երեմիայի մեկնության հիշատակարանում, երբ շարադրում է երկի համառոտ գրելու պատճառները⁷⁹:

Դատաստանագրքի վերջում՝ հիշատակարանին կից, Մխիթար Գոշը շարահարել է «Ժամանակագրությունը», որտեղ բերված են Աղվանից կաթողիկոսների ցանկը և Աղվանից աշխարհում XI-XII դարերում տեղի ունեցած պատմական նշանավոր դեպքերն ու իրադարձությունները՝ «Կաթողիկոսք եւ դեպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու» վերնագրով⁸⁰: Գոշի «Ժամանակագրությունը» մեզ է հասել ոչ ամբողջական տեսքով, քանի որ վերջին հատվածները չեն պահպանվել: Այն հասնում է մինչև 1161 թվականը: Գոշը հիշատակարանում գրում է, որ Աղվանից աշխարհի պատմությունը շարադ-

⁷⁷ «Եւ ապա նեղեալ ի տանկաց՝ ի սաղրելոյ կաթողիկոսին Աղուանից Ստեփաննոսի, և եկեալ նորա յաշխարհն Խաչենոյ առ Վախթանկ, իշխանն Հաթերքոյ, և առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, և անդ դադարեալ ամն ինչ»: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 209:

⁷⁸ «...ի թուականութեանս Հայոց ՈԼԳ (1184) ... ի կողմանս Խաչենոյ՝ ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ՝ որդւոյ Վախտանգայ կրանաւորեցելոյ, եւ որդւոյ նորա Վախտանգայ ի դղեկին, որ անուանեալ կոչի Հաթերք»: **Մխիթար Գոշ**, Գիրք Դատաստանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԹ, գիրք Ա, Ա. խմբագրութիւն, աշխատասիրութեամբ՝ **Խ. Թորոսյանի**, էջ 134, Բ. խմբագրութիւն, աշխատասիրութեամբ՝ **Վ. Բաստամեանցի**, էջ 425, առաջաբանը՝ **Ա. Բոգոյեանի**, Երևան, 2014: Տե՛ս նաև Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, իրաւաբանական հետազոտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք **Վ. ծ. վրդ. Բաստամեանցի**, Վաղարշապատ, 1880, Գիրք Դատաստանի, աշխատասիրութեամբ՝ **Խ. Թորոսյանի**, Երևան, 1975:

⁷⁹ **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, էջ 408: **Գ. Յովսէփեան**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 522: **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, Երևան, 1988, էջ 253:

⁸⁰ **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, էջ 338-353: **Մխիթար Գոշ**, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, էջ 605-612:

րել է Մովսես Դասխուրանցին⁸¹: Նրան հետո ոչ ոք չի շարունակել, ուստի «Ժամանակագրությունը» կցում է Դատաստանագրքին որպես Դասխուրանցու Պատմության շարունակություն, միաժամանակ հորդորում է հետագա գրողներին, որպեսզի իրենք էլ շարունակեն և լրացնեն այդ պատմությունը⁸²: Մխիթար Գոշը Աղվանից բովանդակ պատմության հեղինակ է համարում Մովսես Դասխուրանցուն: Մինչդեռ հայտնի է, որ «Աղվանից պատմությունը» VII դարում շարադրել է Մովսես Կադանկատվացին, Մովսես Դասխուրանցին X դարում շարունակել է այն, իսկ XII դարում Մխիթար Գոշը մի հատված է ավելացրել:

Գեորգի Գ թագավորի մահից հետո (1184 թ.) Թամար թագուհին հետ է կանչում Քուրդ իշխանին՝ վերադարձնելով նրան հայրենի տիրույթները: Մխիթար Գոշը Հաթերքում էր, երբ լսում է Քուրդ Արծրունու՝ տարագրությունից հայրենիք վերադառնալու լուրը և գալիս է նրա մոտ «վասն առաջին սիրոյն և միաբանությանն, որ առ միմեանս»: Մահկանաբերոցիները ազդեցիկ դիրք ունեին վրաց արքունիքում: Նրանք նաև Թիֆլիսի ամիրաներն էին և տիրույթներ ունեին Կարինում: Սակայն Մահկանաբերոցիների բուն տիրույթները Աղստև գետի հովտում էին՝ Մահկանաբերո և Կայենո գավառում: Պատահական չէ, որ Մխիթարը բնակություն է հաստատում XII դարում արդեն ճանաչված Գետիկ վանքում, որը գտնվում էր Աղստև գետի աջ ափին՝ «ի գաւառին Կայենոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր անուանեն Աղստեւոյ գետ»⁸³: Գետիկի առաջնորդն էր Մխիթարի աշակերտ Սարկավազ վարդապետը, որը սիրով ընդու-

⁸¹ **Մովսես Կադանկատուացի**, էջ 26-437:

⁸² «Համարեցաք եւ գայս եւս հարկաւոր լինի, զի զշար կարգի հայրապետացն դիցուք զԱղուանից, զի եւ յայնտիկ յամենեսեանն զտոսա, որ այժմ ունին, յարմարեսցուք: Մի ըստ այդմ գրեսցուք պատճառի, երկրորդ՝ զի թէ ոք յաւժարեսցի գրել պատմութիւն զկնի գրեցելոյն պատմութեանն Մովսէսի Դասխուրանեցոյն, որ զբովանդակ պատմէ զտանս Աղուանից, դիւրին լիցի յայսմանէ զշար հայրապետացն առնուլ, զի ոչ զամենեցուն՝ անուն ի նորայն գտցէ պատմութեանն, բայց զայնոցիկ, զորոց գրեաց: Չի յայն ժամանակէ մինչևւ ցայժմ ոչ ոք գրեաց եւ թէ պատահի ոք յոյժ հարկաւոր է»: **Մխիթար Գոշ**, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, էջ 605:

⁸³ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 209:

նում է Գոշին: Այստեղ Գոշը 1187 թվականին սկսում և մեկ տարի հետո ավարտում է Երեմիայի մեկնությունը⁸⁴: Նախկինում այս երկի մեկնությունը արվել էր հատվածաբար⁸⁵: Գոշն առաջինն է, որ ամբողջությամբ է մեկնում Երեմիայի մարգարեությունը, Բարուքի թուղթը, Երեմիայի ողբը և Աղոթքը⁸⁶:

Մեկնության ինքնագիրը չի պահպանվել, մեզ է հասել ընդօրինակությամբ: Գրչությունից ուղիղ տասը տարի հետո՝ 1198 թվականին, Հաղբատում հենց ինքնագրից Դավիթ գրիչն օրինակում է այն: Վերջինս, որին Գ. Հովսեփյանը նույնացնում է Դավիթ Քոբայրեցու հետ⁸⁷, մասամբ ինքն է օրինակում, մասամբ ուրիշներին է օրինակել տալիս՝ կատարելով նաև որոշակի ուղղումներ: Դավիթը նույնությամբ պահպանում է գաղափար հիշատակարանը, որտեղից էլ շատումնակում է իրենը⁸⁸:

⁸⁴«Սկիզբն արարաք այսմ իրողութեան ի թուականիս Հայուց ՈւՁ (1187) եւ կատարեցաք զկնի միոյ ամի (1188)... Եղև այս ի հայրապետութեանն տեառն Գրիգորի Հայուց կաթողիկոսի եւ յեպիսկոպոսութեանն տեառն Բարսղի՝ հռչակաւոր ուխտիս Հաղբատայ: Բայց գրեցաւ յանապատիս Գետկայ ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գողգոթայի եւ Լուսաւորչին Գրիգորի»: **Գ. Յովսեփեան**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 521-522, **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 253:

⁸⁵ Երեմիայի երկերի առաջին մեկնիչներից էին Որոզհնեսը (185-254), Եփրեմ Ասորին (303-373), Հովհան Ոսկերեբանը (347-407), Հերոնիմոս Երանելին (345-420), Կյուրեղ Ալեքսանդրացին (375-444), Թեոդորիստես Կեսարացին (393-460):

⁸⁶ Մեկնութիւն համառատ մարգարեութեանն Երեմիայի եւ նախադրութիւն նորին ի Մխիթարայ վարդապետէ Գոշ կոչեցելոյ: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ **Ա. Բոզոյանի**, էջ 108-431:

⁸⁷ **Գ. Յովսեփեան**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 524:

⁸⁸ «Այս յիշատակարան Մխիթար վարդապետին է՝ Գոշին, յարմարողի զՄեկնութիւն սրբոյ կտակիս, զոր եւ ես սիրող, եւ համակամ, եւ յորդորիչ նորին Դավիթ, յիմու՛մս եղի արինակի վասն յաւերժութեան նորայն անուան յամենայն արինակս, որոց ախորժելի երեւի զծել զսա: Հաւանութեամբ եւ սիրով ընկալայ եւ շնորհակալ եմ քում նագելի եւ երկիւղած պարեշտութեան, ով պատուականդ ինձ եւ սիրող ճշմարտութեան, զի թէւ սուղ տարացուցիւ է յարդարեալ, բաւական է իմաստնոց յանմունս բանից եւ եւ յեղաշրջմանց ի նշանակս խորհրդականս եւ զի անպարապ եղեալ իմոյս անձին ի ժամանել եւ դրոշմել զսա, այլ եւ այլ ոմն տխամարաց ետու զծել եւ ապաշաւ ունիմ, թեւ պետ եւ ուղղեցի յետոյ» (ՄՄ ձեռ. 2606, թ. 256աբ): Մայր ցուցակ հայերեն

Գոշի՝ ավելի ուշ գրված մեկ այլ՝ «Փիլոնի Յաղագս նախախնամութեան Բան առաջին առ Աղեքսանդրոս, Գոշին ասացեալ պատճառ» մեկնությունը պահպանվել է Գրիգոր Աբասորդու կազմած «Գիրք պատճառաց» ժողովածուում⁸⁹:

1188 թվականին աստիկ երկրաշարժից հիմնովին ավերվում է Գետիկի վանքը, և անհնար է լինում վերականգնել այն: Միաբանության համար էլ ստեղծվել էր ծանր իրավիճակ. նախ՝ երկրաշարժը մեծ ավերածություններ էր պատճառել, ապա՝ մերձակա գյուղը, որ բնակեցվել էր ոմն Սարգիս իշխանի կողմից, առաջ էր բերել միաբանների գայրույթը, որի պատճառով նրանք ըմբոստացել ու ցանկանում էին հեռանալ Գետիկից: Ուստի՝ Մխիթար Գոշը հորդորում է միաբաններին համախմբվելու, իսկ ինքը խնդրանքով դիմում է Զուրդ իշխանի քրոջորդի Իվանե Չաքարյանին՝ հարմար մի վայր տրամադրելու նոր եկեղեցու շինության համար:

Ավերված Հին Գետիկի փոխարեն անտառներով շրջապատված «բարեվայելուչ ու զոգավոր» Տանձուտ կոչված ձորում, Չաքարյան իշխանների հովանավորությամբ և միաբանների օգնությամբ, 1188 թվականին կառուցվում է Նոր Գետիկի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ փայտաշեն եկեղեցին: Գոշն այստեղ է տեղափոխում միաբանությունը: Եկեղեցու օծման հանդեսին ներկա էր նաև Հաղարծինի վանահայր Խաչատուր Տարոնացին⁹⁰: Կարճ ժամանակ անց Մխիթարը ձեռնարկում է Հովհաննես Կարապետի անունով երկրորդ փայտաշեն եկեղեցու կառուցումը, իսկ 1191-1196 թվականներին

ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբագրութեամբ՝

⁸⁹ ՄՄ ձեռ. 1879, թ. 158աբ: Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2, խմբագրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, Երևան, 2012, էջ 337: Մեկնությունն առաջին անգամ հրատարակել է Լ. Մելիքսեթ-Բեկը ՄՄ 1879 ձեռագրի հիման վրա: **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Մխիթար Գոշի անտիպ երկերից, «Էջմիածին», 1959, թ. 12, էջ 41-45: Տե՛ս նաև Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ **Օ. Վարդապարեանի**, էջ 435-450: Այս մեկնության գրչության թվականը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ այն գրվել է XIII դարի սկզբներին և Աբասորդու «Պատճառաց գրքի» մեջ է մտել մինչև 1213 թվականը, այսինքն՝ մինչև Գոշի մահը:

⁹⁰ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 210-212:

Հաթերքի տեր Վահթանգ իշխանի ու նրա եղբայրների և Քուրդ իշխանի որդիների՝ Դավիթի ու Սաղունի հովանավորությամբ Գոշը կառուցել է տալիս Նոր Գետիկի գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին. «Հոչակաւոր վանքն, որ Գետիկն կոչի, ի գաւառին Կայենոյ, գոր շինեաց սուրբ վարդապետն Մխիթար, գոր Գոշն կոչէին, շինեալ հրաշագան եկեղեցի գմբեթարդ երկնանման, և կնքեալ զեկեղեցին, և օծեալ յանուն Սուրբ Աստուածածնին, տաճար փառաց Տեառն՝ բնակարան բանաւոր հոտին Քրիստոսի»⁹¹: Այս փաստը հաստատվում է նաև Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսարևելյան ճակատին պահպանված արձանագրությամբ, որից գրեթե բառացի օգտվել է Կիրակոս Գանձակեցին⁹²: Եկեղեցու օծման հանդիսության առիթով վանքն ստանում է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ հողատարածքներ, այգիներ, թանկարժեք սպասք ու իրեր և ձեռագիր մատյաններ: Չաքարյան եղբայրները վանքին նվիրում են հսկայական հողատարածքներ, Աբասաձորում՝ մի հանք և Բջնիի գավառում՝ Չորածորը:

Դավիթ իշխանի անունից մեզ է հասել բոլորգիր թղթյա մի Ավետարան, որի գրչի ու գրչության վայրի անունները չեն պահպանվել: Ձեռագիրն այժմ պահվում է Նոր Ջուղայի Ս. Ամենավիրկիչ վանքի մատենադարանում՝ քայքայված ու բնագիրը թերի, վերջից պակասում են թերթեր, չկա գլխավոր հիշատակարանը, 185ա թերթի հիշատակագրության մեջ պահպանվել է պատվիրատուի՝ Քուրդ իշխանի որդի Դավիթի անունը: Մատյանն առանձնապես ճոխ հարդարանք չունի. մեկ կիսախորան, ճակատագարդեր, լուսանցագարդեր և Ավետարանների սկզբներում մի քանի զարդագրեր (թիվ 171, Ս. Ամենավիրկիչ վանքի ձեռ. 710): Ձեռագրի գրչության ժամանակը մոտավոր կարող ենք որոշել: Ենթադրելի է, որ այն գրվել է ոչ շուտ, քան XII դարի 90-ական թվականների վերջերին, երբ Դավիթը եղբոր՝ Սաղունի ու քրոջ՝ Արգուխաթուն իշխանուհու հետ օժանդա-

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 164, 216:

⁹² Նույն տեղում, էջ 212: Ըստ այդ արձանագրության՝ եկեղեցու կառուցումն սկսվել է Սպյահ աղ-Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավումից չորս տարի հետո, այսինքն՝ 1191 թվականին, ավարտվել է հինգ տարում՝ հունաց խեղաթյուր գատկին և օժվել է 1197 թվականին (Դիվան, պրակ VI, էջ 65):

կում էր Մխիթար Գոշին Նոր Գետիկի շինարարության հարցերում, և ոչ ուշ, քան XIII դարի առաջին տասնամյակին, այսինքն՝ մինչև Դավիթ իշխանի մահը: Չի բացառվում, որ եկեղեցու օժման առիթով է իշխանը պատվիրել և ստացել Ավետարանն ու նվիրել Նոր Գետիկավանքին՝ հիշատակարանում խնդրելով հիշել իրեն. «Չստացաւդ սուրբ Աւետարանիս գԴաւիթ զաստուածաւէր իշխան՝ որդի պարոն Բրդին, յիշեսցիք ի Բրիստոս»⁹³:

Արզուխաթուն իշխանուհին էլ իր դուստրերի հետ սուրբ խորանի համար այժի աղվամագից վարագույր է հյուսում: Իշխանուհու ձեռագործ վարագույրները, որոնք հիացմունք էին պատճառում իրենց նրբագեղությամբ, զարդարել են նաև Հաղբատի, Դաղիվանքի ու Մակարավանքի խորանները⁹⁴: Եկեղեցու գավիթը 1197-1203 թվականներին կառուցում է Մխիթար Հյուսնը և գավիթի սյուները միացնող կամարի վրա թողնում ընդարձակ արձանագրություն. «Ես՝ Մխիթար Հիւսն՝ միաբան եւ աշխատող այս եկեղեցոյ ի մանկութենէ մինչ ի ծերութիւն շինեցի գտունս աղաւթից իմով որդիացելովս Յոհանիսի»⁹⁵: Իսկ 1208 թվականին Սերոբի և Հովասափի միջոցներով կառուցվում են Ս. Առաքելոց և Ս. Հռիփսիմեանց մատուռները⁹⁶:

Այսպիսով, ուսումնական կենտրոն ունենալու համար ստեղծված էին անհրաժեշտ պայմանները: Գոշին մտահոգում էին բոլոր կարգի՝ տնտեսական, ուսումնական և գիտական խնդիրները: Մրանց զուգահեռ նա զբաղվում էր նաև քարոզչությամբ ու դավանաբանական խնդիրներով: Չափազանց մեծ էր Գոշի դերն ու հեղինակությունը Հյուսիսային Հայաստանի եկեղեցական կյանքում: Նա արևելյան վարդապետների առաջնորդներից էր, մասնակցել է Լոռեի (1205 թ.) և Անիի (1207 թ.) եկեղեցական ժողովներին, որոնք Չաքարե ամիրսպասալարի նախաձեռնությամբ հրավիրվել էին, որ-

⁹³ Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Չուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, հ. Բ, կազմեց՝ Լ. Մինասեան, Վիեննա, 1972, էջ 183, Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 334:

⁹⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 215-216:

⁹⁵ Դիվան, պրակ VI, էջ 93:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 101:

պեսզի Արևելյան Հայաստանում հաստատեն Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնները շարժական սեղանի վրա պատարագ մատուցելու թույլտվության մասին⁹⁷: Գանձակեցին հականե-հանվանե թվարկում է ժողովի մասնակիցների անունները, այս վարդապետներին անվանում է երևելի և առաջին տեղում հիշում է Մխիթար Գոշին⁹⁸: Նա Չաքարե ամիրսպասալարի խոստովանահայրն ու խորհրդատուն էր: Վերջինիս ակնածանքն այնքան մեծ էր Գոշի նկատմամբ, որ կարևոր որոշումներում միշտ հաշվի էր առնում նրա կարծիքը: Գոշի բոլոր ձեռնարկումները հովանավորում էին Չաքարյան եղբայրները, հատկապես Իվանեն, իսկ հոր մահից հետո՝ նրա որդի Ավագը:

Գոշը պայքարում էր հայ եկեղեցուն սպառնացող նորամուծությունների դեմ և պահպանելով հայոց եկեղեցու ավանդույթները՝ եկեղեցիների միջև դավանաբանական հանդուրժողականություն էր քարոզում: Գոշը Չաքարե և Իվանե իշխանների խնդրանքով գրում է «Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ» երկը⁹⁹: Այն վրացի մատենագիր Արսեն Վաչեսաձեի «Դոգմատիկոնի» «Երեսուն գլուխ հայոց հերձուածի» գլխում հայերին ներկայացված մեղադրանքների պատասխան է, որով հերքվում են այդ մեղադրանքները:

Նոր Գետիկի վարդապետարանը, որ աղբյուրներում նաև վարժարան, վարժապետարան, համալսարան կամ ճեմարան էր կոչվում, շատ կարճ ժամանակում ձեռք է բերում մեծ անուն ու համ-

⁹⁷ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 166-178:

⁹⁸ «Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք՝ Մխիթար, որ Գոշն կոչուր, շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն եւ հեզ և վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ, Իզնատիոս, Վարդան, Դաւիթ Քոբայրեցի ի Հաղբատայ, Յովհաննէս՝ հայր Սանահինն, որ էր զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորոյ, գոր Տուտայ որդին կոչէին»: Յանկը լրացնում են Մոնոնիկ կոչված Գրիգորը՝ Կեչառիսից, Թեղենիքի Տուրքիկը, Հավուց թառի Եղիան, Գրիգոր Դվնեցին, Սարգիս Սևանցին, Հաղբատի Գրիգորես Եպիսկոպոսը, Անիի աթոռակալ Սարգիսը, Բջնիի և Դվինի Վրթանեսը, Կարսի Հովհաննեսը և ուրշներ (**Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 170):

⁹⁹ Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ **Պ. Մուրադյանի**, էջ 452-508: **Պ. Մուրադյան**, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները եւ Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը. աղբիւրագիտական քննություն եւ բնագրեր, Ս. Էջմիածին, 2011:

բավ և դառնում Հյուսիսային Հայաստանի հոգևոր, կրթական և մշակութային առաջադեմ ուսումնական կենտրոններից մեկը: Գոշին բարձր են գնահատում նրա սաները՝ կոչելով «եռամեծ և երջանիկն վարդապետ»: «Երևելի վարդապետն Մխիթար, շինող վանացն Գետկա, այր իմաստուն և հեզ, վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ», - այսպես է բնութագրում Գոշին Կիրակոս Գանձակեցին¹⁰⁰: «Մուրբ սքանչելի վարդապետն Մխիթար՝ մականունն Գոշ Գանձակեցի», - գրում է Վարդան Արևելցի¹⁰¹:

Գոշը մեծացնում է Նոր Գետիկի միաբանությունը, կարգավորում ու բարձրացնում վարդապետարանի հեղինակությունը, ստեղծում է բոլոր բարենպաստ պայմանները, մեծ ուշադրություն է դարձնում ուսուցման աշխատանքներին: Նոր Գետիկի վարդապետարանում ուսուցանվել են հայոց լեզու, հունարեն, լատիներեն, քերականություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, երաժշտություն, գրչության արվեստ և մանրանկարչություն:

Գոշի վարդապետարանն ուներ կրթական որոշակի ծրագիր և հակում աշխարհիկ գիտությունների նկատմամբ: Դա պայմանավորված էր այն բանով, որ կյանքում և գրականության մեջ ձևավորվում էր նոր աշխարհայացք: Տեղի ունեցող աշխարհականացման գործընթացը մուտք էր գործում գիտության և մշակույթի բոլոր բնագավառները: Հյուսիսային Հայաստանում այդ շարժումը սկիզբ էր դնում գրական-գիտական-գրչական նոր դպրոցի, որի համար հիմք էին ծառայում Անիի, Հաղբատի, Սանահինի և Գանձակի նշանավոր կենտրոնները: Այդ շարժումը սկզբնավորվեց Վարդան Անեցու փիլիսոփայական հայացքներում¹⁰², Հովհաննես Իմաստասերի «Բան իմաստութեան...» պոեմում, որով նա հեղաշրջում կատարեց գրականության մեջ¹⁰³, Հաղբատում գրված և Անիում նկարագրոված Ավետարանի («Հաղբատի Ավետարան») «Մուտք Երուսաղեմ» տեսարանում աշխարհիկ տրամադրությունների արտահայտ-

¹⁰⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 171:

¹⁰¹ Վարդան վարդապետ, էջ 140:

¹⁰² Ա. Մնացականյան, Բանաստեղծ Վարդան Անեցին և նրա ներբողը, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 10, 1972, էջ 261-291:

¹⁰³ Մ. Աբեղյան, Հովհաննես Իմաստասեր, տե՛ս Երկեր, հ. Գ, էջ 72-82:

մամբ¹⁰⁴: Գրական այս շարժման մեջ բարձրագույն տեղը պատկանում է Մխիթար Գոշին, իսկ նրա «Գիրք Դատաստանին» և 190 առակները բոլորովին նոր երևույթ էին մեր գրականության պատմության մեջ:

Դատաստանագրքում, որը հայկական և արևմտյան ավանդների խաչաձևումն է, առաջ են քաշվում ազգի և պետականության սկզբունքները, պետականության գաղափարը հաստատող օրենքներ, պաշտպանվում են բոլոր խավերի իրավունքները: Վեր բարձրանալով կրոնական շրջանակներից՝ Գոշն՝ իբրև լայնախոհ մտածող, Դատաստանագրքում առաջ բերած խնդիրները լուծում է նաև առակների միջոցով, որոնք ունեն ուսուցողական-դաստիարակչական նպատակ ու ճանաչողական մեծ արժեք և ցայսօր արդիական են¹⁰⁵: Գոշի առակների ժողովածուն միջնադարում օգտագործել են որպես դասագիրք: Առակների նպատակը ոչ միայն ուսուցանելը, դաստիարակելն ու խրատելն է եղել, այլև զարգացրել է աշակերտների տրամաբանական և մեկնողական հմտությունները: Նման մոտեցում ունեցել են նաև Ներսես Շնորհալին և Գրիգոր Մագիստրոսը: Վերջինիս դպրոցի ուսումնական ծրագրերում դասավանդվել է նաև առասպելավարժություն առարկան, աշակերտները մեկնել են առակներ, որը մտավարժանք է եղել մեկնաբաններ պատրաստելու համար¹⁰⁶: Իսկ Ներսես Շնորհալին, ինչպես վկայում է Կիրակոս

¹⁰⁴ Կ. Մաթևոսյան, Հաղբատի Ավետարանը, Երևան, 2012:

¹⁰⁵ Առակք Մխիթարայ Գոշի, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, գիրք Բ, աշխատասիրութեամբ՝ Է. Պիազեանի, առաջաբանը՝ Օ. Վարդազարեանի, Երևան, 2014, էջ 42-106: Առակք Մխիթարայ Գոշի, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Եղիազարյանի և մասնակի աշխատակցությամբ՝ Թ. Ամիրխանյանի, Երևան, 2019:

¹⁰⁶ Գրիգոր Մագիստրոսն իր թղթերից մեկում այդ մասին հետևյալն է գրում. «Նխախուստ քան զայսոսիկ կրթեցելովք նեկուր վերժանութեամբ գՀին եւ գՆոր կտակարանս, եւ առասպելավարժութիւնս ի բագում եւ զանագան տեղիս եղեալ, գոր քննութեամբ արտայայտել հաւանիմք, եւ ի խոյզ ելանել ջերմագոյն եւ քաջողջական խոհականութեամբ եւ տրամաբանական հատուածոց հոմերական եւ պղատոնական նախասականին եւ այլոցն բոլոր արհեստից եւ մատենից»: Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրութիւնը, բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Մուրադեանի: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, ԺՁ, ԺԱ դար, Երևան, 2012, գլ. ԽԵ:

Գանձակեցին, գրել է խորհմաստ առակներ և հանելուկներ, որպես-
զի սուտ գրույցների փոխարեն հավուր պատշաճի դրանք գործած-
վեն. «Արար և առակս խորհրդաբարս ի գրոց, և հանելուկս, զի փո-
խանակ առասպելեաց՝ զայն ասասցեն ի գինարբունս և ի հարսա-
նիս»¹⁰⁷:

Մխիթար Գոշի՝ որպես գիտնականի և մանկավարժի համբավն ու փառքը տարածվում է շատ արագ, և կրթություն ստանալու նպատակով նրա դպրոց են գալիս երկրի չորս կողմերից¹⁰⁸: Նրանց մեջ հատկապես իրենց իմաստությամբ առանձնանում էին վարդապետական խոսքով բողոքին գերազանցող Վանականը, որ հետագայում դարձավ Խորանաշատի վարդապետարանի հիմնադիրը, Թորոս Մելիտինեցին՝ հեզ և խոնարհ, առաքինի և աղքատասեր մի մարդ, որ իր մահկանացուն կնքեց խոր ծերության հասակում և թաղված է Հաղբատում՝ եպիսկոպոսների ու վարդապետների գերեզմանոցում¹⁰⁹: Գոշի դպրոցի ավանդներով սնվեցին պատմիչ, մեկնիչ, եկեղեցական-քաղաքական գործիչ Վարդան Արևելցին, որը հետագայում դպրոցներ բացեց Կայենո գավառի Ս. Անդրեասի վանքում, Թեղենյաց, Աղջոց, Հառիճի վանքերում, Սաղմոսավանքում և Խոր վիրապում, գրիչ Մարտիրոսն ու պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին, որոնք տարբեր ժամանակներում եղան Նոր Գետիկի բարունապետներ:

Բեղմնավոր եղան Գոշի բարունապետության տարիները Նոր Գետիկում: Նա միաժամանակ հետևեց ձեռագիր մատյաններ օրինակելու աշխատանքներին, ինքն էլ անձամբ գրեց շատ գործեր. «Եւ եղող նա յիշատակ եւ արձան գերեզմանի գիրս իմաստախոս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ Համառօտ մարգարեութեանն Երեմիայի՝ գեղեցկադիր կարգօք, եւ սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ եւ արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կար-

¹⁰⁷ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 147:

¹⁰⁸ «Բագումք էին, որ աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հոշակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս: Եւ գալին առ նա յամենայն կողմանց, քանզի ըստ անուանն իւրոյ մխիթարէր գամենեսեան»: Նույն տեղում, էջ 217:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 218:

գօք, եւ գիրք մի՝ Ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Ադամայ առ որդիս նորա, եւ ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա, եւ գիրք մի՝ Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ գորավարին Չաքարէի եւ եղբօր իւրոյ, եւ այլ թուղթս խրատականս»:¹¹⁰

Մխիթար Գոշը հասավ խոր ծերության և իր մահկանացուն կնքեց ու թաղվեց Նոր Գետիկում. «Եւ թաղեցաւ յիւրում ձեռակերտին ի Գետիկ»¹¹¹: Մահից առաջ նա կանչուր մ ճիարանության անդամներին, որոնք իր կողքին եղան վանական կյանքի և՛ դժվար, և՛ լուսավոր օրերին, օրհնում է նրանց, օրհնում է նաև իր աշակերտներին և բարունապետությունը փոխանցում կրտսերագույն, բայց ողջամիտ և խոստումնալից աշակերտներից Մարտիրոսին, ապա կտակ գրում Իվանեհին՝ վերջինիս հանձնելով ուխտը:

Մարտիրոսի մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ պաշտամունքի երգերում քաղցրաձայն էր, ընթերցանության մեջ՝ առատամիտ, գրչության մեջ՝ արագագիր¹¹²: Յավոք, նրա ձեռամբ գրված ոչ մի ընդօրինակություն մեզ չի հասել: Մարտիրոսի անվան հետ է կապվում Նոր Գետիկի վարդապետարանի երկրորդ ծաղկուն շրջանը: Նա ձեռնարկում է նաև վանական համալիրի հետագա շինարարական գործերը: Մխիթար Հյուսնի ձեռամբ կառուցել է տալիս հաստահեղուս որմերով և փայտակերտ վերնահարկով ժամատունն ու գրատունը. «Ծինեաց եւ գրատուն մի գեղեցկաշեն յարկօք, արուեստաւոր ունելով զՀիւսն Մխիթար»¹¹³: Հետագայում՝ 1291 թվականին, Գրիգոր և Չաքիոս վարպետները գրատան վրա կառուցում են երկրորդ հարկը:

1231 թվականին Մխիթար Գոշի կառուցած փայտաշեն եկեղեցու տեղում Մարտիրոս և Գրիգոր եղբայրները կառուցում են քարաշեն Ս. Գրիգոր հնգախորան եկեղեցին, որի շինարարությունը Չալալեղդինի արշավանքների պատճառով մնում է կիսատ, և ավարտվում է միայն 1241 թվականին Գրիգոր Կապալեցի իշխանի

¹¹⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 221:

¹¹¹ Վարդան վարդապետ, էջ 140:

¹¹² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 219:

¹¹³ Նույն տեղում էջ 222:

հովանավորությամբ¹¹⁴: 1237-1241 թվականներին Արցախի կուսակալներ Վախթանգի թոռ և Սարգսի որդի Գրիգոր Տղա իշխանը, որ Իվանեի որդի Ավագի հեջուրն էր, կառուցում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եռախորան եկեղեցին և այդ մասին թողնում ընդարձակ արձանագրություն՝ Ավագ Չաքարյանից խնդրելով Նոր Գետիկում իր համար գերեզմանատեղի¹¹⁵:

1227 թվականին վախճանվել էր Իվանեն և թաղվել Պղնձահանքում: Գետիկի հովանավորությունը ստանձնել էր նրա որդի Ավագը: 1244 թվականի մի հիշատակարանից (պահպանվել է 1166 թվականին Հռոմկլայում Կոզմա գրչի ձեռամբ գրված Ավետարանում), տեղեկանում ենք, որ Ավագը Կեսարիայում մոնղոլական աճուրդներից փրկել ու բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ է բերել հայրենիք՝ հարստացնելով հայրենի երկրի մատենադարանները¹¹⁶: Ավագի հովանավորության և Մարտիրոսի րաբունապետության տարիներին, հատկապես այն ժամանակ, երբ կառուցվում է գրատունը, մեծանում է նաև միաբանությունը, բազմանում են հոգևոր սպասավորները և ուսուցման ձգտող սաները: Մարտիրոսը վարդապետարանը ղեկավարում է քսան տարի և ինքնակամ թողնում է այն:

Մարտիրոսից հետո րաբունապետությունն անցնում է Մխիթար վարդապետին, հետո՝ Հովասափին, ապա՝ Աբրահամին, որոնցից յուրաքանչյուրն առաջնորդում է միաբանությունը շատ կարճ ժամանակ: Այնուհետև Նոր Գետիկի առաջնորդ է դառնում Հովհաննես Արմանեցին, որ այստեղ է գալիս Հաղարծինի վանքից: Նա 1255 թվականին Խաչատուր և Բարսեղ եղբայրներին կառուցել է տալիս Ս. Գևորգ եկեղեցին¹¹⁷, իսկ 1260 թվականին Կիրակոս Գանձակեցու միջնորդությամբ գետիկցիներին ազատում է հարկերից¹¹⁸: Հով-

¹¹⁴ Դիվան, պրակ VI, էջ 97:

¹¹⁵ «Ես՝ Գրիգոր, հեջուր ամիրսպասալար Աւագին, որդի Սմբատա՝ որդոյ Մեծին Վախտանգա՝ կողմնապետաց աշխարհին Արցախա, առեալ աթաբակի Իւանեի, սնոյց զիս եւ իւր տանն եւ Աւագին առաջնորդ կացոյց, զի ոչ ունէի զաւակ, յուսով խնդրեցի զայս եկեղեցի ինձ շիրիմ հանգստեան»: Դիվան, պրակ VI, էջ 70: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 223:

¹¹⁶ ՄՄ ձեռ. 7347, թ. 342բ:

¹¹⁷ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 223, Դիվան, պրակ VI, էջ 101:

¹¹⁸ Նույն տեղում, Առաջաբան ԻԳ, Դիվան, պրակ VI, էջ 82:

հաննես Արմանեցին 1256 թվականին ձեռնադրվում է եպիսկոպոս և որոշ ժամանակ հետո փոխադրվում Հաղբատ: Նոր Գետիկավանքի հաջորդ բեղմնավոր շրջանը կապվում է Կիրակոս Գանձակեցու հետ:

Վանքի գրատունն ունեցել է հարուստ մատենադարան, որը հարստացվել է նաև տեղի գրիչների օրինակած մատյաններով: Ժամանակին մեծահամբավ այս կենտրոնից, սակայն, սակավաթիվ ձեռագրեր են մեզ հասել: Այստեղ է արարվել Մխիթար Գոշի աշխատանքների մեծ մասը:

Իր կյանքի մեծ մասը Գետիկավանքում է անցկացրել Կիրակոս Գանձակեցին, որի մասին կենսագրական տեղեկություններ ստանում ենք հենց իր Պատմությունից: Գանձակեցին, երբ հակիրճ տեղեկություն է հաղորդում Հովհաննես Սարկավագի, Թոքակերի որդի Գրիգորի և Արավկաորդի Դավիթի մասին, ասում է, որ նրանք երեքն էլ Գանձակ աշխարհից էին, որտեղից որ ինքն է. «Մոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես»¹¹⁹:

Կիրակոսը ծնվել է 1203 թվականին Ուտիք նահանգի Գանձակի երկրում: Աղբյուրներում կոչվում է Կիրակոս վարդապետ, Կիրակոս Գետիկցի, ավելի հաճախ՝ Կիրակոս Գանձակեցի, իսկ ինքն իրեն անվանում է Արևելցի: Կիրակոսը վաղ մանկությունից սովորում է Նոր Գետիկավանքում: Նոր Գետիկից գնում է Խորանաշատ և կրթությունը շարունակում Վանական վարդապետի դպրոցում, Վանականից էլ ստանում է վարդապետական գավազան: 1236 թվականին Վանականի հետ գերեվարվում է մոնղոլների կողմից, սակայն մոնղոլական բանակից փախչելով՝ կրկին հաստատվում է Նոր Գետիկավանքում, որտեղ զբաղեցնում էր որոշակի դիրք ու պաշտոն: Կիրակոսի խնդրանքով «Երգ երգոցի» մեկնությունը գրած Վարդան Արևելցին երկի ներածականում նրան անվանում է «րարունեաց պետ»¹²⁰:

Գանձակեցին 1241 թվականին Նոր Գետիկում սկսում է շարադրել իր Պատմությունը՝ «Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս թևացեալ, արարեալ Կիրա-

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 116:

¹²⁰ Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, հ. Ա, Երևան, 1987, էջ 139:

կոսի վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ» վերնագրով: Նրա ինքնագիրը չի պահպանվել: Գանձակեցին դեպքերի շարադրանքը վաղագույն ժամանակներից հասցնում է մինչև 1265 թվականը¹²¹: Նա գրել է նաև թղթեր՝ ուղղված Վանական վարդապետին ու Վարդան Արևելցուն, որոնք մեզ չեն հասել, խմբագրել է Հայսմավուրք ժողովածուներ՝ դրանք լրացնելով նոր տոների ընթերցվածներով: Կիրակոսը Հայսմավուրքի առաջին խմբագրությունը կատարել է 1253 թվականին, հավանաբար Նոր Գետիկում՝ ավելացնելով 112 նոր նյութ. «Ես նուսատ ծառայ Քրիստոսի Կիրակոս վարդապետ, ի թուականիս Հայոց ՉԲ (1253) աշխատասիրեալ յաւելի ի նախակարգեալ տօնս ճառս համառօտս ՃԺԲ (112)»¹²², իսկ երկրորդ խմբագրությունը՝ 1269 թվականին՝ Սսում, որտեղ ավելացրել է 170 նոր նյութ¹²³:

¹²¹ Գանձակեցին՝ որպես ականատես, տեղեկություններ է հաղորդում մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների, լեզվի, կենցաղի, բարքերի, հասարակական կառուցվածքի, Հուլավյանների պետության քաղաքական, տնտեսական պատմության, Հայաստանի հայ իշխանների, Կիլիկիայի հայկական պետության և մոնղոլների փոխհարաբերությունների մասին:

¹²² ՄՄ ձեռ. 7433, թ. 428բ, ՄՄ ձեռ. 7463, թ. 349բ: Տե՛ս նաև **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 269: **Մ. Ավդալբեգյան**, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, էջ 147:

¹²³ «Յուսովն Աստուծոյ և սիրով սրբոց նորա, նուսատ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցի, ի միասին հաւաքեցի գտօնս Սրբոցս Աստուծոյ, ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց: Գրեցի և պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եղեալ ի գիրս Յայսմավուրացն եւ խառնեցի ընդ նախակարգսն... Եւ եղև իրարկութիւնս այս ի թուիս ՉԺԸ (1269) յաշխարհիս Կիլիկեցւոյ ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ և յառաջին ամի իշխանութեան որդւոյ նորին Լևոնի... Եւ ճառք, որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ՝ հարիւր եւ եօթանասուն»: Երուսաղեմ, ձեռ. 75, թ. 1183: **Ն. Պողարեան**, Յուցակ ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 260: **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 374, **Մ. Ավդալբեգյան**, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, էջ 148: Չնայած Բ. Սարգիսյանը և Հ. Աճառյանը 1269 թ. Գանձակեցու «Յայսմավուրքի» խմբագրությունը վերագրում են Կիրակոս Երզնկացուն, (**Բ. Սարգիսեան**, «Սրբոյ հօրն Եւագրի Պոնտացւոյ վարք եւ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1907, էջ ԾԾԱ: **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 624), որոշ Հայսմավուրքներում Կիրակոսը հստակ կոչվում է Գե-

Կիրակոս Գանձակեցուն մտահոգում էր նաև վանքի մատենադարանը ձեռագիր մատյաններով հարստացնելու խնդիրը: Գավիթի հարավային պուրակները միացնող կամարի վրա նրա անունից պահպանված արձանագրությունը վկայում է, որ բազում նվերների հետ նա վանքին է նվիրել նաև քսան ձեռագիր մատյան. «Կիրակոս վարդապետս տուի ի մեր եկեղեցիս Ի. Գիրք եւ Խ. դահեկան, Ա շուրջառ եւ դրի գրասերս»¹²⁴:

XIII դարասկզբին Նոր Գետիկում հայտնի էր Սարգիս կրոնավոր գրիչը: Սարգիսն իր աշակերտ Ստեփանոսի հետ ընտիր մագաղաթի վրա օրինակում է երկաթագիր մի Ավետարան, որն այժմ գտնվում է Դուրլինի Չեսթեր Բիթի գրադարանում (Դուրլին, ձեռ. 557)¹²⁵: Գրիչը հասցրել է ավարտել Ավետարանը. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն, որ արժանի արար գեղկելի գրիչս տեսանել զվերջին գիծս» (թ. 271բ): Բայց քանի որ բացակայում է գլխավոր հիշատակարանը, անհայտ են մնում ձեռագրի ընդօրինակման ստույգ թվականը և վայրը: Ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ Ավետարանը ստեղծվել է XIII դարի երկրորդ քառորդին¹²⁶, իսկ Ա. Մաթևոսյանն այն տեղադրում է 1232 թվականի տակ՝ գրչության վայր ընդունելով Նոր Գետիկի վանքը¹²⁷:

Մատյանը նորոգվել է XIV-XV դարերում: Նորոգության ժամանակ լրացվել են բացակայող թերթերը, ինչպես նաև Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչների ու Պրոխորոնի մանրանկարները: 272ա թերթին գրիչը թողել է մի հիշատակություն, որի տվյալներն ավելի, քան խոսուն են. «Յիշեսջիք ի Քրիստոս զուրբ վարդապետն Մխիթար եւ զամենայն միաբան եղբարքս սուրբ ուխտիս, որ կամակից և

տիկցի կամ Գետկցի: Տե՛ս նաև **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, էջ 107, **Հ. Յ. Տաշեան**, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., էջ 567: **Մ. Ավգերեան**, Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց, հ. ԺԱ, էջ ՀԶ, **Ա. Սրսապյան**, Բանասիրական ճշգրտումներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, թ. 4, էջ 138-141:

¹²⁴ Դիվան, պրակ VI, էջ 90:

¹²⁵ **Յ. Քիւրտեան**, Իրլանտայի Տրալլինի Մատենադարանին հայերեն ձեռագիրները, «Միոն», 1972, թ. ԽԶ (3-4), էջ 165-169:

¹²⁶ **Գ. Յովսեփեան**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 1017-1018:

¹²⁷ **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 183-184:

ձեռնառու եղեն սուրբ Աւետարանիս: Յիշեսցիք զՍաղունն զբարեպաշտ իշխանն, որ ծախսն սորա ետ, յիշեսցիք զՍերովր եւ զՅովասափ, եւ զեղբարս նոցա, եւ զԾնաւդս իւրեանց, որ զնիւթս պատրաստեցին եւ ետուն կազմել զԱւետարանս, յիշեսցիք զՍարգիս իմաստուն հռետոր և սրբասէր կրանաւոր եւ զԾոդ սորա, եւ զՍտեփանոս աշակերտն նորին, որ սպասաւորեցի նմա»¹²⁸: Գրիչը ամենից առաջ խնդրում է հիշել Մխիթար սուրբ վարդապետին, որն արդեն վախճանված էր, և իշխան Սաղունին, որը հոգացել է մատյանի ստեղծման ամբողջ ծախսը: Մխիթար սուրբ վարդապետն, անշուշտ, Մխիթար Գոշն է, որն իր մահկանացուն կնքել էր 1213 թվականին, իսկ նույն ժամանակում ապրած ձեռագրի հովանավոր Սաղուն իշխանը Քուրդ իշխանի որդի Սաղունն է, որի մահվան ժամանակը դրվում է XIII դարի առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում¹²⁹: Սաղունը Ծխմուրադի 1181 թվականի արձանագրության մեջ հիշվում է «մեծ իշխան»¹³⁰, Մակարավանքի 1205 թվականի արձանագրության մեջ՝ «մեծ եւ հզաւր իշխան Կայենոյ»¹³¹, իսկ այս Ավետարանի հիշատակարանում՝ «բարեպաշտ իշխան»: Նա հոր կենդանության ժամանակ ուներ որոշակի դիրք և իշխանություն Մահկանաբերդում և Կայենում, իսկ նրա մահից հետո դարձել էր Մահկանաբերդի և Կայենո գավառի իշխանն ու Նոր Գետիկի հովանավորը: Գրիչը խնդրում է հիշել նաև միաբանության անդամներին, Սերովրին ու Հովասափին, նրանց եղբայրներին ու ծնողներին, որոնք աջակցել են ձեռագրի ստեղծման աշխատանքներին, պատրաստել են գրության համար նյութը և կազմել են տվել մատյանը: Վերջում գրիչը խնդրում է հիշել իրեն և իր աշակերտ Ստեփանոսին:

¹²⁸ **Յ. Քիւրտեան**, Իրլանտայի Տրայլինի Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրները, էջ 165, **Գ. Յովսէփեան**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 1017-1018, **Ա. Մարթնոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 183-184:

¹²⁹ **Հ. Մարգարեան**, Մահկանաբերդցիների (Սաղունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. ԺԸ, Պէյրուօ, 1998, էջ 21:

¹³⁰ Դիվան, պրակ VI, էջ 159:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 158-159:

Ձեռագրի գրչությունը պետք է դնել 1213 թվականից հետո, երբ արդեն վախճանված էր Գոշը, և ոչ ուշ, քան XIII դարի առաջին երեսնամյակը՝ պայմանականորեն՝ 1232 թվականը: Նոր Գետիկում 1232 թվականին Ստեփանոս գրիչը օրինակում է Խաղբակյան տոհմական Ավետարանը: Երկրորդ Ավետարանի գրչության ժամանակ Ստեփանոսն արդեն կայացած գրիչ է, իսկ դուբլինյան Ավետարանում՝ գրչության աշակերտ:

Ստեփանոսի մասնակցությամբ երկրորդ Ավետարանն է այս մատյանը, որը նա օրինակել է Ջաջուռ Խաղբակյանց իշխանի դուստր և Կուկ Սևադյանց իշխանի կին Վանենու համար: 1232 թվականին, երբ մահանում է Ջաջուռ իշխանը, «ի գաւառիս Կայենոյ, ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Գետկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Լուսավորչիս Գրիգորի... յիշխանութիւն իշխանաց իշխանի աթաբակ Իւանեի և որդոյ նորա Աւագին» Վանենին հոր հիշատակին Ստեփանոս գրչից խնդրում և ստանում է մագաղաթյա երկաթագիր Ավետարան և նվիրում Հավապտուկ վանքին, որը Ջաջուռյան իշխանների տոհմական տապանատունն էր. «Ստացաւ զայս աստուածախաւս Աւետարանս յիշատակ եւ փրկութիւն հոգւոյ հաւր իւրոյ՝ բարեպաշտ իշխանին Ջաջոյ եւ ետ սուրբ մենաստանն, որ կոչի Հավապտուկ, որ է շինեալ յանուն Ս. Աստուածածնին, եւ է բնական տուն եւ շիրիմ Ջաջոյ իշխանի եւ նախնեաց իւրոց»¹³²: Ավետարանը XIX դարավերջին գտնվել է Նուխու շրջանի Գեոյբուլաղ գյուղում¹³³: Մատյանի գտնվելու վայրն առայժմ հայտնի չէ:

Գետիկից մեզ հասած հաջորդ մատյանը 1273 թվականին Գեորգի և Մամախաթունի որդի Մխիթարի ձեռամբ «յոյժ նեղութեամբ եւ տառապանաւք» օրինակված Ժողովածուն է, որ պարունակում է

¹³² **Գ. Յովսէփեան**, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 34, նույնի՝ Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 882, **Ս. Ջալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, էջ 216-217, **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 182:

¹³³ **Մ. Բարխուդարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 234:

Վանական վարդապետի «Գիրք հարցմանցը», Մովսես Խորենացու «Յադագս աշխարհագրությանը», Դավիթ փիլիսոփայի «Էակաց գիրքը», Սամուել Անեցու Ժամանակագրությունը¹³⁴: Ձեռագիրը գրվել է «ի տիեզերակայության Ապաղա դանին, եւ յաթարակութեան Սաղունին եւ ի տերութեան տեղոյս Ճարին աստանաւր կատարեցաւ տառ մատենիս ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր վանքս Գետկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Նշանիս... առ ոստ սուրբ եւ վսեմապայծառ վարդապետիս Յովասարիս»:

XIII դարի երկրորդ կեսին Հովափու խանի որդի Աբաղա խանի (1265-1282 թթ.) կառավարման տարիներին Մահկանաբերդի և Կայենո իշխանն էր Քուրդ Արծրունու թոռնորդին՝ Շերբարոքի որդի Սաղուն Բ-ը: Իսկ XIII դարի կեսերից հիշատակարաններում ու վիմագիր արձանագրություններում Նոր Գետիկի պատրոն ու տեր հիշվող Ճարը Հասան Ջալալի փեսա, ծագումով մանազկերտցի ազնվական Ումեկի որդին է՝ ծնված առաջին կնոջ՝ Թագուհու հետ ամուսնությունից: Ճարի՝ 1283 թվականին Գետիկում թողած արձանագրության համաձայն՝ Ումեկը «ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր եւ ոսկին թանգ», Իվանեի մահից հետո նրա որդի Ավագից 40000 կարմիր դուկատով գնել էր Գետիկն իր շրջակայքով¹³⁵: Պահպանվել է նաև Ճարի որդու՝ Թաղարտերի՝ 1301 թվականի արձանագրությունը, որի համաձայն վանքը եղել է այս տոհմի գանձայգին հայրենի եկեղեցին. «Ես՝ Թաղարտերս՝ որդի Ճարին, թոռն պարոն Ումեկին, միաբանեցա սուրբ ուխտին Գետկա՝ մեր գանձայգին հայրենի եկեղեցոյս» և վանքին է նվիրել Հահնի գյուղը և Նախեղուռն հանդամասի խաս այգուց հարյուր պղնձե կժերով գինի¹³⁶: Ումեկի մահից հետո (1267 թ.) նրա ավագ որդին՝ Բարիմատինը ժառանգել էր 1251 թվականին Տիխիսում հոր կա-

¹³⁴ Երուսաղեմ ձեռ. 1288, թերթ՝ 302, նյութ՝ թուղթ, 16,5Տ12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 248-30: **Ն. Պողարեան**, Ցուցակ ձեռագրաց, հ. Դ, Երուսաղեմ, 1969, էջ 484-496: **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 435-437:

¹³⁵ Դիվան, պրակ VI, էջ 71:

¹³⁶ Նույն տեղում էջ 78:

ուուցած Ս. Գևորգ եկեղեցին, իսկ Ճարը՝ Գետիկն իր շրջակայքով¹³⁷:
Ճարը Գետիկի տերն է եղել շուրջ քսան տարի՝ մինչև 1287
թվականը: Ստեփանոս եպիսկոպոսի Ժամանակագրության համա-
ձայն՝ նա վախճանվել է այդ թվականին¹³⁸:

Գրիգոր քահանայի խնդրանքով Մխիթարիչը, որ դեռ «գրոց
աշակերտ» էր, Ավետարան է օրինակում «ի Գետկա վանքս, որ է
վարդապետարան»: Գրիչը մատյանն օրինակել է հռչակավոր գրիչ
Գրիգոր Մուրղանեցու «ի գովելի աւրինակէ, ուղիղ եւ լի արուես-
տիւ, ի բան եւ ի գիր, ի տուն եւ ստոր, եւ ի գրադարձս, եւ յեղանակս,
եւ ի վանկս, եւ յառազանութիւնս»: Գրիգոր Մուրղանեցու ընտիր
օրինակից են գրված նաև Թեոդոպոլսի (Վենետիկ, ձեռ. 129)¹³⁹ և
Թարգմանչաց (ՄՄ ձեռ. 2743) Ավետարանները¹⁴⁰: Օրինակը, որ
«շատ ու բազում վարդապետք են հավանել»¹⁴¹, Մխիթարիչին տրա-
մադրել է «վարդապետաց վարդապետ և երեւելի» Կիրակոս Գան-
ձակեցին, իսկ գրիչը «զշատն վասն աւրինակի» է գրել¹⁴²: Ավետա-
րանը մեզ է հասել խիստ քայքայված, սկզբից և վերջից պակաս
թերթերով, որոշ թերթեր եզրահատված և թերի հիշատակարանով:
Ձեռագրի գրչության թվականը հայտնի չէ: Բայց քանի որ Ավետա-
րանը գրվել է Կիրակոս Գանձակեցու ընթացիկության տարի-

¹³⁷ **Գ. Հովսեփյան**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատ-
մության, հ. Ա, Երևան, 1983, էջ 10:

¹³⁸ Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան,
1951, էջ 48:

¹³⁹ **Բ. Սարգիսեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին
Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վենետիկ, հ. Ա, 1914, էջ 567:

¹⁴⁰ **Ա. Մաթևոսյան**, Թարգմանչաց Ավետարանը, «Էջմիածին», 1992, Թ-Ժ-
ԺԱ, էջ 102-114:

¹⁴¹ Ներսես եպ. Պողոպյանը տալիս է այն ձեռագրերի նկարագիր՝ համառոտ
հիշատակարաններով, որոնք գաղափարվել են Գրիգոր Մուրղանեցու օրի-
նակից: **Ն.** եպ. **Ծովական**, Գրիգոր Մուրղանեցի, «Միոն», 1968, ԽԲ. (1-2),
էջ 70:

¹⁴² ՄՄ ձեռ. 2814, թերթ՝ 183, նյութ՝ թուղթ, 23,5Տ 16, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 24:
Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ.
Թ, խմբագրութեամբ՝ **Գ. Տեր-Վարդանեանի**, Երևան, 2017, էջ 742-744: **Ա.
Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 399-
400:

ներին և նրա հանձնարարած օրինակից, գրչության թվականը պետք է դնել ամենաուշը մինչև 1271-ը, այսինքն՝ մինչև Կիրակոսի մահը:

Գետիկավանքում էր կրթություն ստացել Մանուելի և Տավուսի որդի Թորոս վարդապետ Արևելցին, որը Նոր Գետիկ էր եկել Գանձակից: Նա 1262 թվինական չափազանց ծանր իրավիճակներում իր հոգևոր եղբոր՝ Մակար քահանայի հետ եկել-հասել է Հռոմ և այստեղ օրինակել է մի Ավետարան, որի հիշատակարանում գրում է, որ ինքն ուսում է ստացել Գետիկում¹⁴³:

1274 թվականին Նոր Գետիկում է սովորել նաև Ալեքսիոսի որդի Սարգիս վարդապետը, որն իր ցանկալի օրինակն ունենալու համար 1280-ին գնացել է Դեղձուտ, որտեղ Առաքել վարդապետի դպրոցում նրա համար օրինակել են Տոնապատճառ ժողովածու (ՄՄ ձեռ. 5197):

Նոր Գետիկի գրիչներից էր նաև Հովհաննեսը, որը Կիրակոսի բաբունապետության տարիներին ու նրա խնդրանքով ընդօրինակում է մի Տոնական: Բայց քանի որ գրչության մեջ սա իր առաջին փորձն է, գրիչը տազնապած է, ուստի Կիրակոս վարդապետից և ընթերցողներից անմեղադրություն է խնդրում, որովհետև գրչության մեջ հմուտ չէ, գրել է խոշոր գրերով և սխալներով, բացի այդ էլ՝ օրինակի մասին ամենևին չէր լսել¹⁴⁴: Գրչության տեղի մասին հե-

¹⁴³ «Ես նուստ եւ անարժան ծառայ Աստուծոյ Թորոս պիտակարար սպասաւոր բանի յԱրեւելից գաւառաւ, եւ ի քաղաքաւ ի Գանձակայ, սնեալ եւ վարժեալ ի մեծ մենաստանն Գետիկ, տարբերեալ այսր անդր, հասի սահասասան ճանապարաւ, կասկածակոծ, մահահուպ, հիւծեալ, հիւանդամաշ մարմնով, մանաւանդ թեւս հոգւով ևս, ի մեծս Հռովմս»: Պանդխտության մեջ ապրող Թորոս վարդապետը խնդրում է հիշել ծնողներին, եղբայրներ Ռոբերնին, Հակոբին, Հովհաննեսին, քրոջը՝ Ազիզին, իր հոգևոր եղբայրներ Մակար, Վարդան, Ստեփանոս, Հակոբ, Հակոբոս և Առաքել քահանաներին, Խալիզոնիկ կոչվող Թորոս վարդապետին: Թորոսի ձեռագիրը Հռոմից հասել է Նոր Ջուղա և պահվում է Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում: **Ա. Տեր-Ալեանյան**, Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 45-46: Տե՛ս նաև **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 313-314:

¹⁴⁴ ՄՄ ձեռ. 3931, թերթ՝ 393, կյութ՝ թուղթ, 17ճ 12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 24: Տե՛ս նաև **Լ. Խաչիկյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար,

տագայի գրիչը գրում է. «ի վանս Գօշ Մխիթարայ, որ հանդէպ Հաղարծնոյ վանից, որ է դամբարան թագաւորաց մերոց Սմբատայ եւ Գեորգայ» (թ. 345բ):

Գետիկավանքի շինարարությունը ավարտվում և ամբողջանում է 1291 թվականին, երբ վանքի միաբաններից Դասապետ ու Կարապետ վարդապետները կառուցում են զանգակատունը և պարսպապատում եկեղեցին: Սա Գետիկի վանական համալիրի վերջին շինարարական արձանագրությունն է: Այստեղ հիշատակվում են Ումեկի ավագ որդի Քարիմադինի զավակները՝ դուստրը՝ Իգդիշ խաթունը և որդիները՝ Արդուրն ու Թաղադամուրը. «պարոնութեան Իգդիշ խաթունին եւ եղբարց իւրոց՝ Արդուրին եւ Թաղադամուրին»¹⁴⁵: Դասապետին հիշում է նաև Ճարի որդի Թաղարտերը Նոր Գետիկի նվիրատվական արձանագրության մեջ¹⁴⁶:

Վերջին հիշատակությունը Նոր Գետիկի գրչության կենտրոնի վերաբերյալ XV դարից է, երբ Ղազար գրիչը «ի վանս Գօշ Մխիթարայ» օրինակում է մեկնությունների և քերականական նյութերի մի ժողովածու, որի սրբագրման աշխատանքները կատարում է Գեորգ Երզնկացին¹⁴⁷:

Ավելացնենք, որ Նոր Գետիկը կամ Գոշավանքը նշանավոր է նաև որպես պատմաճարտարապետական համալիր՝ իր գեղաշեն եկեղեցիներով և Պողոս վարպետի ասեղնագործ խաչքարերով:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային և գրչության նշանավոր կենտրոն Նոր Գետիկի վանքի սկզբնավորումն ու ծաղկումը կապվում է մեծ գիտնական, օրենսգետ, հոգևոր-եկեղեցական գործիչ Մխիթար Գոշի անվան հետ: Նրա բարունապետության տարիներին Նոր Գետիկի վարդապետարանը ձեռք բերեց մեծ անուն և համբավ՝ դառնալով Հյուսիսային Հայաստանի առաջադեմ ուսումնական և գրչության կենտ-

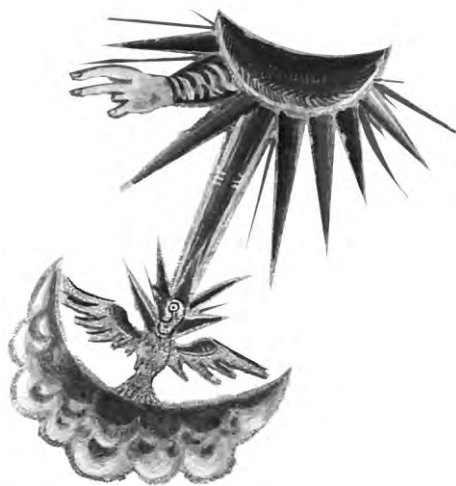
Երևան, 1950, էջ 60-61, **Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մաս Ա, Երևան, 2018, էջ 167:

¹⁴⁵ Դիվան, պրակ VI, էջ 104:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 78:

¹⁴⁷ ՄՄ ձեռ. 3653, թերթ՝ 258, նյութ՝ թուղթ, 16ճ 13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23:

րոններից, որն իր բուն գործունեությունը շարունակեց մինչև XIII դարի վերջերը՝ ընդհատումներով հասնելով XV դդ: Վարդապետարանի հաջորդ լուսավոր շրջանները Մխիթար Գոշից հետո վարդապետարանը ղեկավարած Մարտիրոսի և Կիրակոս Գանձակեցու րաբունապետության տարիներն էին: Վերջիններս մեծ ուշադրություն էին դարձնում ձեռագրերի ընդօրինակման աշխատանքներին, որով հարստանում էր վանքի մատենադարանը, իսկ որպես գրիչներ հայտնի էին Սարգիս կրոնավորը, Ստեփանոսը, Հովհաննեսը և Մխիթարը:

ՀԱՂԱՐԾԻՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր և մշակութային կենտրոններից է Հաղարծինի վանքը, որը գտնվում է պատմական Կայենո գավառում՝ անտառապատ լեռներով ու ձորակներով շրջապատված մի գեղատեսիլ հարթավայրում, ուր Հաղարծին գետակի երկու վտակները լեռնոտ բարձունքներից իջնող փեշերի վրա կազմում են թերակղզի, ապա վանքից փոքր-ինչ ներքև միանալով՝ խառնվում Աղստև գետին:

Վանքն աղբյուրներում հանդիպում է նաև Խաղարծին¹⁴⁸, Հոդարծին¹⁴⁹, Հավարծին¹⁵⁰, Աղարծին¹⁵¹, Աղրծին¹⁵² անվանումներով: Ժողովրդական ստուգաբանության համաձայն՝ «Հաղարծին» անունն առաջացել է «արծիվ» և «խաղաց» բառերից, որ նշանակել է արծիվների խաղ կամ արծիվների խաղալու վայր: Ըստ ավանդագրության՝ տաճարի օժման հանդեսին վանականները տեսնում են, որ Սուրբ Հոգին արծվակերպ իջել է Կաթողիկեի վրա, և նկատելով արծվի սավառնելու ժամանակ պտույտներ գործելու խաղը՝ անվանել են «խաղ արծվի», որից էլ վանքը կոչվել է Խաղարծին կամ Հաղարծին¹⁵³: Թևստարած արծվի կերպարն արտացոլվել է վանքի զարդաքանդակներում: Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատին քանդակված տաճարի աջ և ձախ կողմերում երկու վեղարա-

¹⁴⁸ Վիմագիր արձանագրություններում հանդիպում է և՛ Խաղարծին, և՛ Հաղարծին ձևով: Տե՛ս Դիվան, պրակ VI, էջ 20-61:

¹⁴⁹ Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 12: **Մ. Չամչյանց**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 96:

¹⁵⁰ **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 560:

¹⁵¹ **Աբրահամ Կրետացի**, Պատմություն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Ն. Ղորղանյանի**, Երևան, 1973, էջ 74:

¹⁵² ՄՄ՝ 1028, Պահպանակ Ա: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսեան, Երևան, 2008, էջ 118:

¹⁵³ **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 231:

վոր հոգևորականներ են, որոնք ձեռքերը պարզել են վեր և ցույց են տալիս Կաթողիկեի խաչին նստած արծվին¹⁵⁴:

Հաղարծինի վանքի մասին հիմնական աղբյուրը վիմագիր արձանագրություններն են, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում այս նշանավոր կենտրոնի պատմության, միաբանության, հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային կյանքի վերաբերյալ: Հակառակ վիմագիր արձանագրությունների՝ մատենագրական աղբյուրները սակավախոս են: Մատենագրական առաջին տեղեկությունները հաղորդում է Կիրակոս Գանձակեցին: Պատմիչը գրում է, որ 1197 թվականին Նոր Գետիկի եկեղեցու օծման հանդեսին ներկա էր նաև Հաղարծինի վանահայր Խաչատուր Տարոնացին՝ սուրբ և առաքինի, գիտությամբ, հատկապես երաժշտական արվեստով հռչակված մի մարդ¹⁵⁵: Նրա առաջնորդության տարիներին Հաղարծինը դառնում է Հայաստանի հոգևոր-մշակութային նշանավոր կենտրոններից մեկը: Կիրակոս պատմիչը նաև վկայում է, որ 1246 թվականին, երբ Վարդան Արևելցին Կիլիկիայից Հայաստան է բերում Կոստանդին կաթողիկոսի սահմանած կանոնները, Կարինի, Անիի, Բջնիի, Ամբերդի, Հաղպատի, Մանահինի, Գետիկի, Կեչառիսի, Այրիվանքի և այլ նշանավոր հոգևոր առաջնորդների շարքում կար նաև Հաղարծինի վանքի առաջնորդի ստորագրությունը¹⁵⁶: Հաջորդ տեղեկությունը տալիս է Վարդան Արևելցին՝ վանքը կոչելով Հողարծին. «Եւ բազում զաւառքի կողմն հիւսիսոյ, որ կոչի Չական, ուր կայ Սուրբ Խորանաշատ եւ Հողարծին եւ Գետկաց վանք»¹⁵⁷: Ստեփանոս Օրբելյանը վանքն անվանում է «զգերահռչակ ուխտն Հաղարծին»¹⁵⁸:

Չնայած Հաղարծինի մասին առաջին հիշատակությունները XII դարից են, բայց քանի որ վանական համալիրը բաղկացած է X-XIII

¹⁵⁴ Նույն տեղում:

¹⁵⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 211-212:

¹⁵⁶ Նույն տեղում էջ 310:

¹⁵⁷ Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 12:

¹⁵⁸ **Ստեփանոս Օրբելեան**, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 342:

դարերում կառուցված շինություններից, ենթադրելի է, որ այնտեղ միաբանություն գործել է ավելի վաղ շրջանից:

Հաղարծինի վանական համալիրի մեջ են մտել Ս. Գրիգոր, Կաթողիկե, Ս. Ստեփանոս, Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, երկու գավիթ, սեղանատունը, արքունական դամբարանը, եկեղեցականների խուցերը, աղոթատեղիներ, խաչքարեր, օժանդակ շինություններ:

Առաջին շինությունների վերաբերյալ վիճաբանությունները և մատենագիր տեղեկություններ չկան: Ամենահինը Ս. Գրիգոր եկեղեցին է, որի հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ, չունի ոչ մի արձանագրություն: Եկեղեցու մուտքին եղած միակ արձանագրությունն էլ ժամանակի ընթացքում մաշվել ու դարձել է անընթեռնելի: Դատելով ճարտարապետական ոճից՝ ենթադրվում է, որ եկեղեցին կառուցվել է X-XI դարերում: XII-XIII դարերում է կառուցվել Ս. Ստեփանոս եկեղեցին: Ենթադրվում է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1071 թվականին, իսկ վերանորոգումը տեղի է ունեցել 1281-ին¹⁵⁹:

Սելջուկների արշավանքներից ավերվում է վանքը: XII դարի վերջերին, երբ այս գավառում հաստատվում է Չաքարյանների իշխանությունը, Վրաց Գեորգի թագավորի հրամանով և նրա իշխան-

¹⁵⁹ Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման ժամանակը վիճելի է: Եկեղեցու հարավային մուտքի ճակատակալի կամարի երկու կողմերում պահպանվել են «Ի ՉԼ» և «ԹՎ ԾԻ» գրերը: Հետազոտողներից ոմանք սա ընդունում են որպես երկու տարբեր արձանագրություն և եկեղեցու կառուցման թվականը համարում են ԾԻ (1071), իսկ վերանորոգմանը՝ ՉԼ (1281): Դատելով ճարտարապետական ոճական առանձնահատկություններից՝ որոշ հետազոտողներ էլ կարծում են, որ եկեղեցին չի կարող XI դարի կառույց լինել, այլ ավելի ուշ շրջանի՝ XIII դարի շինություն է, և արձանագրությունը կարդում են իբրև մեկ ամբողջություն, այսինքն՝ «Ի ՉԼ (1281) թվին շինեցա»:
Մ. Տեր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դաղի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1931, էջ 74-75: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 364, **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 223, **Հ. Եղիազարյան**, Հաղարծինի վանքը և նրա վիճաբանությունները, «Էջմիածին», 1954, թ. 9, էջ 35-38, **Н. Токарский**, Архитектура Армении, Ереван, 1961, ст. 288-289, Դիվան, պրակ VI, էջ 44, **Ի. Էլարյան**, Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 53:

ներ Սարգիս Չաքարյան ամիրսպասապարի, Մահկանաբերդի իշխան Ամիր Զրդի, Անտոնի Ճղունտելիի և Ելբեկի աջակցությամբ 1184 թվականին Խաչատուր Տարոնացի վարդապետը և Սուքիասը, որին Մ. Բարխուդարյանցը անվանում է Արցախեցի¹⁶⁰, վերանորոգում են եկեղեցին, վերականգնվում են Հաղարծինի վանքի հողատիրական իրավունքները, և վանքը անհատույց ստանում է Միջնաշենի այգին, Աբասաձորը, Տանձուտը, Տեառնխաչը, Զրդևանը: Պատմական այս փաստը հաստատվում է Ս. Գրիգոր եկեղեցուն կից գավիթի արևելյան պատին ագուցված սալի վրա պահպանված արձանագրությամբ¹⁶¹:

Ս. Աստվածածնին կից գավիթից մնացել են միայն ավերակները: Երկրորդ գավիթը եղոր՝ Չաքարեի մահվանից (1212 թ.) հետո նրա հիշատակին կառուցում է Իվանե Չաքարյանը՝ «Եւ ես շինեցի ի մեր վանքս Հաղարծին ժամատուն վիմարդեան, կամարակապ ի դրան Ս. Գրիգորիս եւ այգի յԵրեւան ետու վասն յիշատակի եղբարն իմոյ»¹⁶²: Իվանեն արևմտյան մուտքին թողնում է ընդարձակ արձանագրություն Չաքարյանների հաղթական պատերազմների, հայրենի տիրույթները սելջուկների արշավանքներից ազատագրելու և վերադարձնելու մասին: Այս արձանագրության մեջ Չաքարյանները

¹⁶⁰ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Ադուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 195:

¹⁶¹ «Ի Ուր (1184) թուիս Հայոց ի թագաւորութեանն Ափիսագաց Գեորգեա, ի հայրապետութեանն Հայոց տեառն Գրիգորիսի ես՝ Խաչատուր վարդապետ, և Սուքիաս նորոգեցաք զՍուրբ Գրիգորս՝ հրամանաւ թագաւորին եւ իւր մեծամեծ իշխանացն՝ Սարգսի, Ամիր Զրդին, Անտոնի Ճղունտելին, Ելբեկին: Եւ թագաւորն զհին եւ գնոր կազմութիւնս գրով ետ ի Սուրբ Գրիգորս զայգին ի Միջնաշինին ջրին, զՏեառնխաչ՝ կոպար վանիցս ի միջին, զԶուրդեւանն, զԱբասաձոր, զՏանձուտն»: Նույն արձանագրության անեծքի բանաձևում հիշատակվում է Վարձիս վրացական վանքը՝ «Նգովեցին ի Վարձես Աստուածածնէն» (Դիվան, պրակ VI, էջ 37): Հ. Օրբելին նկատում է, որ այս և Հաղարծինի վանքի մի շարք այլ արձանագրություններում հանդիպող վրացական անունները վկայում են այն մասին, որ Հաղարծինը այդ շրջանում հարել է քաղկեդոնականությանը (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ IX):

¹⁶² Դիվան, պրակ VI, էջ 23:

համարվում են Բագրատունիներ, թվարկվում են այն տարածքներն ու ամրոցները, որոնք ազատագրել են Չաքարյան եղբայրները¹⁶³:

Ուշագրավ է, որ գավթի առաստաղին պահպանվել են երկու մարդու բավականին մեծ պատկերաքանդակներ. մեկը, որ ձեռքին շերեփ ունի, ըստ կից արձանագրության՝ վանքի տնտես Սիմեոնն է, մյուսը՝ Դանիել վանահայրը, որը հիշատակվում է նաև 1219 թվականին¹⁶⁴:

Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթի հարավային պատին կից է արքունական դամբարանը: 1865-1895 թվականներին, երբ Հաղարծինի վանահայր է դառնում Էջմիածնի միաբան Պողոս վարդապետը, քանդում է դամբարանի պատերը և քարերը օգտագործում այլ կառույցների շինարարության մեջ¹⁶⁵: Այժմ պահպանվել են դամբարանի հիմնապատերը և երկու տապանաքար: Ենթադրվում է, որ այստեղ հանգչում են Կյուրիկյան թագավորները¹⁶⁶:

¹⁶³ «Եւ ետ տիրել սեփհական ժառանգութեան նախնեաց մերոց ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զթագավորանիստ քաղաքն Անի, սպա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, Միչք եւ Գավազանք ի Թավրեժ, զԿարնո քաղաք մինչեւ Խլաթ, զՇաքի եւ զՇրուան, Պարտաւ մինչեւ Բելուկան եւ զայլ բազումս իւրեանց սահմանաւք»: Դիվան, պրակ VI, էջ 22, **Ս. Ջալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Տփլիսի, 1842, էջ, 131, **Հովհ. Ծախիսթունեանց**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 370, **Հ. Մանանդյան**, Քննական տեսություն, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 142-143:

¹⁶⁴ Դիվան, պրակ VI, էջ 43-44, 60:

¹⁶⁵ **Մ. Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովազարդ գաւառի..., էջ 179-185:

¹⁶⁶ Այստեղ երեք տապանաքար է եղել, որոնցից մեկը կրաքարից է և ամբողջովին քայքայվել ու վերածվել է մանր բեկորների, անհնար է պարզել, թե ում տապանաքարն է: Ս. Ջալալյանցը ժամանակին կարդացել է տապանաքարերի արձանագրությունը. «Այս է հանգստարան թագաւորաց Գագայ եւ Գաւգայ»: Այժմ պահպանվել է միայն մեկի անվան սկզբնատառը. «Այս է հանգստարան թագաւորաց Գ»: Երրորդի վրա արձանագրված է «Սմբատ թագաւոր»: Ժամանակին այն տեսակետն է եղել, որ այստեղ թաղված են Բագրատունի Սմբատ Բ (977-990) և Գագիկ Ա (990-1020) թագավորները: Ըստ Ստեփանոս Ատոկիկի՝ Աշոտ Գ Ողորմածի որդիներից Սմբատ Բ թագավորը թաղված է Անիում. «Եւ մեռաւ անդէն եւ թաղեցաւ ի նմին քաղաքի»: Երկրորդ որդու՝ Գագիկ Ա-ի գերեզմանի տեղը չի նշվում: Աշոտ Գ

XII դարավերջին և XIII դարասկզբին Հաղարծինը հիշվում է Հայաստանի նշանավոր ուսումնական կենտրոնների շարքում: Հաղարծինի մեզ հայտնի ուսուցիչը բանաստեղծ և երաժիշտ, միաբանության առաջնորդ Խաչատուր Տարոնացին¹⁶⁷ է, որի անվան հետ է կապվում Հաղարծինի վանական դպրոցի հիմնադրումն ու ծաղկումը: Խաչատուր Տարոնացու գործունեությունը համընկնում է Չաքարյանների պատմության տնտեսական, քաղաքական և մշակութային վերելքի ժամանակաշրջանին: Ինչպես վանքի առաջնորդ դառնալուց առաջ, այնպես էլ հետո, Խաչատուրի մասին տեղեկությունները շատ քիչ են: Նրա մասին Կիրակոս Գանձակեցին ակնա-

Ողորմածի կրտսեր որդի Գուրգեն Ա Կյուրիկեն (982-989) հիմք դրեց Կյուրիկյան թագավորությանը Տաշիր-Չորագետում: Նա թողված է Սանահինում: Կյուրիկյանների հաջորդ գահակալը Տաշիր-Չորագետում Գուրգեն Ա-ի որդի Դավիթ Անհողին էր (989-1048), որն ուներ չորս որդի՝ Գուրգեն, Գագիկ, Ատրներսես և Սմբատ անուններով և մեկ դուստր՝ Հրանուշը: Գագիկը 1037 թվականին տիրեց Կախեթ-Հերեթի գահին և դարձավ Կյուրիկյան արքայատոհմի կրտսեր ճյուղի հիմնադիրը: Դավիթ Անհողինի մահից հետո Տաշիր-Չորագետի թագավոր է դառում նրա ավագ որդին՝ Կյուրիկեն Բ (1050-1089), իսկ Սմբատը եղբոր՝ Կյուրիկեն Բ-ի հետ գահակից էր Տաշիր-Չորագետում: Տե՛ս **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմություն տիեզերական, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրք Բ, էջ 808, Հայոց պատմություն, Երևան, 2014, էջ 55-61, 127-135, **Ս. Ջալալեանց**, Ճանապարհորդություն... , հ. Ա, էջ, 134, Դիվան, պրակ VI, էջ 59, **Հ. Եղիազարյան**, Հաղարծինի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1954, թ. 9, էջ 39, **Ս. Տեր-Մովսիսեան**, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինությունները, էջ 78, **Լ. Խաչերեան**, Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները... միջնադարյան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դ.դ.), Լիզբոն, 1998, էջ 593, **Թ. Հակոբյան**, **Ստ. Մելիք-Բախշյան**, **Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 316, **Կ. Ղաֆադարյան**, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 24, **M. Brosset**, Deux historiens arméniens, Petersbourg, 1870, ծմբ. 51, **Ղ. Մովսիսեան**, Լոռիի Կյուրիկեան թագաւորներու պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 32: **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 210-212:

¹⁶⁷ **Լ. Խաչերեան**, Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները... , էջ 593-596: **Ա. Մովսիսյան**, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 257-259:

ծանրով գրում է, թե նա առանձին փայլ և հռչակ բերեց այս միաբանությանը, որ իր գալուց առաջ ամուլ էր և խամրած. «Մա պայծառացուց գուխան, որում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալն նորա ամայի էր եւ խամրացեալ»¹⁶⁸:

Իսկ ե՛րբ և որտեղի՞ց է Խաչատուրը եկել Հաղարծին: Չնայած հենց սկզբից էլ Խաչատուրին մենք տեսնում ենք Հաղարծինում¹⁶⁹, բայց դատելով Տարոնացի կամ Տարոնեցի¹⁷⁰ մականունից՝ ենթադրելի է, որ նա ծնված պետք է լինի Տարոնում և Հաղարծին էլ եկել է հավանաբար հենց Տարոնից մինչև 1184 թվականը, որովհետև Հաղարծինի այս թվականի արձանագրության մեջ նա արդեն հիշվում է իբրև միաբանության առաջնորդ: Նրա նկատմամբ բարեհաս վերաբերմունք ունեին վրաց Գեորգի Գ թագավորը և Թամար թագուհին:

Ինչպես տեսանք արձանագրությունից, Գեորգի թագավորը հատուկ հրովարտակով եկեղեցուն է նվիրում գյուղեր ու այգիներ: Գալով Հաղարծին՝ Խաչատուրը նախաձեռնում է ամայի դարձած վանքի բարեկարգումը, ծավալում է հոգևոր և մանկավարժական բեղմնավոր գործունեություն: 1184-ին նա Սուրբաս Արցախեցու հետ վերանորոգում է սելջուկների արշավանքներից ավերված վանքը: 1194 թվականին, համաձայն եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրության, Հարբի որդի Խալթի միջոցներով կառուցվում է Կաթողիկե եկեղեցին¹⁷¹:

Կիլիկիայում և բուն Հայաստանում զարգանում են վանքերին կից բարձրագույն տիպի դպրոցները, բացվում են երաժշտական

¹⁶⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 211:

¹⁶⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 211: Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. 2, էջ 473:

¹⁷⁰ Ն. Թահմիզյանը Խաչատուրին անվանում է Տարոնեցի: Ն. Թահմիզյան, Խաչատուր Տարոնեցին և հայոց պատարագի նախերգը, «Էջմիածին», 1975, ԺԱ, էջ 46-52, նույնի՝ Հաղարծինի վանքը և Խաչատուր Տարոնեցի երաժիշտ վարդապետը, Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, թ. 1, Երևան, 1975:

¹⁷¹ «Ի թուին ՈւսԳ (1194) յիշխանութեան Իւանէի եւ յառաջնորդութեան Խաչատուր վարդապետին ես՝ Խալթ՝ Հարբա որդի շինեցի զեկեղեցիս վասն իմ հոգոյս փրկութեան»: Դիվան, պրակ VI, էջ 52:

արվեստի մասնագիտացված կենտրոններ: Հանդես են գալիս ետ-
շնորհալիական շրջանի երաժշտական արվեստի գիտակներ, ինչ-
պես Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Սկևռացին, Հակոբ Կոլայեցին
Կիլիկիայում, Հովհաննես Մարկավազը, որը գլխավորում էր Անիի
դպրոցը և շնորհալի երաժիշտ էր, «ընտրեալ երաժիշտ» Թորոսը՝
Խարբերդում¹⁷², «ընտիր բեմբական և անյաղթ երաժիշտ» Հովհան-
նեսը՝ Վանում¹⁷³, Հովասափը՝ Կարինում¹⁷⁴, գանձասաց Մխիթարը՝
Այրիվանքում¹⁷⁵, Եղիան՝ Հավուց Թառում, որ կարգավորեց իր եկե-
ղեցու պաշտամունքային արարողությունը¹⁷⁶, երաժիշտ-բանաս-
տեղծ Վարդան Արևելցին, երաժիշտ-տեսաբան Հովհաննես Պլուզ
Երզնկացին¹⁷⁷, ավելի ուշ՝ Գրիգոր Տաթևացին, որ «ուսուցաներ եր-
գիչ վարդապետաց գերաժշտութիւնս քաղցրալուր ձայնի եղանա-
կաւ»¹⁷⁸:

Հաղարծինում Իսաչատուր Տարոնացին էր, որը գերազանց տի-
րապետելով հոգևոր երաժշտության կիլիկյան դպրոցի ավանդու-
թիւն, վանքին կից հիմնադրում է երաժշտական մասնագիտացված
դպրոց, ապահովում սովորելու պայմաններ՝ իր շուրջը համախմբե-
լով բազմաթիվ աշակերտների: Իսաչատուրի դպրոցն իր ուսուցման
մակարդակով ու որակով չէր զիջում Կիլիկիայի և Մեծ Հայքի նմա-
նատիպ նշանավոր կենտրոններին: Իբրև շնորհաշատ երաժիշտ և
գիտնական՝ նա շրջում է արևելքի երկրներում, հավաքում, մշակում
և Հայաստան է բերում այնպիսի խազեր, որ մինչ այդ Հայաստա-
նում չէին եղել: «Սա երեք գլխազն ի կողմանս յարևելից, գանմարմին

¹⁷² **Բ. Սարգիսեան**, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ա, էջ 399-400:

¹⁷³ **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, էջ 442:

¹⁷⁴ **Ն. Թահմիզյան**, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դարե-
րում, Երևան, 1985, էջ 39:

¹⁷⁵ **Ն. Թահմիզյան**, Մխիթար Այրիվանեցին և Ավագ հինգշաբթի օրվա «Միրս
իմ սասանի» գանձ-երգը, «Հայկական արվեստ», 1983, թ. 2 էջ 33-35:

¹⁷⁶ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 172:

¹⁷⁷ Շարական հոգևոր երգոց, Կ. Պոլիս, 1815, էջ 5:

¹⁷⁸ **Լ. Խաչիկյան**, Գլխազորի համալսարանը և նրա սաների ատենախոսու-
թյունները, Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, 2012, էջ 307:

եղանակսն ի մարմին ածել, զարարեալսն յիմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չև էր սփռեալ ընդ աշխարհս: Սա եկեալ գրեաց և ուսոյց բազմաց և բազում հանգիստ եղև ի ծանր աշխատութեանցն», – գրում է Կիրակոս Գանձակեցին¹⁷⁹:

Տարոնացին Կիլիկիայում խմբագրված ու խազագրված երգարանները բերում և տարածում է Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում¹⁸⁰: Հաղարծինի դպրոցում Տարոնացին ուսուցանում է երաժշտություն և իմաստասիրական գիտություններ, ուշադրություն է դարձնում հատկապես երաժշտական արվեստի կատարելագործմանը, նոր մակարդակի ու որակի է հասցնում պաշտոնեզույցան կատարումը: Իսաչատուր Տարոնացին գրել է նաև գանձեր ու շարականներ: Նրա ամենանշանավոր ստեղծագործությունը «Խորհուրդ խորին» զգեստավորման շարականի «յոյժ ծանր» տարբերակն է¹⁸¹, որ առաջին անգամ նա կատարել է բարձրաստիճան հոգևորականների ներկայությամբ Լոռեում՝ Չաքարե իշխանի հրամանով մատուցված բացօթյա պատարագի ժամանակ¹⁸²:

Հայտնի չէ, թե քանի տարի է Իսաչատուրը Հաղարծինի վանքի առաջնորդ եղել: Նրա վանահայրության տարիներին վանքն ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ, կատարվել են շինարարական աշխատանքներ: Իսաչատուրին առաջին անգամ տեսնում ենք 1184 թվականին, երբ նա վերանորոգում է թշնամու ասպատակություններից ավերված վանքը, իսկ մահը պետք է լինի 1205-1206 թվականներին, որովհետև գավիթի մուտքի նվիրատվական մի արձանագրության մեջ 1206 թվականին վանքի առաջնորդ է հիշվում

¹⁷⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 212:

¹⁸⁰ **Ն. Թահմիզյան**, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դարերում, էջ 278:

¹⁸¹ Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Վաղարշապատ, 1878, էջ 192, **Գ. Ավետիքեան**, Բացատրութիւն շարականաց, Վենետիկ, 1786, էջ 584-585, **Հ. Անայան**, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ LXVIII:

¹⁸² **Մ. Չամչյան**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, էջ 179-182:

տեր Ստեփանոսը¹⁸³: Տարոնացին վախճանվել է Հաղարծինում և այնտեղ էլ թաղվել¹⁸⁴:

Հաղարծինի գրչության կենտրոնի վաղ շրջանի վերաբերյալ տեղեկությունները սահմանափակվում են Խաչատուր Տարոնացու մասին եղած տվյալներով և եկեղեցու որմերին պահպանված երկու արձանագրությամբ: Այս շրջանից որևէ ձեռագիր մեզ չի հասել, և չունենք գրավոր տեղեկություն այն մասին, որ Տարոնացու դպրոցում նաև ձեռագիր մատյաններ են օրինակվել: Բայց նկատի ունենալով այն, որ Խաչատուրը արևելքից բերված խազագրված երգարանները, կամ ինչպես Գանձակեցին է ասում, խազերը ջանասիրաբար տարածում էր Հայաստանի հոգևոր կենտրոններում, պետք է հոգար նաև այդ երաժշտածիսական ժողովածուները բազմացնելու, ինչու ոչ՝ խմբագրելու և լրացնելու մասին: Իսկ Հաղարծինի պարագայում դրանք առավել քան անհրաժեշտ էին: Այլ խնդիր է, որ այս կենտրոնից որևէ ձեռագիր մեզ չի հասել:

Այն, որ ձեռագիր մատյաններն անչափ արժևորվել են Հաղարծինում, երևում է գավիթի արևելյան պատի որմնասյուները միացնող կամարների վրա պահպանված նվիրատվական երկու արձանագրություններից, որոնց համաձայն, նվիրատուները նաև թանկարժեք ձեռագիր մատյաններ ու իրեր են նվիրել եկեղեցուն: Դրանցից մեկի համաձայն՝ Ներսես քահանան ոսկով ու արծաթով զարդարված մի Ավետարան է նվիրել Ս. Գրիգոր եկեղեցուն. «Ես՝ Ներսես քահանայ ետու զաւագ Աւետարանս ի Սուրբ Գրիգորս զարդարել յոսկո եւ յարծաթո»¹⁸⁵: Երկրորդ արձանագրությունը 1217 թվականին թողել են Հովհաննես և Սարգիս քահանաները: Նրանք Ս. Գրիգոր եկեղեցուն նվիրել են թանկարժեք մասնատուփ, շուրջառ և մեկ Ավետարան. «Ես՝ Յոհանէս եւ Սարգիս քահանայք տուաք ի Սուրբ Գրիգորս զանգին մարգարիտն զաւագ մասն, Ա. շուրջառ, եւ Ա. Աւետարան»¹⁸⁶:

¹⁸³ Դիվան, պրակ VI, էջ 24:

¹⁸⁴ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 211:

¹⁸⁵ Դիվան, պրակ VI, էջ 41:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 36:

Հաղարծինի վանքի երկրորդ բեդուն շրջանը Հովհաննես Արմա-
նեցու առաջնորդության տարիներն էին: Նա 1248 թվականին
սրբատաշ քարերով կառուցել է տալիս նշանավոր սեղանատունը,
որի երդիկին և հարավային մուտքին պահպանված արձանագրու-
թյունների համաձայն՝ այն կառուցել է ճարտարապետ Մինասը, աշ-
խատանքներին մասնակցել են Գրիգորեսը և Մուսեսը, իսկ կառուց-
ման ծախսերը հոգացել է Կուտա անունով մի հոգևորական¹⁸⁷: Տե-
ղելություն չունենք այն մասին, որ Արմանեցու ժամանակ Հաղար-
ծինի դպրոցը շարունակել է գործունեությունը: Սեղանատան կա-
ռուցումից կարճ ժամանակ անց Հովհաննես Արմանեցին տեղա-
փոխվում է Գետիկավանք, դառնում վանքի առաջնորդ, իսկ 1256
թվականին եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո վերջնականապես
հաստատվում է Հաղբատում¹⁸⁸:

Ի՞նչ ձեռագրական ժառանգություն ենք ստացել Հաղարծինից:

Հաղարծինում գրված և մեզ հասած միակ ձեռագիրը XIII դարից
է: Այն պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադա-
րանում¹⁸⁹: Մատյանը երկաթագիր մագաղաթյա Ավետարան է, կա-
շեկազմ՝ վրան Հարության և Խաչելության արձայա քանդակնե-
րով: Հուսկի որդի Աստվածատուրը 1284 թվականին Ավետարանն
օրինակել է Գրիգոր քահանայի խնդրանքով և գրչության տեղը նշել՝
Հաւարծին. «Ի թուականութեանս Հայոց ՉԼԳ (1284) գրեցաւ Աւե-
տարանս Յոհանու... ի վանս Հաւարծին կոչեցեալ՝ ընդ հուանեաւ

¹⁸⁷ «Ի թվին ՌԳԷ (1248) յառաջնորդութեան Յովաննիսի վարդապետի ի շինու-
թեան աստուածաշէն տանս եւ ես՝ Կուտաս, արարող սնունդ սրբոցս ետու
աւգնութիւն տրապիագիր»: Նույն տեղում, էջ 58:

¹⁸⁸ Այս մասին գրում է Կիրակոս Գանձակեցին. «Տէր Յովհաննես Արմանեցին,
որ և Հաղարծինն էր առաջնորդ, և ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս յետօն հա-
րիւր հինգ թուականին (1256): Սա շինեաց ի Հաղարծինն գտեղանատունն
երևելի՝ սրբատաշ վիմօք, և ապա գնաց ի մեծ աթոռն ի Հաղբատ»: **Կիրա-
կոս Գանձակեցի**, էջ 223, **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին,
2001, էջ 1951:

¹⁸⁹ Եղմ. 2905, թերթ՝ 298, նյութ՝ մագաղաթ, 16,5Տ 12,5, գիր՝ երկաթագիր, տող՝
17: **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ,
Երուսաղեմ, 1979, էջ 105: Ձեռագրի նկարագրության ավելի վաղ անդրա-
դարձել է նաև Ա. Սյուրմնյանը: **Ա. Սյուրմնյան**, Մայր ցուցակ հայերէն
ձեռագրաց Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի, հ. Ա, 1948, էջ 359:

Սուրբ Գրիգորին մեր Լուսաւորչի, ի ձեռն անարժան ծառայի Տեառն եւ անպիտան քահանայ Աստուածատրոյ՝ Յուսկայ որդոյ, եւ գրեցաւ հրամանաւ եւ արդեամբք սուրբ եւ պատուական քահանայի Գրիգոր անուն կոչեցեալ»¹⁹⁰:

Գրիչը հիշատակարանում խնդրում է հիշել Գրիգոր քահանային, նրա կնոջը՝ Տիրանցին, մորը՝ Մարիամին, ինչպես նաև Մխիթարին և Նահապետին՝ իբրև արժանավոր քահանաների, Փթութին, որ մատյանի գրութեան ժամանակ «վասն յիշատակի հոգոյ իւրոյ» օժանդակել է գրչին: Աստվածատուրը խնդրում է անմեղադրութուն, որովհետև գրչության ու մանրանկարչական արվեստում չունի բավարար գիտելիքներ. «Խոշորութիւն գրոյս անմեղադիր լերուք, աղաչեմ, եւ եթէ սխալանս ինչ գտանէք, ուղղեցէք աննախանձաբար, գիտեք զի ամենայն մեղի տկարանայ ի գործս իւր: Հասու մարդ որ տեսնուս, վասն նշանացս մի մեղադրել, զի ոչ ուսեալ էի, եւ ոչ այլ նկարել, այդ չափ կարացի»¹⁹¹:

Ունենք ևս երեք ձեռագիր մատյան, որոնք թեև գրվել են այլ վայրերում, բայց կազմվել ու նկարագարդվել են Հաղարծինում:

1296 թվականին Բարջանջ գյուղում Իշխան սարկավագի խնդրանքով Անանիա սարկավագի օրինակած Մաշտոցը 1429 թվականին Հաղարծինում կազմել է Սարգիս սարկավագը և տեղը կոչել Աղրծին. «Ես՝ մեղայապարտ Սարգիս սարգաւակս, որ կազմեցի Մաշտոցս ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց... ի հովանեաւ Սուրբ Աստուածածին, որ կոչի յԱղրծին»¹⁹²: 1624-ին Հովհաննես վարդապետ կազմել է մի Ավետարան, որը 1422 թվականին գրել ու ծաղկել է Սարգիս եպիսկոպոս Պարտավեցին¹⁹³: Ավետարանը Հաղարծին է հասել խիստ քայքայված վիճակով: Այստեղ Հովհաննեսը լրացրել է

¹⁹⁰ **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 560:

¹⁹¹ Նույն տեղում:

¹⁹² ՄՄ 1028, թերթ՝ 176, նյութ՝ թուղթ, 16,2Տ12,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 18-19: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Դ, էջ 113-118:

¹⁹³ ՄՄ 8423, թերթ՝ 172, նյութ՝ թուղթ, 15,5Տ12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19:

առաջին երկու գլուխները, ծաղկել Մարկոսի անվանաթերթը և կազմել մատյանը¹⁹⁴: Ղուկասի և Հովհաննու անվանաթերթերի ծաղկազարդումը կատարել է Մարգիս Պարտավեցին:

Հլայանցիկ անդրադառնանք այս գրչին, որը չնայած գործել է Գեղարքունիքում, բայց իր մեջ կրում է ուտիքյան ավանդների ազդեցությունը: Անունից երևում է, որ Մարգիս եպիսկոպոսը Պարտավ քաղաքից էր, Սուլթանշահի և Մինախաթունի որդին, ինչպես ինքն է հաղորդում հիշատակարաններում (ՄՄ ձեռ. 4873, թ. 366ա, ՄՄ ձեռ. 8765, թ. 227բ): Ծնվել է 1357 թվականին, կրթություն ստանալուց հետո տեղափոխվել է Գեղարքունիքի Կոթիփորո վանք և քառասուներկու տարի զբաղվել գրչությամբ: Նա արագագիր ու վարժ գրիչ էր և կարող էր մեկ ամսում մեկ ձեռագիր ավարտել: Չնայած սրան՝ Մարգիսից մեզ վեց ձեռագիր է հասել, որոնք նա գրել է կյանքի վերջին տարիներին՝ 1416-1427 թվականների ընթացքում¹⁹⁵: Պարտավում զբաղվել է գրչության արվեստով, թե ոչ, չգիտենք: Հայտնի է, որ Պարտավից ընդհանրապես ձեռագիր մատյան չի պահպանվել, իսկ Մարգիսից մեզ հասած բոլոր մատյանները գրված են Կոթիփորո Ս. Աստվածածին և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիներում:

1511 թվականին Մանուել քահանայի խնդրանքով Գրիգոր գրչի՝ Սոթա գյուղաքաղաքում օրինակած Ավետարանը 1627-ին Հաղարծինում նույնպես նկարազարդել ու կազմել է Հովհաննես վարդապետը¹⁹⁶:

Մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից հետո լքվում ու ամայանում է վանքը և կրկին վերահաստատվում միայն XVII դարում: Վանական համալիրում կատարվում են նորոգչական աշխատանքներ: 1681 թվականին Ս. Աստվածածին և Ս. Գրիգոր եկեղեցիները վերանորոգվում են թիֆլիսեցի Չիթադյանների ու փահրապատեցի

¹⁹⁴ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 145:

¹⁹⁵ Մարգիս Պարտավեցու մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ղազարոսյան, Գրիչ Մարգիս Պարտավեցի, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, թ. 6, էջ 95-101:

¹⁹⁶ ՄՄ 10162, թերթ՝ 105, նյութ՝ թուղթ, 16,4ճ 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 18:

Խոջագյուլի որդիների միջոցներով, իսկ Գրիգորը և Դավիթը հոգում են գմբեթի ծախսերը¹⁹⁷: Հակոբ եպիսկոպոսի առաջնորդության տարիներին թիֆլիսեցի Հոգիջանի որդիների և թոռների միջոցներով էլ վերակառուցվում է Ս. Ստեփանոս եկեղեցին¹⁹⁸:

XIX դարում կրկին ամայանում է վանքը՝ վերածվում անասնագոմի ու ավազակների կացարանի¹⁹⁹: 1895 թվականին Կայենո գավառի երբեմնի գեղեցկուհին վերջնականապես լքվում է և դադարում հոգևոր կենտրոն լինելուց:

Այսպիսով, Հաղարծինի վանքը միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային և ուսումնական նշանավոր կենտրոններից է, որի ծաղկումը եղավ XII-XIII դարերի սահմանագծին՝ ռաբունապետ Խաչատուր Տարոնացու առաջնորդության և բուռն գործունեության տարիներին: Հաղարծինի վերելքի երկրորդ շրջանը կապվում է Հովհաննես Արմանեցու անվան հետ: Չնայած ենթադրելի է, որ այս կենտրոնում բազմաթիվ ձեռագրեր են գրվել, բայց, ցավոք, մեզ է հասել միայն մեկ ձեռագիր, վերը նշված՝ 1284 թվականի մագաղաթյա Ավետարանը:

¹⁹⁷ Դիվան, պրակ VI, էջ 48:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 55:

¹⁹⁹ **Մ. Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի..., էջ 185:

ՄՈՐՈ ԶՈՐՈ ՎԱՆՔ

Պատմական Կայենո գավառի նշանավոր հոգևոր կենտրոններից է Մորո ձորո վանքը, որը գտնվում է ներկայիս Իջևանի շրջանի Լուսահովիտ, նախկինում Ծովիզ կոչված գյուղի հարավարևմտյան կողմում՝ անտառապատ լեռներով շրջապատված և դժվարամատչելի ձորակի աջ ափին²⁰⁰: Ենթադրվում է, որ վանքն իր անունն ստացել է մոտակա «Մորու թալա» կոչվող ձորակի անունից, որը հարուստ է եղել մոշի և մորու թփերով:

Մորո ձորո վանքի մասին եղած տեղեկությունները չափազանց աղքատ են: Մատենագրական հիշատակություններ չեն պահպանվել: Վանքի պատմության ուսումնասիրման հիմնական աղբյուրը վիմագիր արձանագրություններն են, որոնք վերաբերում են XII դարավերջին և XIII դարասկզբին և չնայած սակավ, բայց արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ոչ միայն վանական կենտրոնի, այլև գավառի պատմության վերաբերյալ: Դատելով ճարտարապետական որոշ առանձնահատկություններից և զարդաքանդակների ոճից՝ մասնագետները վանքի հիմնադրումը դնում են վաղ միջնադարում՝ այն վերագրելով VI-VII դարերին, իսկ վերակառուցումը տեղի է ունեցել XII-XIII դարերում²⁰¹: Դառնալով Մահկանաբերդի իշխանների նշանավոր հոգևոր կենտրոններից մեկը՝ արարների և սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից ավերված վանքը հիմնովին վերակառուցվում և բարգավաճում է Մահկանաբերդի Արծրունիների, սպա Չաքարյան իշխանների հովանավորությամբ: Վրաց Գեորգի Գ թագավորի հատուկ արտոնագրով և Քուրդ իշխանի հովանավորությամբ վանքն ազատվում է բոլոր տեսակի հարկերից և հանձնվում հայր Հովհաննեսի առաջնորդությամբ: Պատմական այս փաստը, որը տեղի է ունեցել մինչև 1184 թվականը, այսինքն՝ մինչև

²⁰⁰ Տեղացիները հոգևոր այս կոնտրոնը գյուղի անունով կոչել են նաև Ծովիզի վանք:

²⁰¹ Ս. Ավագյան, Մորո ձորո վանքը և նրա վիմարձանագրությունները, «Էջմիածին», 1967, թ. Գ, էջ 56-60, թ. Դ, էջ 56-60:

Գեորգի Գ-ի մահը, արձանագրվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային խորանի թաղի վրա՝ Գեորգի թագավորի և Քուրդ իշխանի անունից. «Անուամբ ամենակալին Աստուծոյ՝ ես՝ Գիարգի՝ թագաւորաց թագաւոր, ետու զՄորո ձորո վանքս հաւրն Յովանիսի եւ արարի ազատ յամենայն հարկէ Ամիր Բրդին հոգեցողութեամբ»²⁰²:

1197 թվականին Իվանե Չաքարյան իշխանի և նրա քրոջ՝ Նանայի հովանավորությամբ վերանորոգվում է վանքը և վերականգնվում է եկեղեցու գմբեթը. «Ի թուին ՈԽՉ (1197) ի ժամանակ երկուց եղբարց Չաքարէ եւ Իւանէ, շինեաց Իւանէ զվանքս Մորո ձորո: Եւ ես՝ Նանա, կամակից եւ աւգնական եղէ Աստուածածինս եւ միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ պատուական հաւրս Գրիգոր»²⁰³: Գրիգորն առաջնորդ է դառնում Հովհաննեսից հետո և հոգում միաբանության տնտեսական խնդիրների մասին. նա գնում է ջրաղաց, տնկում է այգի և այդ մասին գմբեթի թմբուկի արևմտյան մասին թողնում արձանագրություն²⁰⁴: Իվանեի՝ 1213 թվականին գլխավոր խորանի թողած ընդարձակ արձանագրության համաձայն՝ նա կրկին նորոգում է վանքը և հայր Եվագրին ժառանգաբար՝ «յազգէ յազգ մինչեւ յաւիտեան» հանձնում վանքի առաջնորդությունը. «Ի թվին Հայոց ՈԿԲ (1213) թագաւորութեանն Գիարգէ մեք՝ որդիք ամիրապասալար Սարգսի՝ այթաբակ Իւանէ եւ ամիրապասալար Չաքարէ առաք զերկիրս Հայոց ի յանաւրեմաց եւ շինեցաք զվանքս... Նորոգեցաւ Ս. Աստուածածինս յառաջնորդութեան հար Եւագրի հեզի եւ խոնարհի: Եւ հաստատեցի զնա առաջնորդ յազգէ յազգ մինչեւ յաւիտեան»²⁰⁵: Սրանից առաջ Իվանեն օտարներից հայրենի երկիրն ազատագրելու և շենացնելու մասին մի արձանագրություն էլ թողել էր Հաղարծինի գավիթում²⁰⁶:

XIII դարից հետո Մորո ձորո վանքի մասին հիշատակագրությունները լռում են: Մոնղոլական արշավանքների հետևանքով

202 Դիվան, պրակ VI, էջ 139:

203 Նույն տեղում, էջ 135:

204 Նույն տեղում, էջ 136:

205 Նույն տեղում, էջ 138:

206 Նույն տեղում, էջ 22:

վանքը կորցնում է մահկանաբերոցիների ժամանակ ունեցած իր նախկին հեղինակությունը և մինչև XIX դարի վերջը գործում որպես Ծովիզ գյուղի ծխական եկեղեցի: Իշխանական հովանին վայելող երբեմնի նշանավոր վանական համալիրից այսօր կանգուն են միայն Ս. Աստվածածին եկեղեցին և մի քանի անթվակիր խաչքարեր, իսկ նրանցից հարավ-արևելք՝ դեպի Համգայի լեռնաշղթան տարածված են միաբանների կացարանների և օժանդակ շինությունների ավերակները:

Մորո ձորո վանքում գրված ձեռագիր մատյաններ մեզ չեն հասել: Փոխարենն այստեղ պահվել են Ավետարաններ, որոնցից հինգը XIX դարում տեղում տեսել ու նկարագրել է Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը²⁰⁷: Դժբախտաբար, այդ ձեռագրերից միայն երկուսի գտնվելու վայրն է հայտնի:

Մորո ձորո վանքում են պահվել այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանի երկու ձեռագիր մատյաններ՝ 1431 թվականին Ամիրում Գրիգոր գրչի ձեռամբ գրված և Աբրահամ վարդապետի ծաղկած Ավետարանը²⁰⁸ և XVI դարում մահտեսի Գուլիբաթի խնդրանքով օրինակված թղթյա գեղեցկագիր ու պատկերագարող Ավետարանը, որի գրչության վայրն ու գրիչն անհայտ են մնում գլխավոր հիշատակարանը ընկած լինելու պատճառով²⁰⁹:

Վանքում պահված հաջորդ երեք ձեռագրերի հետագա ճակատագրերը և գտնվելու վայրերն անհայտ են: Դրանցից առաջինն ամբողջապես գլխագրերով գրված հնագույն թղթյա մատյան է եղել՝ առանց հիշատակարանի, ուստի անհայտ են մնում նաև ձեռագրի գրչության հանգամանքները: Երկրորդը XIV դարի թղթյա պատկերագարող Ավետարան է, որն օրինակել է Հակոբ գրիչը Մոսես կրոնավորի խնդրանքով. «Գրեցաւ Հայկական թուականիս ՉՀԱ (1322) յանապատս Աղուանաձոր ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ մարս լուսոյ Աստուածածնիս և Վասիլ թագաւորի Սուրբ Նշանիս... ձեռամբ ամե-

²⁰⁷ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 343-344:

²⁰⁸ ՄՄ ձեռ. 6430, թերթ՝ 310, նյութ՝ թուղթ, 22,5Տ 16, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19: **Լ. Խաչիկյան**, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Ա, Երևան, 1955, էջ 403-406:

²⁰⁹ ՄՄ ձեռ. 3975, թերթ՝ 318, նյութ՝ թուղթ, 18,5Տ 13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19:

նամեղ և անարհեստ գրչի Յակոբայ մեղապարտ... հանդեպ սրբա-
րար ծովուն, ուր մանր ձկունք ելանեն... ստացող սորա Մոսէս կրո-
նաւոր հանդերձ ծնողիւք և եղբայր կենդանեաւք»: Հիշատակարա-
նը թերի է, սակայն հայտնի են գրչութեան վայրը և թվականը. Ավե-
տարանը գրվել է 1322 թվականին Աղվանաձոր անապատում, որը
Մ. Բարխուդարյանցը տեղադրում է Վանի տարածքում: Իսկ եր-
րորդը 1778 թվականին Գրիգոր եպիսկոպոս Աշտարակեցու Բջնիի
Ս. Աստվածածին եկեղեցում օրինակած Ավետարանն է, որ ստացել
են Մելիքխաթունն ու իր ամուսինը և նվիրել Աշտարակի Կարմրա-
վոր եկեղեցուն²¹⁰:

Վաղ միջնադարում կառուցված Մորո ձորո վանքը XIII-XIV դա-
րերում դառնում է Մահկանաբերդի և Կայենո իշխանների նշանա-
վոր հոգևոր կենտրոններից մեկը: Սակայն մոնղոլական արշա-
վանքների հետևանքով կորցնելով իր երբեմնի դերը՝ այն վերածվում
է գյուղական ծխական եկեղեցու: Մորո ձորո վանքում գրված ձե-
ռագրեր մեզ չեն հասել, բայց այստեղ պահվել են հինգ Ավետարան-
ներ, որոնցից երկուսն այժմ գտնվում են Մաշտոցյան Մատենադա-
րանում, իսկ երեքի գտնվելու վայրն անհայտ է:

²¹⁰ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 343-344:

ԴԵՂՃՈՒՏԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ

Պատմական Կայենո գավառի հոգևոր-մշակութային կենտրոն Դեղձուտի վանքի²¹¹ պատմությունը քիչ է ուսումնասիրված: Պատճառն այն է, որ բնակավայրերից ու բանուկ ճանապարհներից կտրված վայրում գտնվող վանքի ու նրա շրջակայքի վերաբերյալ եղած նյութերը շատ քիչ են: Մեզ հասած հիմնական աղբյուրը տասներկու վիմագիր արձանագրություններ (հիմնականում նվիրատվական) և երեք ձեռագիր հիշատակարաններ են, որոնց հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ միջնադարում Դեղձուտը՝ իբրև հոգևոր և գրչության կենտրոն, լայն ճանաչում է ունեցել, իսկ նրա բաբունապետը մեծարվել է որպես «մեծ և հռչակավոր վարդապետ»: Այնուամենայնիվ, միջնադարյան ոչ մի հեղինակ չի հիշատակում Դեղձուտը: Անգամ Կիրակոս Գանձակեցին, որ իր Պատմության մեջ քանիցս հիշում է ոչ հեռու գտնվող Մահկանաբերդն ու Մահկանաբերդի իշխաններին²¹², ոչ մի ակնարկ չունի Դեղձուտի վանքի ու նրա բաբունապետի մասին: Սադուն Բ-ին հիշատակող Գրիգոր Ակներցին Դեղձուտի մասին նույնպես լռում է²¹³:

Վանական համակառույցի նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացավ XIX դարավերջին, երբ նախ մի նյութ հրատարակվեց «Ար-

²¹¹ Վանքն աղբյուրներում կոչվել է նաև Դեղձնուտ, Դեղձկուտ, Դեղձնուտ, Դեղցնուտ անուններով: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 380-381, **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 218-219, **Թ. Հակոբյան**, **Ստ. Մելիք-Բախչյան**, **Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 75:

²¹² **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 208-210, 215, 365, 386:

²¹³ **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց, առաջաբանը և քնն. քննագիրը՝ **Ն. Պողարեանի**, Երուսաղեմ, 1974, էջ 42, 43, 48, 49, տե՛ս նաև **Գրիգոր Ակներցի**, Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, քնն. քննագիրը՝ **Ն. Պողարյանի**, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի**, Երևան, 2011, էջ 69, 71, 81, 83:

ձագանքում»²¹⁴, ապա Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցն²¹⁵ անդրադարձավ Դեղձուտին՝ տալով ճանաչողական բնույթի տեղեկություններ, իսկ նախորդ դարի հիսունականների սկզբին Գ. Սարգսյանն առաջին անգամ ուսումնասիրեց վանքն ու հրատարակեց նրա վիմագրերը²¹⁶: Մակայն Դեղձուտը՝ որպես գրչության կենտրոն, մնաց չուսումնասիրված, իսկ նրա թաքունապետի անձի ինքնության հարցը՝ վիճահարույց:

Դեղձուտի վանքը և համանուն բնակատեղին, որոնցից միայն ավերակներ են մնացել, գտնվում են Իջևանի շրջանի Կիրանց, նախկինում Կունեն կոչված գյուղից հարավ-արևմուտք՝ Խնձորկուտ գետակի ձախ ափին՝ անտառապատ լեռների լանջերին: Վանական համալիրի դեմ-դիմացի բարձունքում Մահկանաբերդ ամրոցն է, որը տեղաբնակներն անվանել են «քերդի քար» (այն դարձրել են հատուկ անուն՝ Բերդաքար կամ Բերդքար)²¹⁷: Անառիկ ամրոցը XII-XIII դարերում վրաց արքունիքում բարձր հեղինակության հասած Մահկանաբերդի Արծրունիների նստավայրն էր: Շրջակայքով կոչվել է «գաւառ Մահկանաբերդոյ» կամ «յերկիր Մահկանաբերդոյ»: Դեղձուտը մտնում էր Մահկանաբերդի գավառի մեջ, ինչպես վկայված է նաև հիշատակարաններում՝ «յերկիրս Մահկանաբերդոյ՝ ի վանս Դեղձուտի»: Դեղձուտով էր անցնում Կյուրիկյանների Տաշիր-Ձորագետի մայրաքաղաք Լոռիբերդ տանող քարավանային ճանապարհը:

Ձեռագիր աղբյուրներում առաջին անգամ Դեղձուտի վանքը հիշատակվում է 1042 թվականին Բասեն գավառի Որդրու քաղաքում երկաթագրով օրինակված մագաղաթյա մի Ավետարանի հետա-

²¹⁴ **Քաջիկեան**, Ճանապարհորդական յիշատակարան (հողվածաշար), «Արձագանք», 1888, թ. 12, էջ 159:

²¹⁵ **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 380-381:

²¹⁶ **Գ. Սարգսյան**, Դեղձուտի վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1953, թ. Դ, էջ 33-44:

²¹⁷ **Թ. Հակոբյան**, **Ստ. Մելիք-Բախչյան**, **Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, Երևան, 1986, էջ 667, **Ռ. Միմոնյան**, Մահկանաբերդ, «Էջմիածին», 2003, թ. Է, էջ 47:

գայի (XII դար) հիշատակարանում²¹⁸: Ավետարանը Մեսրոպի որդի Սարկավագ քահանայի համար օրինակել է Սարգիս գրիչը: Հիշատակարանում նշվում է, որ մատյանը ձեռք է բերել Հովհաննեսը և նվիրել Դեղձուտի վանքին. «Ես՝ նուսատ Յոհաննէս, ստացա զսուրբ Աւետարանս յիմ հալալ արդեանց եւ ետու վասն միաբանութեան յիշատակ հոգւոյ իմոյ ի սուրբ վանքն Դեղձուտ: Արդ, մի ոք իշխեսցէ հանել զսա յայս վանիցս, զի մի եւ ինքն ելցէ ի կենաց որդւոյն Աստուծոյ»²¹⁹:

Մատյանը կրկնագիր է: XIII դարում քերել են մագաղաթը և վրայից գրել են բոլորգրով, սակայն Հովհաննեսի երկաթագրով գրված հիշատակարանը թողել են անաղարտ: Չնայած Դեղձուտին վերաբերող գրավոր առաջին հիշատակությունը XII դարից է, ենթադրվում է, որ գլխավոր եկեղեցին հիմնադրվել է VIII դարում կառուցված շինության տեղում, որ նույնացվել է Տաղձանք կոչված վանքի հետ²²⁰:

Վիմագիր արձանագրություններում Դեղձուտի վանքի մասին հիշատակությունները վերագրվում են XIII դարի երկրորդ կեսին, երբ Մահկանաբերդի տեր է դառնում Քուրդ իշխանի թոռնորդին՝ Շերբարոքի որդի Սաղուն Բ-ը, իսկ Դեղձուտ և Առաքելոց վանքերի առաջնորդությունն ստանձնում է Առաքել վարդապետը: Արձանագրության համաձայն՝ Դեղձուտի վանական համալիրի կառուցումն ավարտվել է 1274 թվականին: Այն բաղկացած է գլխավոր եկեղեցուց՝ հար և նման Գետկավանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն, ինչը ենթադրել է տալիս, որ ժամանակով և տարածությամբ

²¹⁸ ՄՄ ձեռ. 6384, թերթ՝ 256, նյութ՝ մագաղաթ, 24,5Տ 19, գիր՝ ուղղաձիգ երկաթագիր, տող՝ 21: **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դարեր, էջ 88:

²¹⁹ ՄՄ ձեռ. 6384, թ. 107 բ: Հովհաննեսի հիշատակարանը Ա. Մաթևոսյանը տեղադրել է ԺԲ դարի հիշատակարանների շարքում: **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դարեր, էջ 327:

²²⁰ **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 76: Այս Տաղձանք կոչված հին վանքը չպետք է շփոթել Արցախի Մեծկվենք գավառում Ղ. Ալիշանի հիշատակած Տաղձանք անունով վայրի հետ, որը VI դարից եպիսկոպոսանիստ է եղել: Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Արցախ, էջ 39:

իրար մոտ երկու եկեղեցիների կառուցող վարպետը նույն անձը կարող է լինել²²¹: Գլխավոր եկեղեցուն արևմուտքից կից է գավիթը, իսկ հյուսիսից երկրորդ փոքր եկեղեցին է՝ թաղապատ, հասարակ մի շենք՝ կիսամշակ քարերով ու կրաշաղախով: Վանական համալիրի մեջ են մտել միաբանների բնակելի և օժանդակ շինությունները, ինչպես նաև վանքից հյուսիս-արևմուտք տարածված Դեղձուտ բնակատեղին ու նրան կից գերեզմանոցը:

Առաքել վարդապետը եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը թողել է գլխավոր եկեղեցու մուտքի մոտ կանգնեցված գեղաքանդակ խաչքարին, որը, չնայած պատվանդանից ընկնելով ջարդվել ու բեկորների է վերածվել, բայց արձանագրությունը կարդացվում է գրեթե ամբողջապես. «Անեղին Աստուծոյ զարութեամբ յաշխարհակալութեան Աբաղա դանին եւ իշխանութեան ամիրսպասալար աթաբակ Մադունին ես՝ Առաքելս՝ նուաստ սպասաւոր բանին Աստուծոյ, յերկրէն Կիլիկո՝ ի գաւառէն Տարսոնի, կամակցութեամբ եղբարցս շինեցաք զեկեղեցիս ամենայն պատրաստութեամբ եւ զգաւիթս եւ կանգնեցաք գտուրք նշանս աստուածընկալ ի նեղ ժամանակի դառն աշխատութեամբ բարեխաւս մեզ եւ ծնողաց մերոց ... եւ պարոնին եւ զաւակաց նորա, որ եղև ձեռնտու եւ մխիթար կենաց մերոց արքեպիսկոպոսութեան Հաղբատա տէր Յովանեսի»²²²:

Ուրեմն, Առաքելը Կիլիկիայի Տարսոն գավառից է և Դեղձուտ է եկել Աբաղա խանի աշխարհակալության, Հովհաննես Խաչենցու առաջնորդության և Մադուն Բ-ի իշխանության տարիներին: Հետևելով այս արձանագրությանը՝ Առաքելի Մահկանաբերդ գալը պետք է դնել 1265 թվականին, այսինքն Աբաղա խանի կառավարման սկզբից, կամ դրանից ոչ շատ հետո, մինչև 1267 թվականը, որովհետև Առաքելոց վանքում ծնողների հիշատակին Բիսում քահանայի կանգնեցրած խաչքարի այս թվականի արձանագրության մեջ Առաքելն արդեն հիշվում է որպես առաջնորդ և «մեծ վարդա-

²²¹ Նոր Գետիկի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եռախորան եկեղեցու շինարար վարպետի անունը հայտնի չէ: Կառուցման հանգամանքների մասին տե՛ս վերևում՝ Նոր Գետիկին նվիրված բաժնում:

²²² Դիվան, պրակ VI, էջ 112:

պետ»։ «Ի թվիս Հայոց ՉԺԶ (1267) իշխանություն մեծ իշխանաց իշխանին Սաղունի եւ յառաջնորդություն մեծ վարդապետին Առաքելի, որ էր նմանեալ սուրբ Առաքելոցն եւ էր դուռն եւ արեվելք երկրիս եւ պարծանք եւ բարեխոս առ Աստուած եւ մարդիկ»²²³։ Այն, որ Առաքելը մեծ հեղինակություն էր վայելում տակավին 1267 թվականին, երբ դեռ Առաքելոց վանքում էր, երևում է արձանագիր հեղինակի հաղորդումից, որ Առաքելը նման էր սուրբ առաքյալներին և երկրի արևելյան կողմում պարծանք ու բարեխոս էր Աստծո ու մարդկանց առաջ։ Հետագայում Առաքելը հիշվում է Դեղձուտի վանքի ևս երկու՝ 1276 և 1292 թվականների արձանագրություններում, ինչպես նաև 1280-ին գրված երկու ձեռագրերի հիշատակարանների մեջ։

Համադրելով Առաքելոց և Դեղձուտ վանքերի թվակիր արձանագրություններն ու ձեռագիր հիշատակարանները, ստանում ենք հետևյալ պատկերը։ Մահկանաբերդ գավառում շուրջ քսանյոթ տարվա ժամանակաշրջան է ընդգրկում Առաքելի գործունեությունը։ 1265-1267 թվականների ընթացքում գալով Մահկանաբերդ՝ Առաքելը սկզբում հաստատվել է Առաքելոց վանքում, եղել է վանքի առաջնորդը և կոչվել է մեծ վարդապետ։ Հետագայում առաջնորդել է նաև Դեղձուտի միաբանությունը, 1274 թվականին ավարտել է Դեղձուտի գլխավոր եկեղեցու ու գավիթի շինարարությունը։ Միաբանության և ուսումնական կենտրոնի համար ստեղծելով անհրաժեշտ պայմաններ՝ հավանաբար այս ժամանակից էլ Դեղձուտում ծավալվել է գրչության գործը։ 1274 թվականից հետո Առաքելն ապրել է ևս տասնյոթ տարի, վախճանվել հավանաբար 1292 թվականին ու թաղվել Դեղձուտում։

Գարեգին Հովսեփյանը Առաքել վարդապետին նույնացնում է Վանական վարդապետի աշակերտ Առաքելի հետ, որը, Վանականից ստանալով վարդապետական աստիճան, եկել է Մահկանաբերդի գավառ և Դեղձուտում հիմնել գրչության դպրոց։ «Առաքել վարդապետն անկասկած Վանականի աշակերտն էր, Վարդանի և Կիրակոսի ընկերը, որին հիշում է Մաղաքիան», - գրում է Գ. Հովսեփ-

²²³ Նույն տեղում, էջ 211-212։

յանը²²⁴: Այս տեսակետը առարկությունների տեղիք է տվել այն հիմամբ, որ նախ՝ Գարեգին Հովսեփյանին հայտնի չեն եղել Առաքելի թողած արձանագրությունը և այն հաղորդումը, որ Առաքելը Կիլիկիայի Տարսոն գավառից է, և նրան համարել է Վանականի աշակերտը: Մինչդեռ Առաքելը, լինելով Տարսոնից, չէր կարող ուսում ստանալ Վանականի մոտ: Ապա Վանականի աշակերտներից Կիրակոս Գանձակեցին ու Վարդան Արևելցին հազիվ թե իրենց պատմություններում գոնե մեկ անգամ չհիշեին իրենց ուսումնակից ընկերոջը²²⁵:

Ճագումով կիլիկեցի Առաքելի՝ Վանականի աշակերտ լինելու հանգամանքը մենք չենք հաստատում՝ ուղղակի վկայություններ չունենալու պատճառով, բայց նաև չենք հերքում՝ հետևյալ տրամաբանությամբ: Նախ, վերոհիշյալ փաստերը հազիվ թե տարակուսանք առաջացնեն այն պարզ պատճառով, որ խաչաձևվում էին մեծ դպրոցների փորձերը, և այդ կենտրոններում սովորելու էին գալիս կրթական որոշակի մակարդակ և գիտելիք ունեցողներ ոչ միայն մերձակա, այլև հեռավոր գավառներից: Այդ ավանդները պահպանվել էին Կիլիկիայի, Անիի, Հաղբատի, Սանահինի, Նոր Գետիկի, Խորանաշատի դպրոցներում: Փաստերը շատ են: Մխիթար Գոշը, որ Հյուսիսային Հայաստանի գրական միջավայրի ծնունդն էր, հանգամանքների բերումով գնում է Կիլիկիա, կրթություն ստանում Սև լեռան Կարմիր վանքում, կրկին վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո վերադառնում հայրենիք: Գրիգորը, որը Վանական վարդապետի աշակերտն էր Խորանաշատում, հետագայում գործունեությունը շարունակեց Ակներում՝ դառնալով վանքի միաբան: Դարձյալ Վանականի աշակերտներից Հովսեփը, որ փայլում էր դավանաբանական հարցերում, Արտազ գավառի թեմակալն էր: Տարոնից եկած Խաչատուրը հաստատվել էր Հաղարծինում, դարձել միաբանության առաջնորդ և դպրոցի հիմնադիր, դեռ ավելին՝ Կիլիկիայից բերած խազերն էր տարածում Հյուսիսային Հայաստանի դպրոցներում:

²²⁴ Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի Ամենափրկիչը (Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ), 1987, էջ 70, ծնթ. 185: Դիվան, պրակ VI, էջ 110:

²²⁵ Դիվան, պրակ VI, էջ 110:

Առաքելը Տարսունից էր եկել Մահկանաբերդ և առաջնորդում էր Առաքելոց ու Դեղձուտ վանքերի միաբանությունները: Արդ, հարց է ծագում: Ինչո՞ւ Առաքելը չէր կարող Տարսունից գալ և կրթություն ստանալ Խորանաշատում, հատկապես որ Խորանաշատն ու Դեղձուտը տարածությամբ իրարից շատ հեռու չեն: Կրկին դառնանք Առաքելի թողած արձանագրությանը. «Ես՝ Առաքելս՝ նուսստ սպասաւոր բանին Աստուծոյ, յերկրէն Կիլիկո՝ ի գաւառէն Տարսունի, կամակցութեամբ եղբարցս շինեցաք գեկեղեցիս ամենայն պատրաստութեամբ եւ զգաւիթս եւ կանգնեցաք զուրբ նշանս աստուածընկալ...»: Այն, որ Առաքելը Կիլիկիայի Տարսուն գավառից է, հաստատում է անձամբ Առաքելն ինքը: Սակայն արձանագրությունից կարող ենք հասկանալ ոչ միայն նրա այդ պահին որտեղից եկած լինելը, այլև որտեղացի լինելը: Այսինքն՝ Առաքելը, լինելով Կիլիկիայի Տարսուն գավառից, հանգամանքների բերումով Մահկանաբերդի գավառի Դեղձուտի վանքում է, որտեղ իր հոգևոր եղբայրների հետ կառուցել է եկեղեցի, որի առաջնորդն ու գրչության դպրոցի հիմնադիրը եղավ, իսկ դրանից առաջ, համաձայն Առաքելոց վանքի արձանագրության, նա Առաքելոցի առաջնորդն էր: Կասկած չկա, որ Առաքելը Դեղձուտ է եկել Առաքելոց վանքից: Իսկ թե որտեղից է նա եկել Առաքելոց, կամ անմիջապես Տարսունից է եկել, թե մեկ այլ վայրից, այս մասին չունենք որևէ հիշատակություն: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այդ ժամանակաշրջանում պատահական մեկը չէր կարող վանահայր դառնալ: Դրա համար նա առնվազն պետք է վարդապետական գավազան ստացած լիներ նշանավոր րաբունապետից: Երկրորդական չէ նաև այն հանգամանքը, որ Հյուսիսային Հայաստանի վարդապետներն այդ շրջանում չափազանց նախանձախնդիր էին դավանաբանական հարցերում և Կիլիկիայից եկած մեկին, եթե նա այստեղ թրծված ու համապատասխան կրթություն ստացած չլիներ, դժվար թե այդպիսի պաշտոն վստահվեր:

Գալով այն հարցին, թե ինչու Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին չեն հիշատակել Առաքելին, ապա դրանում տարօրինակ ոչինչ չկա. պատմիչները գրել են որոշակի դեպքերի մասին, և եթե Առաքելը դրանց հետ առնչություն չի ունեցել, բնականաբար չէր նշվելու: Փոխարենը, Գրիգոր Ակնեցցին, որ Կիրակոսի ու Վար-

դանի հետ Խորանաշատում աշակերտել է Վանական վարդապետին, իր Պատմության մեջ հիշում է Առաքելին՝ իբրև Վանականի գովելի աշակերտի և Վարդանի, Կիրակոսի ու Հովսեփի դասընկերոջ: Խոսելով Վանականի մասին՝ Ակներցին գրում է, որ նա իբրև արեգակ փայլում էր «երկրորդ արևելք» կոչված արևելյան երկրում և հեզությամբ ու խոնարհությամբ վարդապետական խոսքն էր քարոզում. «Փայլեր իբրև զարեգակն՝ Սուրբ Հոգի վարդապետն մեր Վանականն յերկիրն արևելեան՝ երկրորդ արևելք անուանեալ, լի լուսով եւ անհաս գիտութեամբ ամենիմաստ Հոգւոյն Սրբոյ, զոր եւ բազում երկամբք եւ աշխատութեամբ ձրի բաշխէր զկերակուրն հոգեւոր, այսինքն զբան վարդապետութեան հոգւոյն՝ նմանեալ երկնաւոր վարդապետին Քրիստոսի, հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ, լռութեամբ եւ երկայնմտութեամբ»²²⁶, ապա անմիջապես շարունակում է, որ այդպիսին են նաև նրա գովելի աշակերտները՝ Վարդանը, Կիրակոսը, Առաքելն ու Հովսեփը, որոնք արևելքի աշխարհը խաչաձև բաժանելով, լուսավորեցին իրենց վարդապետությամբ. «Նոյնպէս եւ գովելի աշակերտքն իւր Վարդան եւ Կիրակոս, Առաքելն եւ Յովսեփ խաչանման բաժանեալ գաշխարհն Արևելից լուսաւորեցին կենարար վարդապետութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ: Այլեւ բազում որդիս ի փառս ածին՝ ձրի բաշխելով զտիրական զխաչանիշ գաւազանն՝ նմանեալ փառաւոր վարդապետին իւրեանց»²²⁷: Հենց Գրիգոր Ակներցու (իմա՝ Մաղաքիայի) հաղորդած այս տեղեկությունն է նկատի ունեցել Գ. Հովսեփյանը: Կիլիկեցի Գրիգոր Ակներցին Վանականի աշակերտներից հիշում է այս չորսին և անունների հերթականությունը պատահականորեն չի դնում, այլ ըստ նրանց ճանաչման աստիճանի: Իսկ նրանք, ուսուցչից ստանալով «խաչանիշ գաւազանը»՝ այսինքն վարդապետական աստիճան, նրա նման Արևելից աշխարհում տարածում էին վարդապետական լույսը:

Խորանաշատից հետո՝ 1235-1239 թվականներին Վարդանը Կայենաբերդի Ս. Անդրեասի վանքում էր՝ որպես իր իսկ հիմնադրած

²²⁶ Գրիգոր վրդ. Ակներցի, էջ 27:

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 28:

դայրոցի ռաբունապետ²²⁸: Կիրակոսը 1236 թվականին մոնղոլների բանակից փախչելուց հետո հաստատվել էր Գետիկավանքում, Վարդանը նրան կոչում է «րաբունիների պետ և մորենիների աղուտ անբուսաբեր վայրերի մշակ»²²⁹: Հովսեփը Վանական վարդապետի ու Վարդան Արևելցու հետ մասնակցել է Հռոմի պապի հարուցած կրոնական վեճերին՝ պաշտպանելով հայոց եկեղեցու դավանանքը²³⁰:

Հայոց Արևելից կողմում այս ժամանակաշրջանում Հ. Աճառյանը Վանականի աշակերտից բացի չի ճանաչում որևէ այլ Առաքել վարդապետի²³¹: Առաքելոց վանքի ու Դեղձուտի արձանագրությունները, փաստորեն, լրացնում են Գրիգոր Ակներցու տեղեկությունները Առաքելի մասին՝ նրան ներկայացնելով որպես բանիբուն վարդապետի ու այդ վանքերի արդյունավոր վանահոր:

Դեղձուտի վանքը՝ իբրև հոգևոր-մշակութային կենտրոն, իր ծաղկումն է ապրում Մահկանաբերդի իշխանաց իշխան և պատրոն Մաղուն Բ-ի տիրապետության տարիներին: Կիրակոս Գանձակեցին և Գրիգոր Ակներցին նրա մասին գրում են, որ Մաղունը նաև Ֆիզիկական բարձր կարողությունների տեր էր, պարթևահասակ ու քաջամարտիկ, ընտիր ըմբիշ ու վարպետ նետաձիգ էր, և իր արտակարգ ուժի շնորհիվ գրավել էր Հուլավու խանի ուշադրությունը: Վերջինս նրան դասել էր իր կտրիճներից առաջինների շարքում²³², իսկ երբ գահակալեց Հուլավու խանի որդի Աբաղա խանը (1265-1282 թթ.), Մաղունի հեղինակությունը Հայաստանում ու Վրաստանում էլ ավելի բարձրացավ, և համընդհանուր ճանաչում ձեռք բերելուց հետո մահկանաբերդիները նրա անունով կոչվեցին Մաղուն-

²²⁸ Նույն տեղում, էջ 311:

²²⁹ **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, էջ 471:

²³⁰ Նա հետո դարձավ Արտազ գավառի թեմակալ, 1248 թվականին վերաշինեց Թաղեոս առաքյալի վանքը, կառուցեց գավիթը և ստեղծեց միաբանություն: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 311, **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 716:

²³¹ **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 208:

²³² **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 386, **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, էջ 48, 49:

յաններ²³³: Միրված լինելով Աբաղա խանի կողմից՝ Սադունն առաջին էր մեծ իշխանների շարքում²³⁴: Սադուն Բ-ը, իսկ հոր մահից հետո (1282 թ.) նրա որդի Խուրթու Բուղան մեծ ներդրում ունեին գավառի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Նրանց ժամանակներում վերելք էին ապրում հատկապես Հաղբաստի, Դեղձուտի, Կիրանցի և Առաքելոց վանքերը:

Առաքելի դպրոցը ճանաչված էր իր մատենադարանով: Այստեղ ձեռագրերն արտագրվում էին «ընտիր և ստույգ» օրինակներից, և գաղափար օրինակ ունենալու համար Դեղձուտ էին գալիս անգամ նշանավոր Գանձասարից ու Նոր Գետիկից: Դեղձուտի դպրոցում գրչության արվեստի ուսուցիչ էր Առաքելը: Հիշատակարանները թողել են Առաքելի սաներից վեցի անունները, որոնք «ի վանս Դեղձուտի՝ առ ոոսս Առաքել վարդապետի» եկել էին տարբեր վայրերից և ձեռագիր մատյաններ էին ընդօրինակում այստեղ: Դժբախտաբար, այս դպրոցի աշակերտների ընդօրինակություններից մեզ միայն երկու ձեռագիր է հայտնի, որոնք պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում:

Առաքելի աշակերտներից էր Պաքուտա որդի և Հզարի թոռ «ընտրեալ քահանա» տեր Գևորգը, որը եկել էր «ի մեծահռչակ քաւարանէն Գանձասարայ» և «մակացու էր յերկիրս Մահկանաբերոյ՝ ի վանս Դեղձուտի՝ առ ոոսս Առաքել վարդապետի»²³⁵: Այստեղ 1280 թվականին Գևորգն իրեն ուսումնակից Ավետիսի հետ օրինակում է մեկնությունների մի ժողովածու, որը պարունակում է Վարդան Արևելցու, Գրիգոր Նյուսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Փիլոնի, Գրիգոր Աստվածաբանի, Նոննոսի գործերից²³⁶: Գրեթե տեղեկություններ չունենք Դեղձուտի գրչության կենտրոնի և ուսումնական

²³³ **Ստեփանոս Օրբելեան**, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 426:

²³⁴ **Հ. Մարգարեան**, Մահկանաբերոցիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԺԸ, Պլեյրութ, 1998, էջ 23:

²³⁵ **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 509:

²³⁶ ՄՄ ձեռ. 5254, թերթ՝ 257, նյութ՝ թուղթ, 12,5Տ 19, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23-26:

ծրագրերի մասին, բայց այս հաղորդումից կարող ենք եզրակացնել, որ Առաքելի դպրոցում ուսման դասընթացների ծրագրերում ուշադրություն է հատկացվել մեկնողական երկերի ուսուցմանը և դրանց տարածմանը: Արտագրության համար օրինակը Գևորգն ստացել է իր հոգևոր եղբայրներ Վահրամից ու Ստեփանոսից: Վերջիններս նույնպես Առաքելի աշակերտներն են, որոնք արդեն ավարտել էին Դեղձուտի դպրոցը և վերադարձել իրենց ծննդավայր՝ Այրարատ աշխարհը: Վահրամին ու Ստեփանոսին սիրով է հիշում Գևորգը, որովետև նրանք ոչ միայն օգնել են իրեն ընտիր օրինակ ունենալու, այլև միասին ապրելով նույն խցում՝ մխիթարել են գրչին պանդխտության օրերին. «...գաւրիմակն սոքայ շնորհեցին, եւ ոչ միայն այս, այլև պանդխտութեանս իմոյ մխիթարիչք էին հոգեւոր եւ մարմնաւոր, քանզի ի միում խցի պանդխտանեաք...եւ յայսմ աւուր գնալով սոցա յերկիրն իւրեանց յԱյրարատեան գաւառն, տրտմութիւն հասուցին զիս միայն թողելով» (թ. 54բ):

Դեղձուտից մեզ հասած երկրորդ ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ այստեղ եղել են նաև արժեքավոր, և որպես գաղափար օրինակ՝ փնտրված մատյաններ: Ալեքսիոսի և Գոհարի որդի «կրտսեր և յետին սպասաւոր բանի» Սարգիսը, որ սովորել էր Գետիկի վարդապետարանում և հասել էր որոշակի դիրքի, 1280 թվականին՝ «ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց տիրել ունեին ազգն նետողաց...եւ Ապաղան ունէր զբռնակալութիւն», եկել-հասել է Դեղձուտ՝ «առ ոտս կենդանի վիմիս Առաքելի վարդապետի ի գաւառիս Մահկանաբերոյ» ի պատրոնութեան արթապակ Սաղունի»²³⁷:

Ձեռագիր օրինակը Սարգիսը շատ երկար է փնտրել, ի վերջո այն ձեռք է բերել Առաքել վարդապետի դպրոցում. «զղձացեալ այս մատենի և անձնատան աշխատութեամբ և քրտնաջան ջանիւք և բազում տառապանօք դժուար ի գիւտ գրչաց ետու գծագրել զսա»: Այստեղ Առաքելի աշակերտներից Գրիգոր և Շմավոն գրիչները Դեղձուտում եղած օրինակից Սարգսի համար արտագրում են Տոնա-

²³⁷ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 496:

պատճառ ժողովածու և կազմում են այն²³⁸: Ժողովածուի հիշատակարանում Սարգիսը ծնողներին, եղբայրներին՝ Հարոնին և Գառնիկին, հարսին՝ Թամթիխաթունին հիշելուց հետո խնդրում է հիշել Սարգիս րաբունապետին, ուսուցիչներին, հատկապես իր հոգևոր հորը՝ ծերունի Դավթին:

Վերջին անգամ Առաքելը հիշվում է Դեղձուտի 1292 թվականի արձանագրության մեջ, երբ Միջագետքից Ասիլ անունով մեծահարուստ մի վաճառական ուխտի էր եկել Դեղձուտ և մեծ նվիրատվություններ կատարել. «Ի թվիս ՉԻԱ (1292) յառաջնորդութեան Առաքել վարդապետի ես՝ Ասիլս եկի յերկրէն Միջագետաց ի սուրբ ուխտս»²³⁹: Ուրեմն՝ 1292 թվականին դեռևս կենդանի էր Առաքել վանահայրը: Հավանաբար, կարճ ժամանակ անց, խոր ծերության հասակում Առաքել վարդապետը վախճանվում է և թաղվում վանքի գավիթում: Բնութագրական են նրա տապանաքարին գրված խոսքերը՝ «Այս է արձան սեմական եւ շիրիմ հանգստարան Առաքելի հոջակաւոր վարդապետի»²⁴⁰:

²³⁸ «Գրեցաւ Տաւնապատճառս ի թվին ՉԻԹ.(1280) եւ կազմեցաւ յաւուր վճարման, մարերի ԻԸ (28)-ն եւ Հոռոմոց նոյեմբեր Դ (4)-ն՝ յաշնան եղանակիս, որ ահագին շարժ եղև ի մէջ գիշերիս»: ՄՄ ձեռ. 5197, թերթ՝ 436, նյութ՝ թուրթ, 17,5Տ 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22-37: **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 497:

²³⁹ Դիվան, պրակ VI, էջ 117:

²⁴⁰ Դիվանի կազմողները վիմագիրը կարդացել են «այս է արձան մեական» ձևով: (Դիվան, պրակ VI, էջ 116): Այս վիմագիրը մեզ համար կարդաց Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Լուսինե Թումանյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը և առաջարկում ենք հետևյալը. քանի որ Ս, Ե, Մ տառերը կցագիր են, «մեական» բառը կարդալ «սեմական» ձևով: «Սեմական» բառը վկայված է նաև Հաղբատում՝ Հովհաննես Սարկավագի տապանագրում: (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Երևան, 2012, էջ 219):

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ԵՎ ԳՐՉԱՏՈՒՆԸ

Հայ միջնադարյան մատենագիտության մեջ հիշվում են երկու Հովհաննես Տավուշեցի վարդապետներ, որոնք ապրել են XII-XIII դարերում: Բարեբախտաբար, երկուսի մասին էլ ժամանակակից աղբյուրները կենսագրական ստույգ տվյալներ են հաղորդում:

Տարիքով ավագը, որ աղբյուրներում կոչվում է նաև Հովհաննես վարդապետ Ուշեցի²⁴¹, Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդմամբ, ճանաչված էր գիտությամբ ու խոհեմ վարքով: Ճատ շուտ կորցնելով կնոջը՝ նա տրվում է կուսակրոնության և վերահասու լինելով Սուրբ Գրքի գիտությանը՝ ընդունում է վարդապետական աստիճան: Հովհաննեսը շրջում էր տեղից տեղ, ուսուցանում էր Աստուծո խոսքը բոլոր այն տեղերում, որտեղ խաթարված էր պահոց ծիսակարգը, բարեկարգում էր այն, օրենքներ սահմանում և առաքինի վարք էր սովորեցնում մարդկանց²⁴²: Քահանա ձեռնադրվելուց հետո երկար տարիներ Մխիթար Գոշն աշակերտել է Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցուն և նրանից ստացել վարդապետական գավազան²⁴³: Նրա ծննդյան ու մահվան թվականները հայտնի չեն: Բայց քանի որ գիտենք Մխիթար Գոշի ծննդյան մոտավոր (1120-1130 թթ.) և մահվան ստույգ (1213 թ.) թվականները, կարող ենք ասել, որ Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցին ապրել ու գործել է XII դարում և մահացել ոչ ուշ, քան XII դարի վերջին տասնամյակներին:

Հովհաննեսի գիտնական և վարդապետ լինելու փաստն ինքնին վկայում է այն մասին, որ XII դարում Տավուշ գյուղաքաղաքում եղել է դպրոց: Թե ինչպիսի դպրոց է եղել այն, և բացի աստվածա-

²⁴¹ Հ. Յ. Տաշեան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց ..., էջ 182: Գ. Չարբհանալեան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 686:

²⁴² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 207-208, էջ 95: Տաշեան Հ. Յ., Յուզակ հայերեն ձեռագրաց..., էջ 182: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 401-402: Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, 1984, էջ 187:

²⁴³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 208, Հ. Յ. Տաշեան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց..., էջ 182:

բանական գիտելիքներից ուրիշ ինչ առարկաներ են դասավանդվել, դժվար է ասել, բայց փաստ է, որ այդ դպրոցը եղել և ժամանակին մեծ հեղինակություն է վայելել: Դրա վկայությունն է նաև այն, որ այստեղ երկար տարիներ կրթություն է ստացել արդեն քահանա ձեռնադրված Մխիթար Գռըր. «Եւ իբրև տեսա յարքունս հասակի ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակրոն եւ պաշտէր զքահանայութիւնն յոլով ամս: Յանկացաւ հմուտ լինել մտաց գրոց սրբոց եւ հանդիպեցաւ նա Յոհաննէս վարդապետի Ուշեցի անուանեալ»²⁴⁴: Հենց Մխիթար Գռըի հայսմավորքային վարքից էլ տեղեկանում ենք, որ Հովհաննէս վարդապետը կոչվել է նաև Ուշեցի, որն, ինչ խոսք, Տավուշեցի անվան կարճ ձևն է:

Թեպետ ուղղակի վկայություն չունենք, բայց կարծում ենք, որ Հովհաննէս Տավուշեցու դպրոցը ուսուցչի մահից հետո այս կամ այն ձևով պետք է շարունակեր իր գործունեությունը՝ բավարար հիմքեր ստեղծելով գրչության մեկ այլ կենտրոնի, այս դեպքում Խորանաշատի դպրոցի ստեղծման համար: Այս հետևությանն ենք հանգում՝ նկատի ունենալով, որ Տավուշ-Նոր Գետիկավանք-Խորանաշատ ուսումնական կենտրոններն իրար հետ կապված են ուսուցչապետերի և աշակերտների փոխհարաբերություններով ու նրանց գործունեությամբ: Այդ կապերը Նոր Գետիկի հետ ավելի ուժեղացան և խորացան, երբ Խորանաշատում հիմնվեց բարձր տիպի դպրոց՝ վարդապետարան, որը XIII դարի 20-ական թվականներին արդեն հիշվում էր Հայաստանի նշանավոր հոգևոր և մշակութային կենտրոնների շարքում: Հիմնադրման ժամանակներից Խորանաշատի գրչության կենտրոնը կապված էր Հայաստանի մշակութային մյուս կենտրոնների, ամենից առաջ՝ Նոր Գետիկավանքի հետ:

Խորանաշատի դպրոցի հիմնադիրը Վանական վարդապետն է: Վանականի կյանքի ու գործի մասին մեզ հասած տվյալներն ստույգ են, որովհետև այն ավանդել են նրա աշակերտները՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին և Գրիգոր Ակնեբոցին: Վանականի

²⁴⁴ Հ. Յ. Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց..., էջ 182, հմմտ. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 207:

վարքի մեկ այլ տարբերակ էլ մեզ է հասել հայսմավուրքյան խմբագրությամբ²⁴⁵:

Վանական Վարդապետը ծնվել է 1181 թվականին Տավուշ գավառում: «Էր նա յաշխարհէն Աղուանից ի Տաուշ գաւառէն, ազգաւ հայ, եւ ծնողքն նորա նուիրեցին զնա Աստուծոյ եւ սրբութեամբ սնաւ ի վանս Գետկայ առ երէց եղբօրն իւրում, որում անուն էր Պօղոս՝ կուսան եւ սուրբ արեղայ»²⁴⁶: Վանականը գալիս է Նոր Գետիկ, որտեղ ավագ եղբոր՝ Պողոս քահանայի մոտ ստանում է սկզբնական կրթություն, քսան տարեկանում ձեռնադրվում է քահանա, ապա աշակերտում մեծանուն գիտնական Մխիթար Գոշին և 1207 թվականին նրանից ստանում վարդապետական գավազան: Ուսումնառության ընթացքում առանձնանալով իր ունակություններով և անսահման աշխատասիրությամբ՝ Վանականը դառնում է ուսուցչի ոչ միայն սիրելին, այլև գաղափարակիցն ու օգնականը, նրա հետ մասնակցում է Լոռեի (1205 թ.) և Անիի (1207 թ.) եկեղեցական ժողովներին և իբրև ականատես՝ գրի է առնում այդ ժողովների պատմությունը: Այդ մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Զբովանդակ իրս և զքան և զգործ այս ժողովոյ գրեաց մեծիմաստ և առատամիտ վարդապետն Վանական յիւրում Պատմութեանն, զի ականատես էր նա իրացն եղելոց և ականջալուր. յաշակերտի կարգի գոյով յայնժամ առ մեծ վարդապետին»²⁴⁷:

Վանականը Նոր Գետիկից վերադառնում է ծննդավայր և համաձայն պահպանված արձանագրությունների՝ 1211-1222 թվականների ընթացքում²⁴⁸ Գարդմանի թիկունքին՝ Երզնվանք բերդի դիմաց, իշխան Վահրամ Բ Գազեցու հովանավորությամբ կառուցում է մի վանք, որը բազմաթիվ խորաններ ունենալու պատճառով կոչվում է Խորանաշատ²⁴⁹: Վանական համալիրի մեջ են մտել Ս. Աստվածածին եկեղեցին և նրան կից գավիթը, Ս. Կիրակի և Ս. Ծգնա-

245 **Ղ. Ալիշան**, Հայկապատում, էջ 462:

246 Նույն տեղում:

247 **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 178:

248 **Կ. Ղաֆադարյան**, Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, «Տեղեկագիր», 1940, թ. 4-5, էջ 173-174:

249 **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 346-347:

վոր եկեղեցիները, նրանց հարակից աղքատների գերեզմանոցը, ինչպես նաև շրջակայքում գտնվող այլ շինություններ, որոնցից միայն մնացել են ավերակները²⁵⁰:

Խորանաշատը դառնում է Վահրամյանների հոգևոր-մշակութային կենտրոնը, որտեղ էլ Վանականը հիմնում է բարձր տիպի դպրոց-վարդապետարանը, իսկ ինքը դառնում է վարդապետարանի առաջին ուսուցիչը²⁵¹: 1240 թվականին նա Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալ Դուլայի հրավերով մասնակցում է Գանձասարի օժման արարողությանը: Վանական վարդապետ Տավուշեցին վախճանվում է 1251 թվականի Արեգ ամսի տասին (մարտի 18), շաբաթ օրը և իր կտակի համաձայն՝ թաղվում աղքատների գերեզմանոցում. «Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարևելից կուսէ, մոտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանք աղքատացն, զի ինքն այսպէս հրամայեաց»²⁵²: Վանականի մահը ծանր կորուստ էր բոլորի համար, որովհետև, ինչպես գրում է Կիրակոս Գանձակեցին, զրկվեցին երանելու լուսավոր վարդապետությունից ու հոգեշահ խոսքերից: Նրա հուղարկավորության արարողությանը ներկա են եղել գավառի Սարգիս եպիսկոպոսը՝ բազմաթիվ վարդապետներով ու քահանաներով, Աղվանից Ներսես կաթողիկոսը և Հովհաննես եպիսկոպոսը²⁵³:

Ուշ շրջանի ձեռագիր աղբյուրներում և մատենագիտական գրականության մեջ Վանական վարդապետը կոչվում է Հովհաննես Վանական վարդապետ, ծննդավայրի անունով նաև՝ Հովհաննես Վանական վարդապետ Տավուշեցի:

Թվում է՝ բանասիրության մեջ Վանականի անձի հետ կապված որևէ խնդիր չպետք է լինի, որովհետև մեզ հասած կենսագրական տվյալները դրա առիթը չեն տալիս: Այդուհանդերձ, հարց է ծագում՝ որտեղից Վանականի Հովհաննես անունը, եթե այն չենք հանդի-

²⁵⁰ Հ. Քարտաշյան, Խորանաշատի ճարտարապետական համալիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, թ. 4, էջ 42-52:

²⁵¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ոսկեան, Յովհաննես վանական եւ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922:

²⁵² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 347-348:

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 348:

պում ժամանակակից աղբյուրներից որևէ մեկում՝ ոչ Վարդան Արևելցու, ոչ Գրիգոր Ակներցու և ոչ էլ հատկապես Կիրակոս Գանձակեցու մոտ, որը միշտ եղել է ուսուցչի կողքին և իր Պատմության էջերում բազմաթիվ վկայություններ է թողել իրենց բարեկամության մասին: Այն չենք հանդիպում նաև Վանականի հայսամվուրքային վարքում:

Ընդհանրապես, հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ նույնանուն հեղինակների ինքնության, ապրած ժամանակի, նրանց երկերի հեղինակային պատկանելության խնդիրները միշտ էլ շփոթի տեղիք են տվել: Այդպես է նաև Վանական Վարդապետի պարագայում:

Անդրադառնալով «Հովհաննես Վանական վարդապետ» անվանաձևին՝ նկատենք.

ա. Կամ՝ Հովհաննեսը Վանական վարդապետի աշխարհիկ անունն է, որը դուրս է եկել գործածվելուց, երբ նա հոգևորական կոչման է արժանացել, բայց պահպանվել է բանավոր ձևով և գործածվել ուշ շրջանի ձեռագրերի մեջ:

բ. Կամ՝ ի սկզբանե եղել է Հովհաննես անունը, Վանականը հետո է ավելացել՝ իբրև նրա գործունեությունը բնորոշող մականուն, հետագայում էլ այլ Հովհաննեսներից տարբերվելու համար ուղղակի կոչվել է մականունով, ինչպես դա եղել է Սարկավազի պարագայում:

գ. Չբացառելով նախորդ երկուսը՝ ավելի հակված ենք այն տեսակետին, որ «Հովհաննես Վանական վարդապետ» անվանաձևը միջնադարյան ձեռագրական ավանդույթից եկող շփոթ է: Հետևելով այդ ավանդույթին՝ հետագայի գրիչները Վանականի երկերի վերնագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում ներմուծել են Հովհաննես անունը, որը, ինչ խոսք, առաջացել է ուսուցիչ-աշակերտ՝ Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցի-Մխիթար Գոշ և Մխիթար Գոշ-Վանական վարդապետ Տավուշեցի փոխհարաբերություններում անունների և դերերի շփոթի արդյունքում:

1662 թվականին Երնջակի Ս. Կարապետի վանքում Ալեքսիան դպիրի ձեռամբ օրինակված Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցի» հիշատակարանում ահա թե ինչպես է ներկայացնում գրիչը միջ-

նադարյան այս աստղաբույլը. «Էր երանելի մեծ վարդապետն Մխիթար, որ մականուամբ Գոշ կոչեցաւ, եւ սորին աշակերտ Վանական վարդապետն, որոյ Յովհաննէս էր անունն, եւ սորին աշակերտ Վարդան վարդապետ, սորին աշակերտ՝ Ներսէս, սորին՝ Մեծ Եսայեայն, սորին աշակերտ՝ Յոհան Որոտնեցի, սորին՝ Գրիգոր Տաթևացին, սորին Դանիէլ վարդապետն, սորին՝ Յոհաննէս Համշէնցին, սորին՝ Թորոս վարդապետն, սորին՝ Գրիգոր Տարօնացին, սորին՝ Յոհանէս՝ Ծիրակն կոչեցեալ, սորին՝ Ղուկաս Կեղացին, սորին՝ Սրապիոն Ուրիայեցին, որ եղև կաթուղիկոս Հայոց: Սա ուներ Բ. (2) աշակերտ՝ Գրիգոր Կեսարացին եւ Մովսէս Սիւնեցին...» (ՄՄ 4120, թ. 207բ):

Հետագայի ուսումնասիրողները, մեկը մյուսին կրկնելով, պահպանել են ձեռագրերից եկող այս ավանդույթը²⁵⁴, իսկ երբեմն էլ նույնացրել Հովհաննէս վարդապետ Տավուշեցու և Վանական վարդապետ Տավուշեցու կյանքն ու գործը²⁵⁵:

Խորանաշատի դպրոցը Ուտիք աշխարհի նշանավոր գիտական, մշակութային ու հոգևոր կենտրոններից էր, իսկ նրա ուսուցչապետ Վանական վարդապետ Տավուշեցին՝ ժամանակի հեղինակավոր աստվածաբաններից ու գիտնական վարդապետներից մեկը:

Կիրակոս Գանձակեցին Վանականի մասին գրում է, որ սուրբ ու պարկեշտ մարդ էր ու ամեն բարի գործի մեջ առաջադեմ, ողջախոհ ու զգաստ էր ամեն ինչում, իսկ վարդապետական խոսքով գերազանցում էր բոլորին, մտքով բեղմնավոր էր ու խոսքով ճարտար և որպես աղբյուր ամենքին խմեցնում էր ուսուցչական խոսքը: Նրա կյանքն ու գործը չգրված օրենքներ էին շրջապատի համար²⁵⁶: Տա-

²⁵⁴ Հ. Ոսկեան, Յովհաննէս վանական եւ իւր դպրոցը, Լ. Խաչերեան, Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները... միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI), էջ 608-611: Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, հ. Ա, Երևան, 1987, էջ 26, 35, 51, 59 և այլուր, հ. Բ, 1989, էջ 27, 29, 48, 88 և այլուր, Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 157-158:

²⁵⁵ Ռուբեն վարդապետ, Հովհաննէս վանական վարդապետ Տաւուշեցի, «Էջմիածին», 1945, Բ, էջ 22-26:

²⁵⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 218:

րածված էր նրա համբավը, և Հայաստանի տարբեր վայրերից շատերն էին գալիս այստեղ՝ Վանականին աշակերտելու:

Խորանաշատի վարդապետարանի կրթական համակարգում դրված էր «յոթն ազատ արվեստների»՝ «քառյակ» և «եռյակ» գիտությունների ուսուցումը: Վարդապետարանում սաներն ուսանել են 7-8 տարի: Հոգևոր առարկաներից բացի այստեղ դասավանդել են պատմություն, իմաստասիրություն, մատենագիտություն, երաժշտություն, քերականություն, ճարտասանություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն, տրամաբանություն և այլ առարկաներ:

Ձեռագրեր ընդօրինակելու արվեստը միշտ էլ գրչության կենտրոնների առաջին և հիմնական առարկաներից էր: Այդպես էր նաև Խորանաշատում, երբ ուսուցչապետ Վանական Վարդապետը կրթական և քարոզչական գործին զուգահեռ շատ մեծ տեղ էր հատկացրել ձեռագրեր օրինակելու գործին, ինքն էլ անձամբ հետևում էր այդ աշխատանքներին: Նա իր սաներին ստույգ և ընտիր օրինակներից արտագրել էր տալիս ձեռագիր մատյաններ: Գանձակեցին գրում է, որ Վանականը լինելով չափազանց ուսումնասեր և աստվածասեր մարդ, այլ տեղերից հավաքում էր մեծ քանակությամբ գրքեր, որոնցով հարստացնում էր վանքի մատենադարանը. «Եւ անդ կայր զետեղեալ՝ ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածասէր: Եւ բազումք գային առ նա և ուսանէին զբանն վարդապետական ի նմանէ»²⁵⁷: Խորանաշատում են գրվել և որպես դասագրքեր օգտագործվել նաև Վանականի երկերը, որոնք կիրառվել են նախ իր դպրոցում, ապա ուրիշ դպրոցներում:

Ի՞նչ է հասել մեզ գիտության այս մշակից²⁵⁸: Վարդապետարանի աշակերտների համար աշխարհիկ և հոգևոր առարկաների մասին իմացական շտեմարան էր նրա «Հարցմունք և պատասխանիք»-ը, որը մեզ է հասել 1273 թվականին Նոր Գետիկում Մխիթար գրչի

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 244:

²⁵⁸ Հ. Ոսկեան, Յովհաննես վանական եվ իւր դպրոցը, էջ 20-36:

օրինակած ձեռագրով²⁵⁹: Օգտվելով Անանիա Շիրակացուց՝ աշակերտներին աստղաբաշխական ու տոմարագիտական գիտելիքներ տալու նպատակով գրում է «Յաղագս տարեմտին» ճառը, որը նախատեսված է եղել Ամանորին եկեղեցիներում կարդալու համար²⁶⁰: Ճառի վաղագույն օրինակը մեզ է հասել XII-XIII դարերով թվագրվող մի Ժողովածուով, որի գրչության վայրը հայտնի չէ, իսկ գրիչը Գրիգորեն է, որը ձեռագիրն արտագրել է Գրիգոր Բջնեցու տրամադրած օրինակից (ՄՄ ձեռ. 5561, թ. 271ա-276բ)²⁶¹: Վանական վարդապետի մյուս գործերն են «Բացատրութիւն Աղօթից Ամբակումայ Մարգարէի» (Ճռաքաղ, 1859), «Մեկնութիւն Յորայ», որը նախորդ մեկնիչներից (Հեսիքոս, Ստեփանոս Սյունեցի, Դավիթ Քոբայրեցի) արված քաղագրություն է²⁶², «Պատճառք վասն առաջաորաց պահոց»²⁶³, «Համեմատութիւն Հնոյ և Նորոյ կտակարանաց»²⁶⁴, «Տեսութիւն շարականին Ուրախացիր պսակ կուսից»²⁶⁵: Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու վկայությամբ Վանական վարդապետը հեղինակել է նաև մոնոլոյների և նրանց արշավանքների պատմությանը վերաբերող մի երկ, որը կարևոր սկզբնաղբյուր է եղել մոնոլոյների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների վերաբերյալ²⁶⁶: Այս գործը, դժբախտաբար, մեզ չի հասել: Վարդան Արևելցին վկայում է, որ իր «Հաւաքումն Պատմության» երկը շարադրելիս որպես սկզբնաղբյուր օգտվել է Վանականի Պատմությունից²⁶⁷:

²⁵⁹ Երուսաղեմ, ձեռ. 1288, թ. 2ա-141ա: **Ն. Պողարեան**, Յուզակ ձեռագրաց, հ. Դ, Երուսաղեմ, 1969, էջ 484:

²⁶⁰ **Լ. Խաչիկյան**, Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 1, 1941, էջ 156-169:

²⁶¹ ՄՄ ձեռ. 5561, թերթ՝ 385, կյուրթ՝ թուրթ, 25 × 17, գիր՝ բոլորգի, տող՝ 27:

²⁶² Երուսաղեմ, ձեռ. 68, թ. 252-378: **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, էջ 221:

²⁶³ Երուսաղեմ, ձեռ. 173, թ. 496-500: Նույն տեղում, էջ 514:

²⁶⁴ Երուսաղեմ, ձեռ. 587, թ. 1-3: **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, էջ 620:

²⁶⁵ Երուսաղեմ, ձեռ. 617, թ. 151-6: **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ, էջ 18:

²⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 151:

²⁶⁷ **Վարդան վարդապետ**, էջ 92, 146-147:

Վանականը ճանաչված աստվածաբան էր և ակտիվորեն մասնակցում էր նաև ժամանակի դավանաբանական վեճերին: XIII դարի կեսին սկիզբ առած հռոմեաբյուզանդական դավանաբանական մի վեճի առիթով նա գրում է «Խրատ դաւանութեան» ճառը, որ պահպանվել է Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ (Կիրակոս Գանձակեցի, Գ. Ծ): 1250 թվականին, երբ Վերին Խաչենի Ծար գավառում սկիզբ առած Դավիթ Ծարեցի Մոլորեցուցի զվիավորած աղանդավորական շարժումն ընդգրկել էր «զամենայն գաւառս» Հայոց արևելից կողմանց և դարձել էր խիստ վտանգավոր, գայրացրել ու պայքարի էր հանել շատ անվանի հոգևոր գործիչների: Վերջիններս բանադրում էին Դավիթ Ծարեցուն և նրա կողմնակիցներին, որոնց մեջ կային նաև հոգևորականներ ու ավատատեր ազնվականներ²⁶⁸: Վանական վարդապետը նույնպես պայքարում էր այս վտանգավոր երևույթի դեմ և այդ առիթով գրում է «Գիր սաստից և մեղադրանաց» վերնագրով թուղթը:

Վանականը դպրոցում ձեռագիր մատյաններ ընդօրինակելուց բացի՝ չափազանց կարևորում էր նաև խմբագրական աշխատանքները: Նրա հանձնարարությամբ աշակերտները կազմում և խմբագրում էին ծիսական ժողովածուներ, հատկապես Հայսմավուրքներ և Տոնապատճառներ: Հայսմավուրքային ժողովածուների խմբագրման աշխատանքներում փայլում էին Իսրայել Խաչենցին և Կիրակոս Գանձակեցին, որոնց վերագրվում է Հայսմավուրքի՝ իրարից տարբեր երկու՝ Իսրայելյան և Կիրակոսյան խմբագրությունները: Իսկ Տոնապատճառների խմբագրումն ու վերակազմումը իրականացնում էր Վարդան Արևելցին²⁶⁹:

Գրչության արվեստը ծաղկում էր Խորանաշատի վանքում ու կապվում Վանականի անձի հետ: Չափազանց մեծ էր դպրոցի և նրա բարունակատի հեղինակությունը: Գրիչներն իրենց օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում հաճախ գրչության վայրը ճանաչում ու նշում էին նրա անունով՝ «ի վանս վարդապետի Վանականի»: Ուսուցչի մասին հատկապես հիացմունքով են խոսել նրա

²⁶⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 326-328:

²⁶⁹ Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, հ. Ա, էջ 244:

աշակերտները: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ դպրոցը, ի դեմս մեծիմաստ ու հանճարեղ ուսուցչապետի, ձեռք էր բերել մեծ անուն և համբավ, որտեղ կրթություն ստանալու էին գալիս տարբեր վայրերից. «Բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ ոչ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն»²⁷⁰: Վարդան Արևելցին նրան անվանում է «համբաւատենչ և արդիւնական, փառաւորեալ հայրն մեր»²⁷¹: Վարդապետին մեծարում է նաև Գրիգոր Ակներցին²⁷²:

Խորանաշատում մեզ ծանոթ առաջին գրիչը Վանականի աշակերտ Ստեփանոս Աղթամարցին է: Ն. Ակինյանը կարծում է, որ այս Ստեփանոսը Աղթամարի Ստեփանոս Բ Նկարեն կաթողիկոսն է, որը վախճանվել է 1272 թվականին²⁷³: Ստեփանոսը 1223 թվականին «ի վանքս Խորանաշատու՝ ի գաւառիս Գարդմանայ առ ոտս ուղփաճեմ և աստուածարդիւնական վարդապետիս Վանականի» ընդօրինակում է մի Ժողովածու, որի հիշատակարանում նախ հիշում է րաբունապետ Վանական վարդապետին, որ «փայլէ ի ժամանակիս որպէս գաստղ առաւաւտու», ապա իր հորը՝ տեր Մարգսին, հորեղբորը՝ տեր Հովհաննեսին, և եղբորը՝ Իգնատիոս քահանային: Գրիչը անմեղադրություն է խնդրում, որովհետև «ի ձմեռնային յաւուրս գրեցաւ, այլ աղաչեմ չլինել մեղադիր թիրութեան, զի զհոլովն ճրագով գրեցի»²⁷⁴:

²⁷⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 218:

²⁷¹ Վարդան Վարդապետ, 146:

²⁷² «Ի նեղ և ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրև զարեգակն՝ Սուրբ Հոգի վարդապետն մեր Վանականն յերկիրն արևելից, յերկրորդ արևելք անուանեալ, լի լույսով եւ անհաս զիտութեամբ ամենիմաստ Հոգւոյն Սրբոյ, զոր և բազում երկամբք և աշխատութեամբ ձրի բաշխէր զկերակուրն հոգևոր, այսինքն՝ զբան վարդապետութեան հոգւոյն, նմանեալ երկնաւոր վարդապետին Քրիստոսի, հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ, լուրթեամբ եւ երկայնամտութեամբ»: Գրիգոր վրդ. Ակներցի, էջ 27:

²⁷³ Ն. Ակինեան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 40-41:

²⁷⁴ ՄՄ ձեռ. 2101, թերթ՝ 205, նյութ՝ թուղթ, 17,2 × 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, էջ 13-16:

Մրանից մեկ տարի հետո՝ 1224-ին, Խաղբակյան Ջաջուռ իշխանի դուստր Վանենու պատվերով գրվում ու նկարագարվում է մագաղայա երկաթագիր մի Ավետարան, որը Վանական Վարդապետն անվանում է «Տավշո Ավետարան»²⁷⁵, իսկ հետագայում վանքի անունով կոչվում է «Խորանաշատի Ավետարան»²⁷⁶: Հայտնի չեն ձեռագրի գրիչն ու ծաղկողը: Ձեռագիրն ունի չորս ավետարանիչների պատկերներ, ութ խորաններ, կիսախորաններ, զանազան լուսանցազարդեր, որ պարզ ու ներդաշնակ ծաղկազարդել է տաղանդավոր, բայց մասնագիտական հմտություն չունեցող նկարիչը²⁷⁷: Ծաղկողն օգտագործել է ոսկի և բազմազան գույներ: Ձեռագրի հետագա ճակատագրի մասին հաղորդումները նրա գերեվարումների և փրկագնումների մասին են:

Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ երբ Ջալալեդդինի արշավանքներից ավերվում է Երզեվանքի բերդի հանդեպ գտնվող Խորանաշատի վանքը, Վանական Վարդապետը, խուսափելով թշնամուց, 1229 թվականին ապաստանում է Լորուտ գյուղի մոտ գտնվող մի քարայրում, որտեղ կառուցել էր եկեղեցի: Այստեղ էլ շարունակում է ուսուցանել²⁷⁸: Մոնղոլներն իմանում են Վանականի տեղը, պաշարում են քարայրը 1236 թվականին, ուսուցչապետին և աշակերտներ-

²⁷⁵ ՄՄ ձեռ. 4823, թերթ՝ 319, նյութ՝ մագաղայ, 36 × 23, գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր, տող՝ 19:

²⁷⁶ «Խորանաշատի Ավետարանին» են անդրադարձել Գ. Սրվանձտյանը (**Գ. Սրվանձտեանց**, Թորոս Աղբար, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 272-275), Գ. Հովսեփյանը (**Գ. Յովսեփեան**, Խաղբակեանք կամ Պոռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, հ. Ա, էջ 34, նույնի՝ Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 837-842), Ա. Սվիրինը, (**А. Н. Свирин**, Миниатюра древней Армении, М., 1939, էջ 90), Վ. Լազարևը (**В. Н. Лазарев**, История византийской живописи, М. 1947, էջ 12), Լ. Դուրնովն (**Л. А. Дурново**, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979, էջ 32), Հ. Հակոբյանը (**Հ. Հակոբյան**, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., էջ 51-62):

²⁷⁷ Հայկական մանրանկարչություն, աշխատասիրությամբ՝ **Լ. Դուռնովոյի և Ռ. Դրամբյանի**, Երևան, 1967, էջ 204:

²⁷⁸ Քարայրը կոչվում է Վանական վարդապետի քարայր և գտնվում է Տավուշ բերդի հարավային կողմում՝ Լորուտ գյուղի մոտ: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 247, **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 434, **Հ., Ոսկեան** Յովհաննես Վանական եւ իւր դպրոցը, էջ 13:

րին, որոնց մեջ էր նաև Կիրակոս Գանձակեցին, գերեվարում են՝ իրենց հետ տանելով ողջ գույքը՝ շուրջառներ, արծաթյա խաչեր, անոթներ, բազմաթիվ գրքեր և արծաթով ընդելուզված երկու Ավետարան, որոնցից մեկը այս գեղեցիկ մագաղաթյա մատյանն է. «...եւ խուզեալ առին, որ ինչ կայր առ ումեք... խաչ արծաթի և երկու Աւետարանս ընդելուզեալ»²⁷⁹: Որոշ ժամանակ անց Գագ բերդի բնակիչները 80 դահեկան փրկագին են տալիս և ազատում են Վանական Վարդապետին, իսկ Կիրակոսը, որ մոնղոլների բանակում թարգմանիչ ու գրագիր էր աշխատում, փախչում է և ապաստանում Նոր Գետիկի վանքում: Վերադառնալով Խորանաշատ՝ Վանականը նորոգում է վանքը, վերականգնում դպրոցը և նորից սկսում է վարդապետական գործունեությունը:

Մոնղոլների կողմից գերված երկրորդ Ավետարանի ճակատագիրը ցայսօր անհայտ է, իսկ «Խորանաշատի Ավետարանը» 1238 թվականին Տփխիսում մոնղոլները հանում են վաճառքի: Բարեբախտաբար, այստեղ է լինում նաև Վանական Վարդապետը, որը մեծ փրկագնով ձեռք է բերում մատյանը և վերադարձնում Խորանաշատ: Նրա ձեռքով է գրված Ավետարանի հետագայի հիշատակարանը. «Ես՝ Վանականս, գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփխիս քաղաքի՝ ի դրան Ս. Զատասնիցս, զի գերեալ էր Աւետարանս ի Տաւշոյ ի Մուղան ի թաթարէն, եւ յետ երից ամաց բերեալ անվնաս վաճառեցին ի ՌՁԷ (1238) թուիս, որ փառաւոր աւագերէց Սարգիս, հասարակ պատուական քահանայիւք և աստուածասէր ժողովրդական տանուտէրաւք բազում ծախաւք և աշխատութեամբ գնել ետուն ի մեզ» (թ. 155ա): 1517 թվականին Ավետարանը տանում են Տաթև, որտեղ Ալեքսանոս արեղան ոմն Ղասումի խնդրանքով փոխում է արծաթյա կազմը, նոր կոստղագարդ կաշվե կազմ է դնում՝ մետաղյա անկյունագարդերով և Ա փեղկին մետաղյա մի խաչ: Մատյանն այս կազմով էլ հասել է մեզ: XVI դարում նորից գերվում է Ավետարանը, սպա փրկագնվում այս անգամ մելիք Հովասափի միջոցներով ու ընծայվում Վանի Ս. Վարդան Չորավար եկեղեցուն: 1915 թվականին Ս. Տեր-Ավետիսյանը Վանում տեսնում է Ավետարանը և

²⁷⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 247:

նահանգապետ Դիտմենի միջնորդությամբ ուղարկում է Ս. Էջմիածին²⁸⁰: Վանենին «Խորանաշատի Ավետարանից» ութ տարի հետո՝ 1232 թվականին, Նոր Գետիկում Ստեփանոսից ստանում է նոր ուշքեղ մի Ավետարան:

Վանականի մահից հետո Խորանաշատի գործունեության հետագա ընթացքն անցնում է նրա եղբորորդիներին. վանքի առաջնորդ է դառնում Պողոս վարդապետը, իսկ վարդապետարանի բարունապետությունն ստանձնում է Գրիգորիս վարդապետը²⁸¹: Վերջիններս չեն կարողանում նույն բարձրության վրա պահել դպրոցի հեղինակությունը, և աստիճանաբար խամրում է հոգևոր, գիտական, մանկավարժական և քաղաքական բուռն գործունեություն ծավալած վարդապետարանի փառքը, իսկ Պետրոս վարդապետի առաջնորդության տարիներին վերջնականապես ավարտվում է նրա գործունեության բեղուն շրջանը: Չնայած դրան՝ հետագայի գրիչները, նկատի ունենալով Վանականի դպրոցի երբեմնի հռչակն ու անունը, հիշատակարաններում վանքն անվանում են «բարձրահամբաւ», «մեծայարկ գմբեթաձև», «հռչակաւոր սուրբ ուխտն Խորանաշատ»:

Վանականի մահից հետո՝ հետագա տարիներից սակավաթիվ ձեռագիր մատյաններ են հասել: Գրիգորիսն ինքը նույնպես գրիչ էր: Նա 1252 թվականին Ադրբուղայի իշխանության տարիներին «ի նեղ և դառն ժամանակիս... վասն մեղաց մերոց, զի բազմացաւ անհնարին վիշտք և նեղութիւնք ի վերայ ամենայն աշխարհի ի ձեռն անաւրէն և այլակերպ զաւրուն նետողաց, որով բազմացեալ են քան զաստեղս եւ քան զաւազ ծովու ... ի վանս Վարդապետի Վանականի Խորանաշատ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս... ի գլուխ իշխանութեան երկրիս այսմ պարոն Աղալուղային, և որոցց իւրոց Վահրամ և Չաքարէ և Իվանէ» (թ. 361ա) Ստեփանոս քահա-

²⁸⁰ **Յու. Վարդանյան**, Խորանաշատի գրչագրի դեգերումները, «Գրքերի աշխարհ», 1979, թ. 5, մայիսի 15:

²⁸¹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 248:

նայի պատվերով ընդօրինակում է մի Ժողովածու²⁸², իսկ 1255-ին Ռադե և Հայրապետ եղբայրների համար արտագրում է Վանականի «Հարցմունք ու պատասխանիք»-ը²⁸³: XIII դարում Սարգիս գրիչը Մխիթար րաբունապետի համար արտագրում է Վարդան Արևելցու Երգ երգոցի մեկնությունը²⁸⁴: 1283 թվականին՝ Պետրոս վարդապետի առաջնորդության տարիներին «ի վանս Վանական Վարդապետի» Մարտիրոս գրիչը ծերացյալ հասակում արտագրում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանը»²⁸⁵:

Վահրամ Բ-ին հաջորդեց նրա որդի Աղբուղան, որի օրոք թուլացավ Վահրամյանների իշխանությունը, ինչն ազդեց նաև հոգևորմշակութային կյանքի վրա: Այդ իշխանության անկումով ավարտվում է նաև Խորանաշատի գրչության կենտրոնի առաջին շրջանը, և սկսվում է ամրության շրջան, որը տևում է շատ երկար տարիներ, մինչև XVII դարը:

Վանականի դպրոցում աճեցին Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Մաղաքիա կրոնավորը, Ստեփանոս Աղթամարցին, Գրիգոր Ակնեբցին, Ներքին Խաչենի Իսրայել արքեպիսկոպոսը, փիլիսոփա Սոսթենեսը, Առաքել, Հովսեփ և Խաչենի Մարկոս վարդապետները՝ բոլորն էլ իրենց գործի լավագույն գիտակներ, որոնք վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո իրենց ուսուցչի գործը շարունակեցին տարբեր հոգևոր կենտրոններում:

Վանական Վարդապետի ամենից բեղմնավոր սանն ու վարդապետարանի առաջին շրջանավարտներից էր Վարդան Արևելցին, որ ժամանակակիցների կողմից մեծարվել է «սուրբ», «հոգիապայծառ սուրբ հայր», «լուսավոր վարդապետ», «եռամեծ», «տիեզերալույս վարդապետ» պատվանուններով:

²⁸² ՄՄ ձեռ. 2273, թերթ՝ 364, նյութ՝ թուղթ, 17 × 12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26-28: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, էջ 751-758:

²⁸³ ՄՄ ձեռ. 6106, թերթ՝ 274, նյութ՝ թուղթ, 12 × 8, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 24:

²⁸⁴ ՄՄ ձեռ. 5452, թերթ՝ 205, նյութ՝ թուղթ, 24,5 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26:

²⁸⁵ ՄՄ ձեռ. 1563, թերթ՝ 340, նյութ՝ թուղթ, 17 × 12,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19-22: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, կազմեց՝ **Օ. Եգանեան**, Երևան, 2009, էջ 482-484:

Մխիթար Գոշի մոտ կրթություն ստանալուց հետո Վարդանը գալիս է Խորանաշատ և աշակերտում Վանական Վարդապետին, նրանից ստանում վարդապետական աստիճան և 1235 թվականից զբաղվում գիտական, մանկավարժական, եկեղեցական ու քաղաքական բեղմնավոր գործունեությամբ: Նա բացում է դպրոցներ, սկզբում՝ Կայենո բերդի Ս. Անդրեի վանքում, ապա՝ Խոր վիրապում, որտեղ շարունակում է Վանական Վարդապետի դպրոցի ավանդները: Խոր վիրապում Արևելցուն աշակերտում են Գրիգոր Բջնեցի վարդապետը, Այրարատյան գավառի Գրիգոր եպիսկոպոսը, Գևորգ Սկևռացին, Հովհաննես Երզնկացի Դյուզը, Ներսես Մշեցին: Վերջինս Սուրբ գրքի մեկնություն էր դասավանդում, իսկ բարունապետի մահից հետո փոխարինում է նրան, ապա դպրոցը տեղափոխում Մշո Առաքելոց վանք:

Վարդան Արևելցու թողած մատենագիտական հարուստ ժառանգությունը՝ պատմական, մեկնողական, քերականական բնույթի երկեր, ճառեր, ներբողներ, խրատներ, թղթեր, շարականներ, թարգմանություններ, նրան դասում են մեր մատենագիրներից լավագույնների շարքում: Վարդան Արևելցին հայ մեկնաբանական մտքի ամենանշանավոր դեմքերից էր, հիմնադիրը մի ամբողջ մեկնաբանական դպրոցի: Վարդանը ճանաչված էր միջնադարյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում և ակտիվ մասնակցություն ուներ դավանաբանական խնդիրներում: Նա մասնակցել է 1243 թվականի Սսի եկեղեցական ժողովին, այնտեղ սահմանված կանոնները 1245-ին բերել Հայաստան: 1248 թվականին կրկին մեկնել է Կիլիկիա՝ իր հետ տանելով «արևելյան» վարդապետների պատասխան թուղթը, մասնակցել 1251 թվականի Սսի ժողովի ընդունած կանոնների մշակմանը: Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսի հանձնարարականով գրել է «Թուղթ խրատականը», Հեթում Ա թագավորի պատվերով «Ժղլանքը»: Վարդանը 1267 թվականին խմբագրում ու լրացնում է Տոնապատճառ ծիսական ժողովածուն: Իսկ նրա «Հաւաքումն պատմութեան» երկը կարևոր աղբյուր է ժամանակաշրջանի՝ Հայաստանի և հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Խորանաշատում Վարդան Արևելցու ուսումնակից ընկերն էր Կիրակոս Գանձակեցին: Նոր Գետիկի վանքում վաղ մանկությունից աշակերտելով Վանական Վարդապետին՝ 1215 թվականին նրա հետ գալիս է Խորանաշատ և ուսումը շարունակում այստեղ: 1236-ին նա ուսուցիչի հետ գերեվարվում է մոնղոլների կողմից: Փախչելով մոնղոլների բանակից՝ ապաստանում է Նոր Գետիկում, որի դպրոցը Մխիթար Գոշի մահից (1213 թ.) հետո էլ դեռ շարունակում էր իր գործունեությունը: Այդ ժամանակ դպրոցում դասավանդում էին Աբրահամը, Մխիթարը, Հովասափը, նշանավոր Հովհաննես Արմանեցին, իսկ դպրոցը գլխավորում էր Գոշի աշակերտ Մարտիրոսը: Մարտիրոսի՝ բարունապետությունը ինքնակամ թողնելուց հետո Նոր Գետիկավանքի վարդապետարանի բարունապետն է դառնում Կիրակոս Գանձակեցին: Նա այստեղ է շարադրել իր գլխավոր երկը՝ «Հայոց պատմությունը»:

Վանականի մյուս աշակերտը Գրիգոր Ակներցի պատմիչն է: Նա 1265-1266 թվականներին մեկնում է Կիլիկիա և դառնում Ակներ վանքի միաբան: Այստեղ Ականց անապատի առաջնորդ Ստեփանոսի համար Գրիգորը 1273 թվականին ընդօրինակում է Միխայել Ասորու «Ժամանակագրությունը» և գրում «Պատմություն թաթարաց» երկը²⁸⁶: Երկու երկերն էլ պահպանվել են Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց գրատան թիվ 32 ձեռագրում, որը հենց հեղինակի ինքնագիրն է²⁸⁷: Ակներցու Պատմությունը ընդգրկում է 1230-1273 թվականների իրադարձությունները և կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանում մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Հիշատակարանում Գրիգորը հիշում է նաև իր ուսումնակից ընկերների՝ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու մահվան թվականները. «Ի թուականին Հայոց Չ և Ի

²⁸⁶ Այս երկը վերագրվել է Մաղաքիա արեղային: **Մաղաքիա արեղայի** Պատմություն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870:

²⁸⁷ **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, էջ 144-147: **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 427, 429: Հմմտ. **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմություն թաթարաց:

(1271) փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետքն Հայոց՝ Վարդան և Կիրակոս»²⁸⁸:

Վանականի լավագոյն աշակերտներից էր Առաքել վարդապետը, որը դարձավ Դեղձուտ և Առաքելոց վանքերի առաջնորդը և իր հիմնած դպրոցի բարունապետը: Իսկ Հովսեփը, որ դավանաբանական հարցերում բարձր հեղինակություն էր վայելում, դառնում է Արտազ գավառի թեմակալ: Վանականի աշակերտներից Մարկոսը ևս բարձր դիրքի էր հասել Խաչենում. նա Հասան Ջալալի շքախմբի կազմում բանակցությունների էր գնացել Բայթու խանի մոտ²⁸⁹:

Խորանաշատի գրչության կենտրոնի գործունեության մասին հետազայի գրավոր տեղեկությունները վերաբերում են ուշ շրջանին:

XV դարից ունենք մեկ ձեռագիր, որի գրչության տեղի մասին անհայտ գրիչը գրում է. «սուրբ ի գերահռչակ ուխտս Խորանաշատայ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս»: Մատյանը ավետարանիչների պատկերներով և կիսախորաններով ծաղկում է Ստեփանոս եպիսկոպոսը և Ղուկասի նկարի տակ թողնում հիշատակարան. «Նկարող Ստեփանոս եպիսկոպոսս յիշեցեք» (թ. 137բ)²⁹⁰:

Խորանաշատի գրչության կենտրոնի երկրորդ բեղուն շրջանը XVII դարում էր, երբ վանքի առաջնորդն էր Հովհաննես եպիսկոպոսը:

1620 թվականին Հակոբ երեցը օրինակում է Ավետարան և Խորանաշատը հիշում Չակամ գավառի կազմում. «ի դուռն սուրբ, բարձրահամբաւ Սուրբ Խորանաշատու և ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս սուրբ Վանական Վարդապետիս և Գրիգոր վարդապետիս, և Ս. Յովանիսիս՝ ի ծորս Չակամա՝ ի գեղս, որ կոչի Լղարակ» (ՄՄ ձեռ. 6669, թ. 284բ): Գրիչը խնդրում է հիշել իր ծնողներին՝ Ղազարին և Ուստիանին, ինչպես նաև. Էջար տնտեսին, որ ոչ

²⁸⁸ **Ն. Պողարեան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, էջ 146:
Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 403:

²⁸⁹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 359: **Բ. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 197-202:

²⁹⁰ ՄՄ ձեռ. 5601, թերթ՝ 311, նյութ՝ թուղթ, 17,5 × 13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

միայն այս, այլև ուրիշ շատ ձեռագրերի ստեղծման աշխատանքներում իրեն շատ է օգնել²⁹¹: Քանի որ ձեռագիր արտագրելու արվեստը նաև վայելչագրություն է, գրիչն անմեղադրություն է խնդրում սխալների ու խոշոր գրի համար և փորձում է արդարանալ. այդպես է գրել, որովհետև արդեն ծեր է, աչքի լույսն էլ՝ նվազ, ժամանակներն էլ անբարենպաստ էին Շահ Աբասի բերած նեղությունների պատճառով, անօրինություններն այնքան շատ են, որ գրով հնարավոր չէ պատմել²⁹²:

1631-1657 թվականներին Խորանաշատում տեսնում ենք Իսրայելի և Խոնդաղի որդի Եսայի գրչին ձեռագրեր օրինակելիս, որը հիշատակարաններում գրչության տեղը հետևյալ կերպ է նշում՝ «ի յերկիրս Տայուշ, ի գեղս, որ կոչի Թաւուզ, ընդ հովանեաւ Ս. Նահատակիս ի յաթոռս Խորանաշատայ Ս. Աստուածածնիս եւ ի Վանական Վարդապետի սուրբ գերեզմանի եւ ի սոցին սպասաւորի տէր Յովհաննէս արհեպիսկոպոսի»:

Խաչատուր քահանան 1631 թվականին իր ծնողների՝ Հովհաննէս քահանայի և Խաթունի հիշատակին Եսայի գրչից խնդրում և ստանում է մի Ժողովածու՝ հիշատակարանում հիշելով կնոջը՝ Սալահին, հողագործ որդուն՝ Ծատուրին, և մյուս որդուն՝ Աղա սարկավագին: Պողոս երեցը, որ կորցրել էր ընտանիքի բոլոր անդամներին՝ ծնողներին՝ Մովսեսին և Բելիսեին, կողակցին՝ Նոբարին, զավակներին՝ Գրիգորին և Եղիսին, մնացել էր մենակ, ու կյանքը նրա համար երերուն ու անիմաստ էր դարձել, նույն տարում էլ Խաչատուրից թանկ գնով ձեռք է բերում այս մատյանը՝ որպես հիշատակ իր մերձավորների, և խնդրում աղոթքներում հիշել նրանց²⁹³:

²⁹¹ ՄՄ ձեռ. 6669, թերթ՝ 286, նյութ՝ թուղթ, 20,5 × 15, գիր՝ բուրգգիր, տող՝ 19-20:

²⁹² «...զի նուագեալ էր զաւրութիւն մարմնոյս և ի աչացս լոյսն պակասեալ, զի չէմաւ գրէի, զի չար ժամանակիս գրեցաւ, զի բագում նեղութիւնք ունէաք ի ձեռն տանկաց, որ Աբագ... աւերաց զաշխարհն, զմեծամեծս կոտորեաց և այրեաց զաշխարհն և զամէն առու գերի արաւ, տարաւ ի յաշխարհն իւր, այնչափ չարիս գործեաց, որ գիր ոչ կարէ պատմել» (ՄՄ ձեռ. 6669, թ. 284բ):

²⁹³ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 466:

1637 թվականին Եսայի գրիչը օրինակում է Մաշտոց, որի հիշատակարանում խնդրում է հիշել իրեն՝ գրչին, ծնողներին՝ հորը՝ Իսրայել քահանային, և մորը՝ Խոնդադին, կնոջը՝ Սուլթանադին, եղբայրներին՝ Մաթեոսին և Հովհաննին, որդիներին՝ Ստեփանոսին, Մենեքարիմին և Սրապիոնին, և դուստրերին՝ Վարվառին, Թելկիին և Սառիկին²⁹⁴: 1639-ին՝ «ի դառն եւ անբարիշտ ժամանակիս», երբ ամենայն տեղ զորացել էին անիրավությունն ու անկարգությունը, և ծով մեղքերի պատճառով շատացել էր անօրինությունը, Եսայի գրիչը Թումա կրոնավորի համար օրինակում է մի Ավետարան, որի հիշատակարանում գրչության տեղի մասին գրում է. «ընդ հովանեաւ Ս. Խորանաշատայ Աստուածածնիս ի գաւառս Չագամ»: Գրիչը հիշատակարանում հիշում է թուրք-պարսկական պատերազմից Բաղդադի հետ կապված անցքերը. «ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սափո եւ Յունաց թագաւորութեան Սուլթան Մուրատա ի թուականութեան Հայոց Ռ. եւ ՁԷ (1638) ամի... ժողովեցան անթիւ գաւրքն Յունաց գնացին ի վերայ Բաղդատա բերդին դէմ յանդիման, էառ զբերդն թովիւ եւ զարբազանաւք եւ կոտորեաց զաւրս բերդին ԺԲՌ (12000) գաւրք Պարսից...»²⁹⁵: 1640-ին Եսայի գրիչը օրինակում է մի Մաշտոց, որի հիշատակարանում դարձյալ խնդրում է հիշել իրեն, ծնողներին և որդիներին²⁹⁶:

1642 թվականին որդու՝ Դավիթ սարկավագի համար Գալուստի որդի Թամուրը ժամագիրք է պատվիրում, որն ավարտում է Եսային և հիշատակարանում դարձյալ խնդրում հիշել իր և Թամուրի բոլոր մերձավոր հարազատներին, ինչպես նաև տնտեսներին, որ հոգացել են իրենց կեցության խնդիրները²⁹⁷: Վերջին անգամ Եսայի գրչին տեսնում ենք 1657 թվականին, երբ նա Աստվածատուր քահանայի համար «ընդ հովանեաւ մեծայարկ գումբեթաձև Խորանա-

²⁹⁴ ՄՄ 8941, թերթ՝ 160, նյութ՝ թուղթ, 25 × 20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26:

²⁹⁵ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 785: **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 157-158:

²⁹⁶ ՄՄ 3998, թերթ՝ 230, նյութ՝ թուղթ, 18,5 × 13,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

²⁹⁷ ՄՄ 8882, թերթ՝ 160, նյութ՝ թուղթ, 25 × 20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26:

շատ Ս. Աստուածածնիս և Վանական Վարդապետի սուրբ գերեզմանիս» ավարտում է մի ժողովածու²⁹⁸:

1674-ին Ավետիս քահանան մի Մաշտոց է օրինակում «ի հայրապետութեան տէր Պետրոսի և յաթոռ Խորանաշատու»²⁹⁹: Ձեռագիրը խոնավությունից վնասված է, տեղ-տեղ անընթեռնելի, վնասված է նաև հիշատակարանը, չկա սկիզբը, հատվածաբար կարդացվում է հիշատակարանի վերջին մասը միայն: Տկար ու տարտամ ու անարմատ Ավետիս գրիչը ուժ ու կարողություն է գտել ավարտելու ձեռագիրը, սակայն գրել է թերություններով ու սխալներով, դրա համար խնդրում է անմեղադիր լինել «եւ ոչ ծաղր առնէք», որովհետև իր կարողությունը այդչափ էր: Գրիչը խնդրում է հիշել նաև իր ծնողներին՝ Հասանին և Սառիկին, իր կենակից Թանկագիզին, տեր Մարգարին, Մարտիրոսին, Հոռոմսիմին, Եղիսաբեթին, Հեղնարին: Հետագայում ձեռագիրը պատկանել է տիրացու Դավթին, ապա Նիկողայոս վարդապետին:

XII-XIII դարերում հիմնադրված Խորանաշատի վարդապետարանը Նոր Գետիկավանքի վարդապետարանի անմիջական շարունակությունն է: Վարդապետարանը, որն ուներ պատմագիտական ուղղություն, հայ մշակույթին և հայ եկեղեցուն տվեց երևելի դեմքեր՝ խոհեմ մտավորականներ և նվիրյալ հոգևոր գործիչներ, որոնք իրենց ուսուցչի փորձն ու գիտելիքները տարածեցին միջնադարյան Հայաստանի մի շարք հոգևոր կենտրոններում: Խորանաշատի վարդապետարանի բեղուն շրջանը Վանական Վարդապետի մահից հետո աստիճանաբար թուլացավ, իսկ Վահրամյանների իշխանության անկումով ավարտվեց կենտրոնի գործունեության առաջին շրջանը, ունեցավ ամլության երկարատև շրջան, որն ընդհատումներով հասավ մինչև XVII դարի 70-ական թվականները:

²⁹⁸ ՄՄ ձեռ. 2116, թերթ՝ 250, նյութ՝ թուղթ, 25,5 × 15, 5,գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 30: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, էջ 83:

²⁹⁹ ՄՄ 3536, թերթ՝ 134, նյութ՝ թուղթ, 20 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՆՈՐ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ

Վարագավան գյուղից հարավ-արևմուտք, անտառապատ լեռան լանջին է գտնվում Նոր Վարագավանքը, որ տեղացիները անվանում են «հյուսիսի թագուհի»: Այն Վահրամյան իշխանների հոգևոր կենտրոնն էր: Վիմագիր արձանագրություններում և մատենագիր աղբյուրներում վանական համալիրը կոչվում է նաև Անապատ անունով: Այդպես է հիշատակվում վանքի գույգ խորաններով միանավ եկեղեցին, որը 1198 թվականին հիմնադրել է Նոր Բերդի Կյուրիկյան իշխան Դավիթ Բ-ը. «Կամաւն Աստուծոյ ես՝ Դաւիթ՝ որդի Վասակա՛ թոռն Կիրիկէ արքաի, շինեցի զԱնապատս յիմ իշխանութեանս ձեռամբ վարդապետի Մխիթարա, եւ ի ՈԽԷ (1198) թվիս շինեցի զեկեղեցիս ձեռամբ հաւր Գրիգորո»³⁰⁰: Երկու տարի հետո՝ 1200 թվականին Դավիթը կառուցում է տոհմական տապանատունը³⁰¹: Հետագայում 1224-1237 թվականներին, Դավթի որդի Վասակը Անապատի հարևանությամբ հիմնում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին³⁰², որը, Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, օծվում է 1240-ին՝ վանահայր Հովհաննես Տվեցու արքեպիսկոպոսության տարիներին³⁰³: Իսկ Վարդան Արևելցին Հովհաննես Տվեցու մահվան առիթով հիշում է, որ անվանի և երևելի այրն այս 1263 թվականին վախ-

³⁰⁰ **Գ. Սարգսյան**, Անապատ կամ Նոր-Վարագ վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1952, թ. Թ, էջ 28:

³⁰¹ **Կ. Ղաֆադարյան**, Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, «Տեղեկագիր», 1940, թ. 4-5, էջ 168:

³⁰² **Հ. Քարտաշյան**, Նոր Վարագավանքի ճարտարապետական համալիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, թ. 7, էջ 68: **Գ. Սարգսյան**, Անապատ կամ Նոր-Վարագ վանքը և նրա վիմագրությունը, էջ 30:

³⁰³ «...վանքն, որ Անապատն կոչի, հույս ի Նոր բերդն՝ առաջնորդութեամբ և ձեռնտուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննեսի Տուեցոյ քաղաքն Շամքորոյ, և Գարդմանայ, և Երզնէվանիցն, և Տէրունականին, և Տաւշոյ, և այլ կողմանց իշխանութեան Վահրամայ իշխանի: Եւ եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ և կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածածին ի ՈԶԹ (1240) թուականին Հայոց»: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 153:

ճանվեց ու թաղվեց Նոր Բերդի հռչակավոր Անապատ կոչված վանքում³⁰⁴:

Եկեղեցին կառուցող Գագան անունով ճարտարապետն Անի քաղաքից է: Խորանի գմբեթարդի վերնամասում պահպանվել է նրա անունը. «Գագան վարդապետ Անեցի»³⁰⁵: Ենթադրվում է, որ նա այն նույն ճարտարապետն է, որի Գագան անունը եղել է նաև Կարս քաղաքի պարիսպներից մեկի վրա³⁰⁶:

Վանական համալիրը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից, երկու գավիթից, երեք մատուռից և տապանատնից: Անապատը Նոր Վարազավանք է անվանվել մոնղոլական արշավանքների ժամանակ, երբ Վասպուրականի Վարազավանքի վանահայր Ղուկաս վարդապետը 1231 թվականին Քրիստոսի խաչափայտի մասունքը փրկելու նպատակով փախչում է հյուսիս և վեց տարի դեգերելուց հետո՝ 1237-ին հաստատվում է այստեղ³⁰⁷: Պատմական այս փաստն արձանագրել է եկեղեցու ներսի հյուսիսային պատի վրա պահպանված վիմագիրը. «Ի թվին ՈԶ (1231) ընդ այլ աշխարհս յոլովս հարաւ գաւազանաւ ցասմանն Աստուծոյ գաւառն Խլարթա ի ձեռն Խորագմին եւ թաթարին, ընդ որս եւ մեծահռչակ սուրբ ուխտին Վարագ՝ յիշեցեալ մեղաց մերոց: Յայսմ ամի ես՝ Ղուկաս՝ հայր Վարագա, առեալ գտիեզերահամբաւ Սուրբ Նշանն շնորհեալն Աստուծոյ ի փրկութիւն մարդկան ի ձեռն Պատրոնիկեա եւ սուրբ Հռոմսիմեայն եւ

³⁰⁴ «Յեօթն հարիւր և երկուսասան թուին հանգեաւ ի Քրիստոս անուանի ճգնաւորն և արժանաւորն պատուելի աստիճանաց և կոչմանց, ուր կոչեաց շնորհն Աստուծոյ ի քահանայութիւն, ի վարդապետութիւն և ի յարիեալիսկոպոսութիւն տանն Գարդմանայ և այլոց բերդից և գաւառաց, այրն անուանի և յերևելի աշխարհի՝ տէրն Յովհաննէս Տուեցի անուանեալ... ի հռչակաւոր վանսն Նոր-բերդին Անապատ կոչեցեալ, թաղեցաւ ի դուռն եկեղեցւոյն, գոր իւր իսկ էր շինեալ»: **Վարդան վարդապետ**, էջ 153-155:

³⁰⁵ **Հ. Քարառաջյան**, Նոր Վարազավանքի ճարտարապետական համալիրը, էջ 69:

³⁰⁶ **Ս. Քարխուղարյան**, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 56:

³⁰⁷ Խաչափայտը մինչև 1651 թվականը մնացել է Նոր Վարազավանքում, որտեղից էլ տեղափոխվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին: Գարեգին Բ Ամենայն հայոց հայրապետի տնօրինությամբ ամեն տարի Վարագա Սուրբ խաչի տոնին Տրոչ խաչափայտի մասունք բերվում է Նոր Վարազավանք:

Թողկա գՁ. ամ շրջեցա թափառեալ ի տեղո ի տեղ, ապա ի կամս Աստուծոյ ետես խնամոյն Տեառն, հասի ի Նոր Բերդ առ քրիստոսաստեր իշխանն Վասակ եւ յաստուածարնակ Անապատ կոչեցեալ վանս եւ ազդում ինչ եղել առ իս հաճոսնայ Սուրբ Նշանիս ի տեղոջս նկատեցի եւ գեղաղէշ եկեղեցիս արժանի հանգստեան սորա եւ մեծարեալ ի բնաւիցս առի գվանքս եւ ետու զխաչս յեկեղեցիս Աստուծոյ միջնորդութեամբ եւ վկայութեամբ տեառն Յոհաննու շինաւղի եկեղեցոյս առաջի հրեշտակաց եւ մարդկան»³⁰⁸:

Նոր Վարագավանքում օրինակված ձեռագիր մատյաններ մեզ հայտնի չեն, բայց ուշ միջնադարում այստեղ պահվել են այլ վայրերում գրված և այստեղ բերված ձեռագիր Ավետարաններ³⁰⁹: Անապատում են պահվել 1505 թվականին Մշո Ս. Կարապետ վանքում (Գլակավանք) Մարտիրոս արեղայի ընդօրինակած թղթյա Ավետարանը, 1586 թվականին Դվնիկ գյուղի Ս. Սարգիս եկեղեցում Ներսես գրչի օրինակած Ավետարանը, 1633 թվականին շատախեցի Դավիթ քահանայի որդի Հովհաննես երեցի Վերին Չակամի Շաքարբեկ գյուղում օրինակած մի Ավետարան, որը 1674-ին ընծայվում է Ղարամուրատի Հարանց անապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցում³¹⁰, ինչպես նաև երկու՝ Ավետարաններ, որոնք չեն ունեցել գլխավոր հիշատակարաններ, ուստի անհայտ են մնում գրչության հետ կապված հանգամանքները: Բոլոր հինգ Ավետարանների գտնվելու վայրերն անհայտ են:

³⁰⁸ **Կ. Ղաֆադարյան**, Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, էջ 172: **Գ. Սարգսյան**, Անապատ կամ Նոր-Վարագ վանքը և նրա վիմագրությունը, էջ 31:

³⁰⁹ **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 333-334:

³¹⁰ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 531:

Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 334, **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 165:

ՉԱԿԱՄ ԳԱՎԱՌ

Չակամ գավառը տարածվում էր համանուն գետի հովտում՝ ընդգրկելով նրա ստորին ու վերին հոսանքները: Մատենագրական աղբյուրներում Չակամ անունը հիշատակվում է XIII դարից: Հավանաբար, այս ժամանակից էլ, իբրև գավառանուն և բնակավայր, այն դառնում է գործածական և տարածում է ստանում: Վարդան Արևելցին Խորանաշատ, Հաղարծին և Գետիկ վանքերը տեղադրում է Հյուսիսային Հայաստանի Չակամ գավառի կազմում. «Եւ բազում գաւառք ի կողմն հիւսիսոյ, որ կոչի Չակամ, ուր կայ Սուրբ Խորանաշատ եւ Հողարծին եւ Գետկաց վանք, ուր աթոռն էր Գոշ Մխիթար վարդապետին»³¹¹: 1620 թվականին Հակոբ երեցը Լղարակ գյուղում օրինակած Ավետարանի հիշատակարանում Խորանաշատը նույնպես հիշում է Չակամ գավառի մեջ. «ի դուռն սուրբ, բարձրահամբաւ Ս. Խորանաշատու և ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս սուրբ Վանական Վարդապետիս և Գրիգոր վարդապետիս, և Ս. Յովանիսիս՝ ի ծորս Չակամա՝ ի գեղս, որ կոչի Լղարակ» (ՄՄ ձեռ. 6669, թ. 284բ):

Այն տարածքը, որը XIII դարից զբաղեցնում էր գավառը, վաղ միջնադարում մտնում էր պատմական Աղվե և Տուչկատակ գավառների մեջ, ավելի ուշ ժամանակաշրջանում համապատասխանում էր Կողթ գավառի մի մասին, իսկ երբեմն էլ նույնացվում էր նրա հետ³¹²: Ուշ միջնադարում Չակամը բաժանվում էր երկու մասի՝ հյուսիսային մասը կոչվում էր Ներքին Չակամ, իսկ հարավայինը՝ Վերին Չակամ: Ներքին Չակամը տարածվում էր Կուր գետի ստորին հոսանքում: Այստեղ էր գտնվում Հայոց և Աղվանից արքաների

³¹¹ Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 12:

³¹² Չակամի արևմտյան մասը համապատասխանել էր Տավուշի մարզի Ծամշաղինի շրջանի մի մասին, արևելյան մասը՝ ներկայիս Ադրբեջանի Թովուզի, մասամբ Ղազախի շրջաններին: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 420: Տե՛ս նաև **Թ. Հակոբյան**, **Ստ. Մելիք-Բախշյան**, **Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 259:

ձմեռոցը՝ պատմական Խաղիսաղ քաղաքը: Վերին Չակամը գավառի կենտրոնն էր և զբաղեցնում էր Կուր գետի վերին հոսանքի ավազանը: Երկու հատվածները միասին Աղվանից Եսայի կաթողիկոսը անվանում էր Ամիրաշ Շատինյու³¹³: Գավառը հիշատակվում է միջնադարյան Հայաստանի գրչության կենտրոնների շարքում:

1490 թվականին Չակամի Խորոտկա վանքում³¹⁴ Ալեքսանոս արեղան Խոնտքար տիկնոջ խնդրանքով ընդօրինակում է թղթյա մի Ավետարան³¹⁵. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՋԼԹ (1490) ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի, ի դանութեան Յաղուր-բէկին, գրեցաւ ձեռամբ անարժան, հէք, ֆանաք, վոխտ և անարհեստ գծողի Ալեգասնոս արեղայի... Եղև գրչութեան այս աստուածաշունչ սուրբ Աւետարանիս ի յերկնահանգէտ և գերահոշակ Սուրբ ուխտիս Խորոտկայ՝ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս, և Ս. Յակոբիս, և Ս. Նշանիս, և այլ սրբոցս, որ աստ կան» (թ. 319բ)³¹⁶:

Խոնտքարը և նրա ամուսին Ղարիպշա աղան գավակներ չունեին: Այս Ավետարանը նրանք պատվիրում և ստանում են որպես հիշատակ իրենց գերդաստանի. «Բարեմիտ կինն այս Խոնտկար, ոչ ունելով զաւակ, զսա ստացաւ յիշատակ իւր և առն իւրո՝ Ղարիպշա աղին, և ծնողացն իւրոց՝ հաւրն՝ Էտիլչին, և մաւրն՝ Մամա-Տետին» (թ. 320ա): Գրիչն անուն առ անուն հիշում է նրանց գերդաստանի անդամներին՝ հորը՝ Էտիլչին, մորը՝ Մամա-Տետին, եղբայրներին, քույրերին, նրանց գավակներին, անգամ գավակների գավակներին:

³¹³ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 420:

³¹⁴ Խորոտկա Ս. Աստվածածին վանքը գտնվում է Ուտյաց Գարդմանաձոր, հետագայում Չակամ գավառի կազմում: Մակայն վանքի անունը նույնացնելով Գեղարքունիքի Խորոտն գյուղի հետ և տեղադրելով այնտեղ՝ այս Ավետարանը «Ցուցակ ձեռագրացում» նշված է իբրև Գեղարքունիքում գրված մատյան (հ. Բ, էջ 1232): Ավետարանը Խորոտն գյուղում գրված է համարում նաև Մ. արք. Սմբատեանցը: Տե՛ս Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի..., էջ 54: Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 801: Տե՛ս նաև Ա. Ղազարոսյան, Մաքենոցաց վանքի գրչության կենտրոնը, Էջմիածին, 2006, Ա, էջ 69:

³¹⁵ ՄՄ ձեռ. 8135, թերթ՝ 324, նյութ՝ թուղթ, 18×13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20:

³¹⁶ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Գ, Երևան, 1967, էջ 161:

Գրիչը նաև տեղեկություններ է հաղորդում վանքի՝ երբեմնի ամա-
յացած ու անմխիթար վիճակի մասին, որ «բազմաժամանակեա ան-
մարդայբնակ լեալ և խախտեալ հիմանց»: Տեսնելով սուրբ ուխտի
անմարդաբնակ և ավերակ վիճակը՝ Ավան աղան նորոգում է այն՝
«ջերմեռանդ սիրով և եռայվափաք տենչամար»: Այս տարիներին
ուխտի առաջնորդն էր տեր Ղուկասը, իսկ միաբաններից հիշվում
են փակակալ Միմեոն քահանան և տնտես Շանշին: Ալեգսանոս
արեղան ավելի ուշ՝ 1515 թվականին լավ և ընտիր օրինակից նաև
Մաշտոց է օրինակել Գարդմանի Ս. Հովհանես վանքի առաջնորդ
Բարսեղ արքեպիսկոպոսի համար³¹⁷:

Գավառի հնագույն բնակավայրերից էր Ղարամուրատ գյուղը,
որ XVI-XVII դարերում արդեն ճանաչված գյուղաքաղաք էր, հայտ-
նի էր իր եկեղեցիներով³¹⁸: Ականատեսները հիացմունքով են խո-
սել հատկապես Ս. Ամենափրկիչ կամ Մեծ եկեղեցու փառահեղ
ճարտարապետության մասին³¹⁹: Ս. Ամենափրկիչն ունեցել է նաև
իր գրատունը և կազմատունը, որտեղ ձեռագիր մատյաններ են
ստեղծվել մինչև XVIII դարավերջին գյուղի հայաթափումը³²⁰: Եկե-
ղեցու ներսում ազուցված խաչքարի վրա պահպանված հիշատա-

³¹⁷ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 5:

³¹⁸ Ղարամուրատում մի քանի վանքեր ու եկեղեցիներ են եղել: Կուսանաց
անապատը հիմնադրվել է 1636 թվականին: Հարանց անապատը, որ նույն
Խամշի կամ Ղարամուրատի վանքն է, որի մասին հիշատակում է նաև Կի-
րակոս Գանձակեցին, IX-X դարերում եղել է Աղվանից կաթողիկոսների
նստավայրը: Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, ըստ շինարարական արձանագ-
րության, կառուցվել է 1634 թվականին: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 182,
201, **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և
հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 635: Տե՛ս Դիվան,
պրակ V, էջ 273:

³¹⁹ ԳԱԹ, Ս. Քամայանի ֆ., տետր թ. 1, VI-11, թ. 30-31: **Մ. Բարխուդա-
րեանց**, Արցախ, էջ 308-309:

³²⁰ XVIII դարում վրաց Հերակի Բ արքայի օրոք գյուղի հայ բնակչությունը
բռնի տեղահանվում է և բնակեցվում է Շուլավերում (Մառնատուլի շրջան),
իսկ 25 տուն բնակիչներ հաստատվում են Շամշաղիին շրջանի Այգեձոր
գյուղում: Թուրքական խաչնարած ցեղերը տիրացել են հայաթափ գյուղին՝
սկիզբից այն դարձնելով իրենց ամառանոցը, ապա վերաբնակեցրել են, իսկ
եկեղեցիները վերածել՝ անասնագոմի:

կույթյան համաձայն՝ այստեղ ձեռագրերը կազմել է Միրզան³²¹: Գրատուն են ունեցել նաև Ղարամուրատի Հարանց և Կուսանաց անապատները, որոնք հարստացվել են ոչ միայն տեղում գրված, այլև նվիրատվություն ստացած ձեռագիր մատյաններով:

1610 թվականին «ի յերկիրս Չակամայ՝ ի գիւղն Ղարամուրատոյ, ի կաթողիկոս տէր Յոհաննիսին եւ եպիսկոպոսութեան երկրիս տէր Մելքիսեթին, որ էր իշխան երկրիս հոգեւոր և մարմնաւոր, եւ տէր Գրիգորին ի թագաւորութեան շահ Ապասին, եւ ի դանութեան երկրիս Ալիխան սուլթանին» Աղաբաբը «ի դառն և ի վշտահատ ժամանակիս» Դավիթ եպիսկոպոս Գեղամեցուց և Հովասափ երեցից «զդձալի փափագմամբ... քանզի փափագեր սիրտ և տենչայր հոգին... ծարավեալ իբրև հնձող ի տապ խորշակի» խնդրում և ստանում է Գրիգոր Ծերենցի Հայսմավուրքը՝ «իբրև մեղսամակարդ հոգու քավարան» և նվիրում է գյուղի «նորակնունք սուրբ խորանին»³²²: Գրիչը ստացողի անունից հիշում է նրա ծնողներին՝ Թարայդուլին և Խաթունին, եղբորը՝ Սարուխանին, որդիներին ու դուստրերին, բոլոր մերձավոր բարեկամներին: Հիշվում է Ղարամուրատ գյուղի Սարգիս քահանան, որը միջնորդ էր հանդիսացել Հայսմավուրքի ստեղծման աշխատանքներում³²³, բայց տակավին աշխատանքները չավարտած՝ վախճանվել էր: Հիշվում են Ստեփանոս, Մատթեոս, Հակոբ, Ղազար քահանաները, Մխիթար արեղան, Ալեքսիանոս իմաստուն ըարունի կրոնավորը, ինչպես նաև գրչի ծնողները՝ Խաչիկն ու Փիանդադեն, եղբայրները՝ Մկրտիչը, Սարգիսը, Փիրումը, Հովհաննեսը և նրանց որդիները, քույրն՝ Ազիզը և նրա որդի Խաչատուր քահանան:

³²¹ ԳԱԹ, Ս. Քամայանի ֆ., տետր թ. 1, VI-11, թ. 29:

³²² ՄՄ ձեռ. 3812, թերթ՝ 518, կույթ՝ թուղթ, 39 × 24,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 41: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, Երևան, 1974, էջ 362:

³²³ Միջնադարյան Հայաստանում ձեռագրերի գրչության ժամանակ հանդես եկող միջնորդների մասին տե՛ս **Կ. Մաթևոսյան**, Գրչի և ստացողի միջնորդը (վաճառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, թ. 4, էջ 121- 131:

Ո՞վ էր այս Աղաբաբը, որի խնդրանքով Դավիթ եպիսկոպոսը օրինակել է ձեռագիրը, նկարել թեմատիկ պատկերները, ճակատագարդերը, լուսանցագարդերն ու զարդագրերը, մինչդեռ նա 1587 թվականին Խնուս գավառակի Քեշիչ ավանում գրված Ավետարանի հիշատակարանում բողոքում էր իր հոգսաշատ լինելուց և ժամանակի սղությունից. «վաղուց հետե գիր չէի գրել և էի տեղեացս խարիպ, և հոգս շատ ունէի»³²⁴:

Դավիթ Գեղամեցին հայտնի եկեղեցական գործիչ էր, եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1575 թվականին, եղել է Խորոտկա վանքի առաջնորդը, գրել է նաև բանաստեղծություններ: Նրա «Ողբք ի Ջուղա» բանաստեղծությունը, որի մեջ հեղինակը քննադատում է հայերի նկատմամբ բռնի տեղահանության առիթով Շահ Աբասի իրականացրած քաղաքականությունը, մեզ է հասել հենց այս ձեռագրով: Ողբ-հիշատակարանում Դավիթ Գեղամեցին պատմում է նաև Գանձակի, Շամախու, Շիրվանի դեպքերի մասին: Շահ Աբասը թուրքերից գրավում է Գանձակի բերդը և կառավարիչ է նշանակում Աղսաղ Մահմադ խանին³²⁵: Ահա թե ինչպես է նկարագրում գրիչը Գանձակի բերդի գրավումը.

Յորժամ յաղթեաց մեծ վագրին,
Եկեալ ի վերայ Գանճու քաղաքին,
Նըստան բոլոր շուրջ ըզբերդին,
Չորս ամիս ապա առին:
Սուր ի վերայ նոցա եղին,
Ումար ազգն կոտորեցին,
Քսան հազար այլ աւելին,
Որք բնակեալ էին ի մէջ բերդին:

Դավիթն այստեղ կրկին հիշում է Աղաբաբին, որը կառուցել է եկեղեցի.

Շատ եկեղեցիք շինեցան,
Բազմաց խորհուրդն կատարեցան:
Մէկն Աղաբաբիս է բազմաց,

³²⁴ Դ. Ալիջան, Հայապատում, էջ 614:

³²⁵ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Երևան, 1990, էջ 113:

Իւր խաչին մօտ վիմէն շինեաց,
Ժամատեղով խորան շինեաց,
Ներքև վիմին գուգ ջըրադաց³²⁶։

Ենթադրելի է, որ Աղաբաբի կառուցած եկեղեցին մատուռ կամ փոքր եկեղեցի է եղել, որի շինարարությունն ավարտվել է 1610-ական թվականներին, իսկ օծման առիթով Աղաբաբը կառուցել է երկու ջրաղաց և եկեղեցուն է նվիրել այս ձեռագիր Հայսմավուրքը։

Ղարամուրատի գյուղամիջում գտնվող երկու եկեղեցիներից Ս. Ամենափրկիչը, ըստ նրա հարավարևելյան ավանդատան ճակատին պահպանված շինարարական արձանագրության, կառուցել է Սողոմոնի թոռ և Ետզարի որդի Մուսես Ջուղայեցին 1634 թվականին³²⁷։ Նրա հարևանությամբ գտնվող երկրորդ՝ Փոքր կոչվող եկեղեցին, մուտքի արձանագրության համաձայն, 1701 թվականին կառուցել է Ապաշխարողի որդի Ովանես վարդապետը. «Ես Ովանես վարդապետս՝ որդի Ապաշխարողիս, շինեցի զեկեղեցիս... յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց ի մայրապետութեան անապատիս Թագուհւոյն և Կայիւնային ի ՌՃԾ (1701)»³²⁸։ Թվում է՝ Աղաբաբի կառուցածը հենց Փոքր եկեղեցին կարող է լինել, որ գուցե ծիսակատարությունների համար փոքր լինելու պատճառով էլ երկու տասնամյակ հետո կառուցվել է Ս. Ամենափրկիչը, որը կոչվել է նաև Մեծ եկեղեցի։ Իսկ Ովանես վարդապետը գրեթե մեկ դար հետո վերակառուցել կամ վերանորոգել է այն և իր անունից թողել արձանագրություն։ Բայց եթե դա այդպես չէ, ուրեմն գործ ունենք այս երկու եկեղեցիներից տարբեր մի երրորդ եկեղեցու հետ, որի մասին ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել, իսկ մեզ հասածը Հայսմավուրքի հիշատակարանային տվյալներն են միայն։

³²⁶ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 367։

³²⁷ «Շինեցաւ սուրբ տաճարս ձեռամբ անարժան Ջուղայեցի ուստա Մուսէսին՝ որդի Ետկարին՝ զաւակ Սողոմոնին՝ հրամանաւ Փիլիպոս կաթողիկոսին եկի շինեցի սուրբ եկեղեցիս Ղարամուրատին Հայոց թվին ՌՁԳ (1634)»։ Դիվան, պրակ V, էջ 273։

³²⁸ Նույն տեղում։

Այսքանով չի ավարտվում Աղաբաբի գործունեությունը: Նա հիշատակվում է նաև 1609 թվականին, երբ օտարներից փրկագնում է Վանա լճի շրջակա գավառներից մեկում ստեղծված, հնությանը X դար հասնող և հնագրական ու ձեռագրագիտական առանձնահատկություններով բացառիկ մի ձեռագիր՝ «Վեհափառի Ավետարանը»: Աղաբաբը այն վերադարձնում է Համագասպի և Տիրամոր որդի, Տաթևի սան Սարգիս վանականի սերունդներին, որոնց գերդաստանի սեփականությունն էր Ավետարանը XV դարից սկսած³²⁹: Վերջիններս Ավետարանը տանում են Փառիսոսի մերձակա Քյուրլար գյուղը (այստեղ բնակություն էին հաստատել Սարգսի սերունդները), որտեղ Ավետարանը մնում է մեկ դար և գյուղի անունով կոչվում Քյուրլարի Ավետարան: Իսկ երբ լեզգիների կողմից հիմնահատակ ավերվում է գյուղը, թշնամին թալանի հետ տանում է արծաթյա կազմը և թաշկինակը, որով փաթաթում էին ձեռագիրը՝ թողնելով մագաղաթյա Ավետարանը առանց կազմի: 1720 թվականին հարևան Նյուկզար գյուղի բնակիչների կողմից կրկին փրկագնվում է մատյանը, նորոգվում ու կազմվում է, իսկ 1729-ին այն նվիրվում է Խաղավանքին: 1978 թվականին Ավետարանը Մանիկ և Թադեոս Անտիկյաններից ձեռք է բերում Վազգեն Վեհափառը և «ի վայելումն Ազգիս Հայոց» նվիրում Մաշտոցի անվան Մատենադարանին³³⁰:

1682 թվականին «ի դուռն Ամենափրկչի՝ ի գեղն Ղարամուրատ» Ղուկաս երեցն իր համար Ձեռաց մաշտոց է օրինակում, որի հիշատակարանում խնդրում է հիշել ծնողներին՝ Սարուխանին և Գայանեին, կնոջը՝ Եղիսաբեթին, եղբայրներին, դուստրերին և հանգուցյալ որդիներին՝ Դավիթին, Առաքելին, Պապին, Ալեքսանդրին և Խաչատուրին³³¹:

³²⁹ ՄՄ ձեռ. 10780: Վազգեն Վեհափառի Ավետարանը, նմանահանություն, ուսումնասիրությամբ՝ **Ա. Մաթևոսյանի** և **Տ. Իզմայլովայի**, Երևան, 2000: Տե՛ս նաև՝ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ **Ա. Մալխասյան**, Երևան, 2007, էջ 199:

³³⁰ Վազգեն Վեհափառի Ավետարանը, էջ 555-572:

³³¹ ՄՄ ձեռ. 5868, թերթ՝ 152, նյութ՝ թուղթ, 19 × 13,7, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

Գրիգոր գրիչը 1659 թվականին Քարահատի Ս. Աստվածածին եկեղեցում Ղարամուրատի Հարանց անապատի միաբան մահտեսի Եղիայի խնդրանքով օրինակում է Ավետարան, նկարում է խորանները, ավետարանիչների դիմանկարներն ու անվանաթերթերը, լուսանցագարդերն ու զարդագրերը և կազմում այն կաշվե կազմով: Ստանալով ձեռագիրը՝ Եղիան նվիրում է իր հոգևոր ծնող «մաքրագարդ եւ սրբաներկ» տեր Տերունին: Ստացողի անունից գրիչը խնդրում է հիշել անապատի միաբաններ Գրիգոր եպիսկոպոսին, Կարապետ արեղային, իրեն՝ Տերուն քահանային³³²:

Հարանց անապատում գրիչ Ավետիս Քամալեցի արեղան ծերացյալ հասակում լավ և ընտիր օրինակից 1679 թվականին արտագրում է Ավետարան. «Գրեցաւ սուրբ Ավետարանս ի դառն ժամանակս ի լաւ ընտիր օրինակէ ի յերկիս Վերին Չակամ՝ ի Ղարամուրատի Յարանց անապատիս, ձեռամբ մեղօք զառածեալ Աւետիս արեղայի, որ եմ ի յերկրեն Տաւուշու՝ ի գեղէն Քամալու: Ծերացեալ ժամանակս և փթեալ փափակեցի սրտիս ի սկիզբն արարի զԱւետարանս, որ է աւետիս կենաց և պարծանք հաւատոյ և գլուխ անկեան քարանց չափիւղայից, որ է հիմունս Սիովնի» (թ. 263բ)³³³: Գրիչը խնդրում է հիշել իրեն, տնտես Թագազիզին և իր հանգուցյալ զավակներին: Ավետիսը նկարել է նաև ավետարանիչների պատկերներն իրենց անվանաթերթերով ու խորհրդանիշներով, բազմաթիվ զարդագրեր ու լուսանցագարդեր: Այս ձեռագիրը պահվել է Մեծ Բանանց գյուղի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում³³⁴:

1633 թվականին՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի առաջնորդության շրջանում, «ի յերկիրս Վերին Չակամ՝ ի գիւղս, որ կոչի Շաքարբեկ... ձեռամբ մեղաւք զառածեալ Յովհաննէս երիցուս, որ եմ ի յերկրեն Գանջայոյ, ի գեղէն Շատախոյ, որդի մահդասի Դաւիթ քահանայի... հայրապետութիւն Աղուանից տէր Յովհաննէսին, որ մատնեցաւ ի

³³² Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 12, էջ 258-261, նաև՝ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 851-852: Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 94-95:

³³³ ՄՄ ձեռ. 6705, թերթ՝ 264, նյութ՝ թուղթ, 20,8 × 14,8, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19-23:

³³⁴ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 284:

ձեռան պարսիկ ազգին, տարան ի դուռն շահին... եպիսկոպոսութեան պարոնտէր Բարսեղին» Հովհաննես երեցը արտագրում է Ավետարան, որն ընծայվում է Հարանց անապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն³³⁵:

1647 թվականին Սուլտանեցիք գյուղում Հայրապետ քահանայի որդի Մխիթարը լալա (դաստիարակ) Ծատուրի համար ընդօրինակում է Ավետարան «ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Փիղիպպոսի՝ ի յԱթոռ Սուրբ Էջմիածնի՝ ի յերկիրս Չակամա՝ ի գեօղս, որ կոչի Սուլտանեցի ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին»³³⁶: Մխիթարն իրեն անվանում է աշխարհական և անունը գրում է եղբայրագիր ծածկագրով՝ «ՃԾԼԺԲՏ» (=Մխիթար): Նա խնդրում է հիշել իր ծնողներին՝ Հայրապետ քահանային և Գոհարին, ուսուցչին՝ Մովսես վարդապետին, Ստեփանոս քահանային և Հռիփսիմե ապաշխարողին, իսկ ստացողի անունից՝ նրա ծնողներին՝ Գրիգորին և Սուլթանին, պապ Ղարանային, երկու ամուսիններին, զավակներին և բոլոր ազգականներին: Վերջում սխալների և խոշոր գրի համար գրիչը «անմեղադրություն» է հայցում:

Մխիթարից մեզ հասած հաջորդ մատյանը գրվել է նախորդից քսանչորս տարի հետո: 1671 թվականին Վերին Չակամում մոլեգնող սաստիկ համաճարակը խլել էր բազմաթիվ մարդկային կյանքեր. «Ի յայսմ ամի անկաւ սաստիկ մահ յերկիրս Վերի Չակամայ, որ օր մի ի տան միում եօթն ոգի վաղճանեցաւ»: Այս դաժան աղետից մահացել էր Ոսկանի եղբայր Մխիթարի ընտանիքը: Հարազատներին կորցրած Եվա և Ոսկան ամուսիններն իրենց հանգուցյալների հիշատակին Հայրապետ քահանայի և Գոհարի որդի Մխիթարին պատվիրում են մի Ավետարան, որը նա ընդօրինակում է

³³⁵ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 531:

Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 334, Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 165:

³³⁶ ՄՄ ձեռ. 223, թերթ՝ 222, նյութ՝ թուղթ, 18 × 13,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20: Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Չէլթունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1984, էջ 995-997, Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 247:

Մուլտանեցիք գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում³³⁷: Մխիթար գրիչը նաև պատկերագրողում է մատյանը: Ստացող Եվան այն նվիրում է Ղարամուրատի Կուսանաց անապատին, որի առաջնորդն էր Սանդուխտ կույսը, «և սա խոստացաւ կատարել զհայցուածս նոցին, որ և կատարեցան իսկ»: Հիշատակարանում հիշվում են Եվայի և Ոսկանի հանգուցյալ և ողջ մնացած բոլոր հարազատները: Կսկիծը տանջում էր նաև գրիչ Մխիթարին, որովհետև համաճարակի հետևանքով նույնպես կորցրել էր ընտանիքի անդամներին: Նա հիշում է բոլորին անուն առ անուն³³⁸: Գրիչը խնդրում է հիշել նաև այդ աղետից մահացած իր ուսուցիչ Մովսես վարդապետին և տեր Ստեփանոսին:

Ձեռագիրը հետո տարվել է Մեծ Բանանց գյուղ և պահվել է տեղի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում:

Մխիթար գրչից մեզ հասած վերջին մատյանը Մաշտոց է, որ նա 1678-ին նույն վայրում օրինակում է Թաթեոս եպիսկոպոսի համար: Հարազատների հիշատակին ստացած Մաշտոցի հիշատակարանում վերջինս խնդրում է հիշել իր ծնողներին՝ Դանիելին և Մարիանին, եղբայրներին՝ Աղապելին, Վարդանին, Մարտիրոսին, դստերը՝ Հռիփսիմենին, նրա հանգուցյալ մորը՝ Խաթունին, քեռի Էվագին և նրա որդի տեր Ղազար կրոնավորին³³⁹:

Այստեղ 1709 թվականին Վարդան գրիչը Սարգսի համար արտագրում է Հայսմավուրք, որի միջոցով մեզ է հասել Մխիթար Գոշի

³³⁷ «Ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի սրբազան կաթողիկոսի Սրբոյ Գանձասարայ, ի առաջնորդութեան նահանգիս Մինաս վարդապետի և ի տերութեանն Պարսից շահ Մուլեիմանին ի յերկիրս վերին Չակամայ, ի գեօղս, որ կոչի Մուլտանեցիք, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածինս» (թ. 257ա): ՄՄ ձեռ. 6759, թերթ՝ 260, նյութ՝ թուղթ, 18 × 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22

³³⁸ «...զնուաստ Մխիթար գծողս և զկենաց կցորդ Թանումն, և զծնօղսն իմ զՀայրապետ քահանայն և զԳօհարն, և զեղբայրսն իմ զՍարգիսն, Յոհանն, Առաքելն, Անտոնն, և զքոյրսն իմ Մարիանն և Տաստազուլն, և զորդիսն իմ Գալուստն, Նանումն, որ է Գօհար և Վարթիսայթունն, որք այս մահուամբ փոխեցան ի Քրիստոս, և եղէն մեծ կսկիծ» (նույն տեղում):

³³⁹ ՄՄ ձեռ. 968, թերթ՝ 228, նյութ՝ թուղթ, 23 × 18, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21: Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ **Օ. Եգանեան**, Երևան, 2007, էջ 1507-1510:

վարքը³⁴⁰, իսկ 1844-ին Գրիգոր Լոռու-Մելիքյանը ավարտում է իր քանաստեղծությունների ժողովածուն³⁴¹:

Կուսանաց անապատի գրատունը հարստանում էր նվիրատվությունների շնորհիվ: 1636 թվականին Ամենայն Հայոց Փիլիպպոս կաթողիկոսը անապատի հիմնադրման առիթով նվիրում է 1633-ին Նոր Ջուղայում գրված մի Հայսմավուրք, որն Էրդամի խնդրանքով օրինակել էին Հայրապետ, Աստվածատուր և Գասպար գրիչները, իսկ նկարագարողունը կատարել էր Մարտիրոսը. «Յիշատակ է Յասմավուրքս ի դուռն Դարամուրատու կուսանաց Սուրբ Աստուածածնին, զի ի յամի, որում թվականն էր Հայոց Ռ-ՁԵ (1636), սրբազան եւ երիցս երանեալ հայրապետն՝ տէր Փիլիպպոսն ետուր գաա ի դուռն Սուրբ ուխտիս և հաստատեաց գաա երդմամբ»: Անապատի մայրապետն էր Հռիփսիմն կոյսը³⁴²: Նույն թվականին անապատը նվեր է ստանում դարձյալ Նոր Ջուղայում Եփրեմ քահանայի և Գրիգորի XVI դարում օրինակած մագաղաթյա Շարակնոց. «Յիշատակ է Շարակնոցս Դարամուրատի աղջկանց անապատին ի թվին Ռ-ՁԵ (1636), յառաջնորդութեան Հռիփսիմէ և իւր սրբակրոն միաբանիցն»³⁴³

Վերին Չակամի Պապանան գյուղն ունեցել է իր գրչատունը, որտեղ ձեռագիր մատյաններ էին գրում ու նկարագարողում Առաքելի և Նազուխանի որդի Ավետիս քահանան և Հովհաննես երեցը: Ավետիսն այստեղ 1655 թվականին «ի դառն և անբարի, վշտաշատ ժամանակի, որ երերուր և տատանեալ ազգս Հայոց ի ձեռն այլազգաց, և անօրինաց, և յանիրաւ պահանջողաց, ի առաջնորդութեան

³⁴⁰ ՄՄ ձեռ. 3813, թերթ՝ 497, նյութ՝ թուղթ, 39,5 չ 26,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 41, թ. 262բ-265բ:

³⁴¹ ՄՄ ձեռ. 7501, թերթ՝126, նյութ՝ թուղթ, 33,8 × 21,3, գիր՝ շղագիր, տող՝ 47-70:

³⁴² ՄՄ ձեռ. 1503, թերթ՝633, նյութ՝ թուղթ, 36 × 24, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 37: Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, էջ 31-40: Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 656:

³⁴³ ՄՄ ձեռ. 7222, թերթ՝316, նյութ՝ մագաղաթ, 13 × 9,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23: Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 669:

տեառն Պետրոսի նորընծա և սրբազան կաթողիկոսի... ի խանութեան երկրիս մերում Մուրթուզա խանին» սկսում է մի Շարակնոց, որն ավարտում է Խավունիս գյուղի Ջուխտակ եկեղեցում³⁴⁴:

Մեկ տարի հետո Շամքորի Մոստուտ գյուղում Ներսես քահանայի համար Ավետիսը ավարտում է մի Մաշտոց, իսկ 1659 թվականին տանուտեր Հախում Պասակերցու խնդրանքով օրինակում է մի Ավետարան և բազմագույն երանգներով ծաղկազարդում այն՝ նկարելով չորս ավետարանիչների պատկերները, անվանաթերթերը, զանազան լուսանցազարդեր ու զարդագրեր³⁴⁵: Տեղացիներն այն կոչել են Կարմիր Ավետարան. «Եղև զրա գրչութեան քրիստոսախօս եւ տիեզերալոյս սուրբ Կարմիր Աւետարանիս... խաղաղութիւն ժամանակի, յերկիրս Վերին Չագամ՝ ի գեղօս Պապանան կոչի, ընդ հովանեաւ Ղարամուրատի յանապատի եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս պարուն տէր Գրիգոր կոչի, նաև սրբազան հօրն տէր Տէրունի, որ բազմացոյց դասս կրօնաւորի»: Գլխավոր հիշատակարանում Ավետիսն իր անունը թողել է խառն՝ գումարագիր-եղբայրագիր ծածկագրով՝ «ա էռ բզ դռ ժժ բռ ժժ», որ կարդում ենք «Աւետիսի»:

Հախումն ու նրա կողակից Գուլխաթունը գնել են «զգիրքս ի հալլալ արդար վաստակոց» և նվիրել իրենց որդուն՝ նորընծա Բարսեղ քահանային: Ավետիսը հիշատակարանում բոլորից առաջ հիշում է իր ուսուցչին՝ «քաջաբան տէր Մխիթարին՝ աննման վարդապետին», ապա տեր Սարգիս վարդապետ քաջ ռաբունապետին և «ամին բանի համեմիչ եւ առաջնորդ» տեր Հակոբ շնորհագարդ քահանային (թ. 299ա-300ա): 1661 թվականին Ավետիսը գրում, ծաղկում ու կազմում է երկրորդ Ավետարանը և դարձյալ հիշում իր ծնողներին ու ուսուցիչ տեր Մխիթարին, որ իրեն գրել ու նկարել է սովորեցրել. «...շնորհագարդ վարպետն իմ գտէր Մխիթարն, որ ուսույց զիս գիր և ծաղիկ» (թ. 279բ)³⁴⁶: Ավետիսից մեզ հասած վերջին մատյանը Շարակնոց է, որ նա օրինակում է նույն վայրում 1668 թվականի ձմռանը և դժգոհում ցուրտ եղանակից, որ օրինակը «ոչ եղև ընտիր ըստ յոճին և ըստ պատշաճին, սակս ցրտութեան խան-

³⁴⁴ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 388:

³⁴⁵ ՄՄ ձեռ. 3542, թերթ՝ 304, նյութ՝ թուղթ, 19 × 12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

³⁴⁶ ՄՄ ձեռ. 7687, թերթ՝ 282, նյութ՝ թուղթ, 18,6 × 12,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

գարումն եղև թանաքին և թառամիլ թղթին» (թ. 292ա)³⁴⁷: Ավետիսը դարձյալ հիշում է Մխիթար վարդապետին:

1661 թվականին «ի յերկիրս Վերին Չակամ՝ ի գետոս Պապաճան ընդ հովանեաւ Ջուխտակ եկեղեցիս հնոյն Ս. Աստուածածնի և նորոյս Ս. Գրիգորի Լուսաւորչիս և Ս. Յովանէսի» Հովհաննէս երեցն ընդօրինակում է մի Ավետարան: Այս թվին վախճանվում է Հարանց անապատի վանահայր տեր Տերունը, և վանահայր է դառնում տեր Գրիգորը³⁴⁸: Մեկ տարի հետո՝ 1662-ին, նույն վայրում Հովհաննէս երեցը գրում և ծաղկում է երկրորդ Ավետարանը³⁴⁹:

Հակոբ քահանան «ի յերկիրս Չակամ՝ ի գիւղս Մելիքատայ՝ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս, և Ս. Թովմայ, և Ս. Նահատակի» 1652 թվականին արտագրում է Ավետարան³⁵⁰: Մատյանը գտնվել է Մեծ Բանանց գյուղի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում: Այժմ ձեռագրի գտնվելու վայրն անհայտ է:

XVII դարում Չակամում մի Ավետարան է օրինակում Գրիգոր քահանան³⁵¹: 1703 թվականին Չակամի Սարդարի թալա կոչված վայրում Արիստակես երեցը մահտեսի Եսայու և տանուտեր Ոսկանի պատվերով արտագրում է Գրիգոր Ծերենցի Հայսմավուրքը³⁵²:

³⁴⁷ ՄՄ ձեռ. 8549, թերթ՝ 295, նյութ՝ թուղթ, 12,3 × 8,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23:

³⁴⁸ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 165-166:

³⁴⁹ ՄՄ ձեռ. 337, թերթ՝ 266, նյութ՝ թուղթ, 19,1 × 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեց՝ Օ. Եգանյան, Ա. Չէլթունյան, Փ. Անթարյան, Ա. Քեօշկերեան, Երևան, 2004, էջ 89-90:

³⁵⁰ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 476:

³⁵¹ ՄՄ ձեռ. 7299, թերթ՝ 327, նյութ՝ թուղթ, 17,8 × 13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20:

³⁵² ՄՄ ձեռ. 9088, թերթ՝ 495, նյութ՝ թուղթ, 34,7 × 23,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 39:

ԳԱՆՁԱԿ

Գանձակի³⁵³ հիմնադրման մասին գրավոր աղբյուրներում առաջին հիշատակությունը 844 թվականն է, երբ «Մուհամմեդ իբն Խալիդը հիմնադրեց Գանձակ քաղաքը և բնակեցրեց Դիարբեքիրից բերած արաբներով»³⁵⁴: Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու շարահարողի՝ Գանձակը Բաղդադի խալիֆի հրամանով և արքունի գանձերով հիմնադրվել է 846 թվականին արաբ Փատգոսի որդու կողմից. «Նորին որդին եկեալ էառ գաշխարհս սրով եւ գերութեամբ եւ եկեղեցիս բազումս հրով այրեալ կիզեաց եւ գնաց ի Բաղդատ: Եւ անտի դարձեալ եկն արքունի հրամանաւ եւ գանձուք շինեաց զԳանձակ քաղաքն ՄՂԵ. (846) թուին յԱրշակաշէն գաւառի»³⁵⁵: Արաբական աղբյուրները Գանձակի հիմնադրումը դնում են 853-854 թվական-

³⁵³ Գանձակը Շակաշեն կամ Սակասեն գավառի կենտրոնն էր: Մխիթար Գոշը Դատաստանագրքի հիշատակարանում Գանձակը հիշում է որպես մայրաքաղաք. «Կաշխարհս Առանայ ի նահանգիս, որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակ»: Գրավոր աղբյուրներում հայտնի է նաև Աբբասապատ, Գանգակ, Գանձակ Առանի, Գանձակ Հայոց, Գանջա, Գեկչե, Գենճե, Գեւջե, Կենճե, Քանճա, Չանգան, ավելի ուշ շրջանում՝ Գանձակ Նոր, Ելիզավետպոլ, Եղիսաբեթուպոլիս անուններով: Ատրպատականի համանուն քաղաքից տարբերելու համար աղբյուրներում հաճախ կոչվել է Գանձակ Առանի կամ Գանձակ Աղվանից: XVII դարասկզբին հին Գանձակից հարավ-արևելք հիմնվում է համանուն քաղաքը՝ Նոր Գանձակը, որը XVIII դարում դառնում է խանության կենտրոն: 1804 թ. Գանձակը միանում է Ռուսաստանին, դառնում համանուն նահանգի կենտրոնը, որը հետագայում Ելիզավետաթագուհու անունով կոչվում է Ելիզավետպոլ, իսկ 1935 թ.՝ Ս. Կիրովի անունով՝ Կիրովաբադ, այժմ կոչվում է Գյանջա: **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 785:

³⁵⁴ **Հ. Մանանդյան**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մաս Բ, Երևան, 1960, էջ 297: **J. Markwart** Ost-europaishe und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, p. 462.

³⁵⁵ **Մովսես Կաղանկատուցի**, Էջ 408-409: Տե՛ս նաև Մանր ժամանակագրություններ, հ Ա, էջ 391:

ներին³⁵⁶: Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ քաղաքը կառուցել է Ռու-մի Իսքենդերը, իսկ Կուբադ Բին-Ֆիրուզը վերակառուցել է այն³⁵⁷: 951 թվականին Գանձակը գրավում են արաբ Շեդդադյանները³⁵⁸: «Այդ ժամանակ ուժեղացավ Գանձակի ամիրա Փաղունը, որը սկսեց հպատակեցնել իրեն Հերքի (Հերեթի) և Կարխքի (Կախեթի) իշխաններին, ժամանակ առ ժամանակ ավազակորեն և գաղտագո-ղի ավերելով և գերելով այլ և այլ տեղեր»³⁵⁹:

XI դարում Գանձակին տիրում են սելջուկները³⁶⁰: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, որ 1086 թվականին Աղվանից հայրապետա-կան աթոռը Պարտավից տեղափոխվում է Գանձակ. «ի գորանայն Պարսից փոխեցաւ աթոռ հայրապետութեանն ի Գանձակ»³⁶¹, իսկ 1087-ին Մելիք-շահ սուլթանի հրամանով սելջուկ Բուղա գորապե-տը գրավում է Շեդդադյաններին պատկանող Գանձակը՝ այն վերա-ծելով աթաբեկության.³⁶²:

³⁵⁶ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ Գ, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Երևան, 1965, էջ 153, ծնթ. 130:

³⁵⁷ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժո-ղովուրդների մասին, հ Բ, կազմեց՝ **Ա. Սաֆրաստյան**, Երևան, 1964, էջ 14:

³⁵⁸ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ Գ, էջ 153, ծնթ. 130:

³⁵⁹ **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 203-204:

³⁶⁰ **Հ. Մանանդյան**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 52:

³⁶¹ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 248:

³⁶² «Ի ՇԼՁ (1087) ամի գնաց սուլտանն բազմութեամբ գորօք և բնակեցաւ ի վերայ քաղաքին, որ կոչի Գանձակ՝ ի յաշխարհին Հայոց, և արար սաստիկ պատերազմ ի վերայ քաղաքին Գանձակայ և ժողովեաց գամենայն պար-սիկք ի վերայ նորա և սաստիկ պատերազմաւ փորեալ ընկեցին բուրգն մի, և այսպիսի պատերազմաւ առին զքաղաքն Գանձակ և արարին կոտորած զփոքր մասն քաղաքին, և հրամայեաց Պուզան և վերացոյց գտուրն և արար խաղաղութին: Եւ Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսն Աղուանից էր յայնժամ ի քաղաքն, և զերծաւ խաղաղութեամբ օգնականութեամբն Աստուծոյ վասն զի պահեալ եղև ի Հայոց զօրացն, որք էին զհետ Պուզանին»: Բուղայի կող-մից Գանձակի գրավումը արձանագրել է նաև Վարդան Արևելցին: **Մատ-թեոս Ուռհայեցի**, էջ 254: **Վարդան վարդապետ**, էջ 106: **Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ**, ժամանակագրություն, աշխատասիրութեամբ՝ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 197:

1139 թվականի սաստիկ ու ավերիչ երկրաշարժից կործանվում է քաղաքը:

Հետագա դարերը Գանձակի համար նույնքան պատերազմաշատ եղան, որքան նախորդները: Պատմության անցուդարձերն արձանագրել են պատմիչները, ժամանակագիրներն ու գրիչները:

Իրար հաջորդելով՝ Գանձակին տիրում են սելջուկ Չոլի զորապետի, ապա վրացական զորքերը՝ ենթարկելով քաղաքն ավարի ու ավերի, սպանում ու գերեվարում են ողջ մնացածներին³⁶³: Ծանր կորուստներ կրած, սակայն կարճ ժամանակ հետո վերակառուցված քաղաքը թաթար-մոնղոլական արշավանքներից կրկին ավերվում է 1232 թվականին³⁶⁴: Գանձակի առման վերաբերյալ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ մոնղոլները բոլոր կողմերից պաշարեցին քաղաքը, բաբաններով քանդեցին քաղաքի պարիսպները, այրեցին, ամեն ինչ հրի ճարակ դարձրեցին, անխնա սրի քաշեցին տղամարդկանց, կանանց, մանուկներին, ոչ ոք չկարողացավ փախչել ու փրկվել³⁶⁵:

Նոր Գետիկում 1232 թվականին Վանենու խնդրանքով օրինակած Ավետարանի հիշատակարանում Ստեփանոս գրիչը նույնպես անդրադառնում է Գանձակի գրավմանը. «Ի թուխ Հայոց ՈԶԱ

³⁶³ **Մովսես Կաղանկատուացի** (հավելված Բ, հեղինակ՝ Մխիթար Գոշ), էջ 432-433, **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, էջ 386-388:

³⁶⁴ Մոնղոլների կողմից Գանձակի գրավման թվականը տարբեր աղբյուրներ տարբեր թվեր են նշում՝ 1229-1235 թվականներ:

³⁶⁵ «Եւ յանկարծակի հասին զօրքն թաթար, և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղեալ՝ մարտնչէին ընդ նմա բազում մեքենայիւք, և հարին զայգեստանն, որ շուրջ զքաղաքաւն էին: Ապա փլուցին և զպարիսպ քաղաքին փիլիկուանօք յամենայն կողմանց, և ոչ ոք եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու՝ պահեցին զքաղաքն շարաթ մի: Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին, թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն, զի մի անկցի ի ձեռն թշնամեացն, և այլք այրեցին զամենայն, որ ինչ ծախիւր ի հորդ, և ինքեանք միայն մնացին: Եւ զայն տեսեալ թշնամեացն՝ առաւել ևս ի ցատումն բարկութեան բրդեցան և սուր ի գործ արկեալ, զամենեսեան ճարակ սրոյ ետուն՝ զարս և զկանայս և զմանկունս»: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 236-237:

(1232)... եկն ազգն նետողաց եւ զմայրաքաղաքն Գանձակ հիմն ի վեր արարեալ՝ կոտորեաց զմարդ եւ զանասուն, զբազունս ի քրիստոնէից»³⁶⁶:

Քաղաքը չորս տարի ամայի մնալուց հետո կրկին վերակառուցվում է: Դրութունը անասելի ծանրանում է Շահռուխի երրորդ արշավանքների (1435 թ.) պատճառով, երբ վերջինիս զորքերը ասպատակում են Գանձակն ու հարևան շրջանները՝ հասնելով մինչև Տաթև և ստիպում ժողովրդին լքել իրենց բնօրրանը³⁶⁷: Հովհաննես գրիչը, որը Շահռուխի արշավանքներից Տաթևից փախած և Եգեկիել վարդապետի հետ Գանձակով Վրաստան հասած միաբաններից մեկն է, 1436 թվականին «ի յաշխարհս Վրացտան, ի մայրաքաղաքիս Տփիսեաց մերձակայ գեղս Կրծանիս, ընդ հովանեաւ կաթողիկէ Ս. Աստուածածնիս... ի հայրապետութեան տեառն Կոստընդնայ, ի Աղուվանից տէր Մաթեոսի, և մեր՝ բազում երախտավոր, քաջ և իմաստուն տէր Եգեկիել վարդապետին, ի թագաւորութեան Վրաց Ալէքսանդրին» օրինակում է մի Գանձարան, որի հիշատակարանում գրում է, թե ինչպես չարիք ու պատուհաս Շահռուխի զորքը Գավազան ամրոցի ճանապարհին հարձակվում է Գանձակով Վրաստան շարժվող քարավանի վրա, որը, անօրեններից փախստական դարձած, տանում էր նաև եկեղեցական սպասք և թանկարժեք գրքեր³⁶⁸:

³⁶⁶ **Գ. Յովսէփեան**, Խաղարկեանք կամ Պոռշեանք ..., էջ 344, նոյնի՝ Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 883, **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 183: **Ս. Ջալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն..., հ. Բ, էջ 216-217:

³⁶⁷ **Ա. Ղազարոսյան** Դանիել րարունապետի բարձր տիպի դպրոցը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1986, թ. 3, էջ 102:

³⁶⁸ Ահա, թե ինչպես է գրիչը ներկայացնում այդ ծանր օրերի իրավիճակը. «...ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, որ վասն իմ ծովացեալ մեղացն եկն չար անաւրեներէ Շադռուխն, ու մեծ աւերումն արար աշխարհին... Այլ չարիքն ու պատուհասն անաւրէն ջաղաթին նեղեցուց զմեզ, այլ մեք առաք զմեր եկեղեցւոյ հանդերձն՝ շուրջառներ, զԱւետարան, ու զգրանք, ու զբուրվառ, և զայլ ամենայն հոգւոյ և զմարմնոյ զինչ որ կայր, զամէն առաք ի Վրաց տուն կու գայք բազում կարվան: Եկաք մինչև Աղստև, հանդիպեցաւ ջաղաթին ինիդարն բազում հեծեալ, և թալանեցին զմեզ և զամէն քրիստովնեայքն և մերկեցուցին, որ քան զոտից ամանն այլ իրք չթողին, այլ ձմերան աւուրք և

Իրար հաջորդող պատերազմները խաթարում են նաև մշակութային կյանքը, և ձեռագիր աղբյուրները Գանձակի մասին լռում են գրեթե մեկ դար՝ մինչև 1541 թվականը, երբ պարսից շահ Թահմասպը գրավում է Երևանը, Գանձակը և Շամախին. «Շահ Թահմասպ՝ որդի շահ Իսմայիլին նստաւ թախտ թփին ՋՀԵ (1526): Թփին ՋՂ (1541) գնաց էառ Երևան, Գանջայ, Շամախի»³⁶⁹: 1552 թվականից Գանձակին տիրում են օսմանցիները³⁷⁰: Ժամանակագիրները վկայում են, թե ինչպես սուլթան Մուրադը անթիվ զորքով գրավում է Թավրիզը, Երևանը, Շամախին, Գանձակը, ապա իր մտերիմներից Ֆարհադ փաշային ուղարկում է տեղերում բերդեր կառուցելու³⁷¹: Պատմական նույն անցքերի վերաբերյալ արժեքավոր են նաև Գեղամա երկրի իշխան մելիք Շահնագարի՝ 1606 թվականին թողած ընդարձակ հիշատակարանի տեղեկությունները, որոնք պահպանվել են 1330 թվականին Ջղավնա անապատում Կիրակոս Երզնկացու օրինակած Ավետարանում³⁷²:

Քանիցս վերակառուցված քաղաքն այս անգամ ենթարկվում է Շահ Աբասի ավերիչ արշավանքներին: Գանձասարում 1576

ցուրտ: Այլ եկաք ի Գավազանին բերթն, քրիստովնայքն ի վերա եկին և ծածկեցին զմեր մերկությունն: Այլ մեք եկաք լալագին աչաւք, առաք զթուղթ» (ՄՄ ձեռ. 4117, թ. 294աբ): **Լ. Խաչիկյան**, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 461:

³⁶⁹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, 1956, էջ 427:

³⁷⁰ **Առաքել Գարիժեցի**, էջ 458, **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 111, 137:

³⁷¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, էջ 145, 173, հ. Բ, էջ 246, 516:

³⁷² «Ի թվականիս ՌԼԲ (1583) ամին ելաւ Ֆարիստ փաշայն ի Ըստընպալու՝ հրամանաւ սուլթան Մուրատին, իջաւ ի քաղաքն Երևան և փախոյց տեր երկրին ըզՄահամատ խանն՝ Պարսից թագաւորութեանն Խուսաբանդա շահին, որ շինեցին ամուր բերդ: Եւ ի ամ ամի շինեցին բազում ամուր բերդս ի Տփիսիս, ի Գարի, ի Թաւմանիս, ի Թաւրեզ, և ի Գանջայ, ի Շամախի և այլ տեղիս բազումս, որ էր թուով ԻԵ (25) բերդ» (Նոր Ջուղայ, ձեռ. 43, թ. 283ա): **Ա. Տեր-Աւետիսեան**, Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, էջ 25: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 217-219: Մ. Բարխուդարեանցը Գանձակի բերդի կառուցումը դնում է 1588 թվականին: **Մ. Բարխուդարեանց**, Պատմություն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 59:

թվականին օրինակված Սաղմոսարանի հետագայի հիշատակագրության մեջ ձեռագրի ստացողը այդ օրերի մասին թողել է հետևյալ տեղեկությունը. «Թվին ՌԾԳ (1604) Գենջոյ դուլն երես թեռետ, աման, խիստ կոտորեց. դառն ժամանակ եղև»³⁷³: Այդ դեպքերին է անդրադառնում նաև Ակոբ երեցը 1604 թվականի հիշատակարանում³⁷⁴:

1779 թվականին գրիչ Միքայել Աստապատեցին Գանձակում ավարտում է հայատառ պարսկերեն Ավետարան՝ հիշատակարանում գրելով. «Վերջին գրող սուրբ Աւետարանիս՝ տէր Միքայէլ Աստապատեցին, որ եմ Գանձայ բնակեալ, տեսի բան լուսայիոգի Օվանիսիի և Յակոբին, որ նորանք ևս էին գրեալ, և ես ի նոցուն օրինակի գրեսցի: Հոգի Սուրբ օգնեայ բազմայմեղ գրչիս. ՌՄԻԸ (1779) յունվար ի ԻԷ (27)»³⁷⁵: Գրիչը մատյանն ընդօրինակելու ժամանակ ձեռքի տակ գաղափար օրինակ է ունեցել 1717 թվականին Շամախիում սկսած և 1721-ին Թիֆլիսում ավարտած Հաքիմ Յաղուբի (Հակոբ վարդապետի) ձեռամբ գրված հայատառ պարսկերեն

³⁷³ ՄՄ ձեռ. 1923, թ. 45 բ: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2, էջ 58-582: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 133:

³⁷⁴ Ակոբ երեցը գրում է, թե ինչպես անօրենները ավերեցին Հայոց աշխարհը՝ Էրզրումից մինչև Գանձակ ու Շիրվան, թալանեցին սրբավայրերը, գերեվարեցին հոգևոր սպասավորներին ու բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ: Այս ամենին հաջորդում է սոսկալի առևտուրը՝ որդուն վաճառում են հորը, կնոջը՝ ամուսնուն. «Ես՝ մեղավոր Ակոբ երեցս, գիրեցի զգիրս ի դառը և ի դժար ժամանակի, որ շահ Ապագն ելա ի Խորասանայ աւերեաց զՀայոց աշխարհս Առգրումայ մինչև ի Շրվան: Յուսմանլուն, Գանձայի դուլն Բ (2) անգամ գնաց ի երկիրն Գեղամայ, բազում գերիս գերեաց՝ ի քահանայից, սարկաւազաց, Աւետարանաց և ի գրոց: Տարան ի քաղաքն Գանձակոյ, վաճառեցին որդիքն ի վերայ հարցն, կինն ի վերայ յայրոն, որն Ճ (100) մարչի, որն Ծ (50), այլ աւել և պակաս»: ՄՄ ձեռ. 2745, թ. 1ա: Տե՛ս նաև **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 134: Գանձակի բերդի գրավումը նկարագրում է նաև Դավիթ Գեղամեցի գրիչը (նույն տեղում, էջ 367):

³⁷⁵ ՄՄ ձեռ. 3044, թերթ՝ 144, նյութ՝ թուրթ, 21,1 § 16,9, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 34-37: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ժ, խմբագրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, Երևան, 2019, էջ 214-218:

Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 8492), իսկ վերջինս էլ Յահյա (Հովհաննես) Իբն Էյվազ Թաբրիզիի ընդօրինակած մի հայատառ պարսկերեն մեկնություն, որն իր օրինակում (ՄՄ ձեռ. 8492) օգտագործել է որպես նախաբան: Միքայել գրիչը բացատրում է նաև Ավետարանը պարսկերենով գրելու պատճառը. «այն էր, որ մուսուլման ուսյալներից շատերը շատ հարցերի շուրջ վիճաբանում էին քրիստոնյա համայնքի հետ, որ՝ այսպես չէ և այնպես է: Այս նախաբանին անհրաժեշտությունը հասավ ինձ՝ մեղսագործ, ազնիվ, իսկական խաչապաշտներին նվիրյալիս՝ Միքայել անունով՝ Մարգարի որդի Նախշե Ջհան քաղաքից, Եզդրվար գյուղաքաղաքից, որ այժմ ապրում եմ Գանջայում»³⁷⁶:

1783 թվականին Միքայել Աստապատեցին նույն վայրում ընդօրինակում է մի Բժշկարան³⁷⁷: Հովհաննես գրիչը մի Ժողովածու է ընդօրինակում 1682-ին³⁷⁸: 1881-1882 թվականներին տարաբնույթ բովանդակությամբ նյութերի ժողովածու է հեղինակում Մկրտիչ մահտեսի Աղանանյան-Իսահակյանը³⁷⁹:

1804 թվականին Գանձակն ընդգրկվում է Ռուսական կայսրության կազմում, վերանվանվում Ելիզավետպոլ ու դառնում համանուն նահանգի կենտրոնը: Մշակութային կյանքը դադար չի առնում. վերաշինվում են եկեղեցիներ, բացվում են դպրոցներ, գործում են թատրոնը, գրադարանները, մամուլը: Ելիզավետպոլյան շրջանից սակավաթիվ ծիսական բնույթի ձեռագիր մատյաններ են հասել, որոնք XVIII-XIX դարերի ընդօրինակություններ են (տե՛ս ցանկը):

Գանձակի ձեռագրական ժառանգությունը լրացվում է այլուր գրված և քաղաքի եկեղեցիներում պահված ձեռագիր մատյաններով:

³⁷⁶ Այս ձեռագրերի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Կիրակոսյան, Մաշտոցյան Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն երկու ձեռագիր Ավետարանների հիշատակարանների մասին, «Էջմիածին», 2018, Ե, էջ 56-70:

³⁷⁷ ՄՄ ձեռ. 6234, թերթ՝ 129, նյութ՝ թուղթ, 35 ձև 21, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 31-51:

³⁷⁸ ՄՄ ձեռ. 8967, թերթ՝ 86, նյութ՝ թուղթ, 16,8 ձև 11,5, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 14-19:

³⁷⁹ ՄՄ ձեռ. 9770, թերթ՝ 128, նյութ՝ թուղթ, 20,6 ձև 17, գիր՝ շղագիր, տող՝ 17-27:

Ս. Հովհաննես եկեղեցում է պահվել 1283 թվականին Սկևռայում Կեռան թագուհու պատվերով Ստեփանոս գրչի օրինակած մագաղայա բողոքի Ավետարանը, որ հայտնի է «Կեռանի և Հեթումի Ավետարան» անունով (ՄՄ ձեռ. 6764)³⁸⁰:

Այստեղ է պահվել Թումա գրչի ձեռամբ ամբողջապես երկաթագրով գրված մագաղայա մի Ավետարան, որի գրչության վայրը և ժամանակը անհայտ են, որովհետև չի պահպանվել գլխավոր հիշատակարանը: Այս ձեռագրի գտնվելու վայրը նույնպես անհայտ է:

Ս. Հովհաննես եկեղեցու հավաքածուի մեջ են մտել 1295 թվականին Դրագարկում Հովսեփ փիլիսոփայի համար Թորոս փիլիսոփայի և Հովան գրչի օրինակած մագաղայա Ավետարանը (ՄՄ - ձեռ. 6290), Ծարա երկրում Սիմեոնի խնդրանքով Եսայի երեցի գրած և ծաղկագարդած Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 4053, 1663 թ.), 1555-ին Մկրտիչ գրչի օրինակած Ավետարանը, 1678-ին Ամիրխանի համար Ղուկաս քահանայի օրինակած Ավետարանը, 1666 թվականին Հակոբի խնդրանքով Մալազմաբերդի Ս. Ամենափրկիչ վանքում Հովհաննես գրչի օրինակած և Գրիգոր Քարահասցու ծաղկագարդած ու կազմած Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 11060), 1745 թվականին տանուտեր Պանագուրգի Ալլահվերդու՝ այլադավանների ձեռքից փրկած և Երիցմանկանց վանքին նվիրած մի Ավետարան, մոխրաթաղցի մելիք Եսայու՝ 1724 թվականին փրկած և դարձյալ Երիցմանկանց վանքին նվիրած մի Ավետարան, 1505 թվականին Ելենի որդու միջոցներով Կախեթում փրկագնած մի Ավետարան³⁸¹, 1660 թվականին ընտիր թղթի վրա Ստեփանոս քահանայի բողոքով օրինակած Ավետարանը, որը Հակոբն ու Աբրա-

³⁸⁰ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանն է պահվում «Կեռան թագուհու Ավետարանը» (ձեռ. 2563, 1272թ.): Այդ ձեռագրից տարբերելու համար Կ. Մաթևոսյանը ՄՄ 6764 Ավետարանը պայմանականորեն անվանում է «Կեռանի և Հեթումի Ավետարան»՝ նկատի ունենալով ձեռագիրը ստացողի և նրա որդու անունները: Այդ անունով ենք անվանում ենք նաև մենք: **Կ. Մաթևոսյան**, Կեռան թագուհու և Հեթում արքայորդու Ավետարանը, «Գիտություն և տեխնիկա», 1991, թ. 3, էջ 46-49:

³⁸¹ **Մ. Քարխուղարենց**, Արցախ, էջ 40-43:

համը 1699-ին արդար վաստակով ձեռք են բերում և նվիրում Գանձակի Ս. Հովհաննես եկեղեցուն³⁸²:

Գանձակի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին ունեցել է մեկ Ավետարան, որ 1668 թվականին Հարցհանկիստում օրինակել էր Հովհաննես գրիչը (ՄՄ ձեռ. 10966): Ս. Աստվածածին եկեղեցում ևս եղել է մեկ Ավետարան, որն օրինակել է Վարդան գրիչը 1322 թվականին Պեշգենա Գոմեր գյուղում³⁸³:

Մի քանի հարյուր տարի Հաղբատում պահվելուց հետո XI դարի հայ ձեռագրական մշակույթի գլուխգործոցներից մեկը՝ Հովհաննես Սանդղկավանեցու Արշարունյաց դպրոցում 1060-ական թվականներին երկաթագրով գրված ու ծաղկագարդված մագաղաթյա Ավետարանը, որ հայտնի է «Մուղնու Ավետարան» անունով (ՄՄ ձեռ. 7736)³⁸⁴, Պարսից Խոուտայբանդ շահի (1578-1586 թթ.) և Վրաց Սիմոն Ա թագավորի (1588-1600 թթ.) տիրապետության տարիներին գերել ու տարել են Գանձակ: Ափիլոյի որդի պարոն Բայանդուրը երեք թումանով փրկագնել է Ավետարանն ու արծաթյա մի գրակալ, և, իբրև հոգևոր գավակ, նվիրել Հաղբատի Սուրբ Նշանին՝ այս մասին թողնելով հիշատակություն. «Ես՝ Գարեցի պարոն Ափիլոյի որդի պարոն Բայանդուրս, ի հալալ արդեանց իմոց գնեցի սուրբ Աւետարանս եւ զարծայթած գրայկալքս Հաղբատայ, այլեւ ետու ի դուռն Հաղբատայ Սուրբ Նշանին... որժամ գերեցաւ սուրբ Աւետարանս, գնաց հասաւ ի Գանջայ, Աստուծոյ ողորմութեամբ եւ յետս դարձուցեալ գնեցայք սուրբ Աւետարանս ... եւ ետու հոգևոր գավակ ի դուռն Սուրբ Նշանիս»³⁸⁵:

³⁸² **Հ. Ոսկեան**, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հ. Բ, էջ 719-720:

³⁸³ **Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մաս Ա, 2018, Երևան, էջ 444: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 47:

³⁸⁴ «Մուղնու Ավետարան» է կոչվել Թիֆլիսի Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցում 100 տարի պահվելու համար: «Մուղնու Ավետարանի» մասին տե՛ս **Ա. Մաթևոսյան**, Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցի, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 10, 1974, էջ 379-398:

³⁸⁵ ՄՄ ձեռ. 7736, թ. 300ա:

Գանձակյան ձեռագրական մշակույթի տևականության ապացույց են Գանձակ գավառի³⁸⁶ տարբեր բնակավայրերում ու եկեղեցիներին կից գործած գրչության կենտրոններում՝ Գառնակեր, Աբլահ, Քարատակ, Դաստիփյուռ, Ոսկանապատ, Շատախ և այլուր ընդօրինակված ձեռագրերը, որոնց հիշատակարանները տեղեկություններ են տալիս ոչ միայն կոնկրետ ձեռագրի գրչի, ստացողի, ընդհանրապես ձեռագրի ճակատագրի մասին, այլև նրանցից շատերի հիշատակարանները մասամբ կամ ամբողջական պատմական տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակի իրադարձությունների, ստեղծված մատյանների հովանավոր եկեղեցիների ու վանքերի, նրանց միաբանությունների վերաբերյալ:

Բարսեղի և Խոնաքարի որդի Ազարիա կրոնավորը, որը հիշատակարանում իրեն անվանում է նկարող, 1467 թվականին «ի յերկիրս Գանձակայ՝ ի յաթոռս Գառնակերի՝ ի դուռն Ծաղկոցի Ս. Աստուածածնիս եւ յայլ սրբութեանցս ի կաթողիկոսութիւն տեառն Յովհաննիսի, առ տեղոյս աթոռակալութեան տէր Ծերունի արքեպիսկոպոսի» նկարագարողում է Եղիվարդում 1466 թվականին Մատթեոս արեղայի օրինակած Ավետարանը³⁸⁷: Ազարիան նկարում է ավետարանիչների պատկերները՝ իրենց անվանաթերթերով, կարմիրի և կապույտի բաց երանգներով թռչնազիր զարդագրեր և լուսանցազարդեր: Մատյանի պատվիրատուն Մատթեոս քահանան է, որը ողջ ունեցվածքը ծախել և գնել է այս Ավետարանը՝ որպես «հիշատակ և վայելումն» իր ծնողների՝ Սարգսի և Խոնձի, կողակցի՝ Սերովդիայի, եղբոր՝ Հովհաննեսի, իրենց զավակների, հորեղբոր՝ Հազարաբեկի և արյունակից բոլոր հարազատների³⁸⁸: Վերջում Ազարիան խնդրում է հիշել նաև վանքի միաբաններին՝ իր աշա-

³⁸⁶ Գանձակի գավառը համապատասխանում էր Ուտիքի Շակաշեն, Գարդման, Արցախի Փառիսոս գավառների տարածքներին: Տե՛ս **Ե. Լալայան**, Գանձակի գավառ, էջ 5:

³⁸⁷ Նոր Ջուղայի ձեռ. 60: Տե՛ս **Ա. Տեր-Աւետիսեան**, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, էջ 92-93:

³⁸⁸ **Լ. Խաչիկյան**, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Բ, Երևան, 1958, էջ 244, հմմտ. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 272, **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 162:

կերտ Մելիքսեթ արեղային, մահդասի Միմոնին, տնտես Կիրակոսին: Գառնակեր գյուղում պարոն Հովհաննեսի և Հովսեփ Բալենացի քահանայի մոտ եղել են ձեռագիր Քարոզգրքեր, բայց քանի որ սկզբից և վերջից թափված են եղել թերթեր, գրիչը, գրչության վայրը և ժամանակը մնում են անհայտ³⁸⁹:

1515 թվականին լավ և ընտիր օրինակից Ալեգասնոս արեղան Գարդմանաձոր ավանում Ս. Հովհաննես եկեղեցու առաջնորդ տեր Բարսեղի համար օրինակում է մի Մաշտոց³⁹⁰:

1639 թվականին Հովհաննես երեցը աստվածասեր Գրիգորի խնդրանքով լավ և ընտիր օրինակից արտագրում է մի Ավետարան՝ գրչության տեղը նշելով «ի երկիրս Գանձակայ՝ ի ձորս Գանջոյ՝ ի դրան Ս. Աստուածածին անապատին... ի կաթողիկոսութիւն Տեառն նորընծա Գրիգորին... ի ժամանակս շահ Սաբին»³⁹¹: Ձեռագրի նկարագարման համար հոգացել են անապատի միաբանները, որոնց հիշում է գրիչը: «Իշվում են ուխտի առաջնորդ նորընծա Անտոն քահանան, «որ է արի և քաջ հովիվ և հովանի ի վերայ միաբանից և ազգ քրիստոնէից», ժամհար Ներսեսը, ժամասաց Հովհաննեսը, տնտես Բարաղամը:

1763 թվականին Հովհաննես գրիչը արտագրում է Ավետարան «ի ձորս Գանձակու ի երկիրս Գանձու՝ ի գիւղս, որ կոչի Պայանանց ի դուռն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ»³⁹²:

Քարատակ գյուղում 1669 թվականին Սարգիս երեցը պարոն Միրումի խնդրանքով օրինակում է Աստվածաշունչ³⁹³, որը Միրումն ու իր կողակից Խաթունաղեն նվիրում են Ոսկանապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն:

1671-ին «ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլեյմանին նորընծայի և հայրապետութեան տանս Ադուանից տեառն Պետրոսի

³⁸⁹ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 315:

³⁹⁰ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 5:

³⁹¹ ՄՄ ձեռ. 7980, թերթ՝ 299, նյութ՝ թուղթ, 18,6 չ 14,7, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19: Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 772:

³⁹² Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 7:

³⁹³ ՄՄ ձեռ. 3856, թերթ՝ 326, նյութ՝ թուղթ, 18 չ 12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21 :

սրբազան կաթողիկոսի ի յերկիրս Գանջայ՝ ի գեօղս Համտիւնա, ընդ հովանեաւ Ս. Պանտալեոն բժշկի և Ս. Աստուածածնի» Ղազար քահանան ավարտում է իր վարպետի՝ Ազարիա քահանայի անավարտ թողած Ավետարանը: Ազարիան արտագրել է Մատթեոսի և Մարկոսի Ավետարանները. «Մաթեոս և Մարկոս գլուխն գրեցաւ վարպետին իմոյ՝ Ազարիայ քահանա //»: Այստեղից ընդհատվում է հիշատակարանը, եղծված է գրությունը, հաջորդող թերթերը թափված են, և չգիտենք, թե ինչ պատճառով է կիսատ մնացել Ազարիայի սկսած գործը, որը շարունակել է Ղազարը: Պահպանված այս մի քանի բառերից՝ «// ի ինդրոյ բարեմիտ և աստուածասեր, հեզահոգի //», հասկանալի է դառնում, որ հաջորդ երկու Ավետարանները Ղազարն ավարտել է բարեպաշտ, բայց մեզ անհայտ մի անձնավորության հորդորով: Ղազարը կատարել է նաև ծաղկազարդումը՝ նկարելով ավետարանիչների պատկերները, բազմազան լուսանցազարդերը և թռչնագիր, հանգուցագիր ու հրեշտակագիր զարդագրերը³⁹⁴:

Ձեռագիր մատյաններ են հասել նաև Շատախ գյուղից: Ակոր քահանայի և Եղիսաբեթի որդի գրիչ Ովանես քահանան «ի դառն և ի նեղ ժամանակիս» «ի յերկիրն Գանճա՝ ի գիւղս, որ կոչի Շատախ՝ ի դուռն Ս. Աստուածածնին» 1621 թվականին ստույգ և ընտիր օրինակից արտագրում է մի Ժողովածու: Գրիչը վշտացած է երկրին պատուհասած ծանր վիճակներից, որովհետև իրար են խառնվել բնական և բարոյական աղետները, և փոխվել են բոլոր չափանիշները. «զմարախն Է. (7) տարի աշխարհս կերաւ», «թագաւորաց զուլումը շատացաւ», աստծո խնամքը վերացավ և ժամանակը չարացավ, մարդիկ մատնիչներ դարձան և աշխարհը լցվեց չարով³⁹⁵:

1634 թվականին «ի դառն և ի նեղ ժամանակիս» «ի յերկիրս Գանճակայ ի ձորս Գանջայ ի գիւղն իմ, որ կոչի Շատախ... ի հայ-

³⁹⁴ ՄՄ ձեռ. 3541, թերթ՝ 283, նյութ՝ թուղթ, 19 § 14, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20- 21: **Մ. Բարխուդարեանց**, Աղուանից երկիր և դրախտիք, էջ 251: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 271:

³⁹⁵ ՄՄ ձեռ. 728, թերթ՝ 318, նյութ՝ թուղթ, 15,5 § 10, 5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 17- 22: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 510-514:

րապետության Տեառն տեր Գրիգորի նորընծային, և առաջնորդ սուրբ ուխտիս պարոնսեր Մկրտչի... ի ժամանակիս Շահ Սարին» լավ և ընտիր օրինակից Հովհաննես երեցը Ս. Կաթողիկեի հովանու ներքո ավարտում է մի Ավետարան: Պատվիրատուն Ճատուրի և Գուլի որդի Ամիրն է, որը Ավետարանը խնդրել ու ստացել է որպես հիշատակ իրենց ընտանիքի³⁹⁶: Դավիթ Շատախեցու որդին է Հովհաննես գրիչը, որը 1633 թվականին Վերին Չակամի Շաքարբեկ գյուղում օրինակած Ավետարանի հիշատակարանում իր մասին գրում է. «որ եմ ի յերկրէն Գանջայոյ, ի գեղէն Շատախոյ, որդի մահդասի Դավիթ քահանայի»³⁹⁷: Իսկ մի հիշատակարանում Դավիթը Հովհաննեսին համարում է իր աշակերտը:

Շատախում է գրվել նաև ՄՄ 713 մատյանը, որը կազմված է երկու տարբեր ձեռագրերից³⁹⁸: Առաջինը Պարզատումար է, որը 1636-ին «իշխանաց իշխան և պարոնաց պարոն մեծաշուք և քաղցրայիոզի» մելիք Սիմավոնի խնդրանքով օրինակել է Հովհաննես երեցը: Երկրորդ ձեռագրի գրիչը Բարսեղն է, որը 1687 թվականին մատյանը օրինակել է «քարեպաշտ և աստուածասեր, իշխանաց զարմ և մեծագզի պարոնաց պարոն» մելիք Հախնազարի խնդրանքով: Գրիչն իր աշխատանքն անվանում է «Քաղումածո», այն տարբեր նյութերի ժողովածու է, պարունակում է Պատմություն և խրատ Խիկար իմաստունի, Հակաճառություն այլազգաց, Գրիգոր Նարեկացու Մատյանից հատվածներ (Բան ԺԲ, ՂԴ), աղոթքներ, հանելուկներ, 1658-1718 թվականների Ժամանակագրություն, ախտաքր, որ, ինչպես գրիչն է ասում, «հաւաքեալ աստի և անտի, ետ գծագրել և դնել ի միում տփի, ի գրօսանս և ի վայելումն անձին» մելիք Հախնազարի:

³⁹⁶ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 560:

³⁹⁷ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 531: Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 334, Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 165:

³⁹⁸ ՄՄ ձեռ. 713, թերթ՝ 65, նյութ՝ թուղթ, 14 չ 10, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 18 (Ա ձեռագիր), թերթ՝ 76, նյութ՝ թուղթ, 13,5 չ 9,5, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 19 (Բ ձեռագիր): Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 427-434:

Շատախի գրչության կենտրոնն ուներ նաև իր կազմատունը, որտեղ հայր և որդի՝ Դավիթ և Հովհաննես Շատախեցիները կազմում, ինչպես նաև ձեռագրեր էին նորոգում: 1617 թվականին «ի յերկիրս Գանձակոյ, ի ձորս Գանջոյ, գաւղս Համասրայթակ կոչի, ի դրան Ս. Ստեփանոս եկեղեցին» Դավիթը կազմում է 1460 թ. Եղեգյաց երկրի Եղուձոր գյուղում Մատթեոս քահանայի օրինակած Ավետարանը և հիշատակարանում խնդրում է հիշել իր ծնողներին՝ Միրաքին և Գունգուլին, ինչպես նաև իր աշակերտներ տեր Հովհաննես և Սմեով քահանաներին, Ակոր և Ավանես սարկավագներին³⁹⁹: Երկու տարի հետո՝ 1619-ին, Դավիթը նորոգում է Կիլիկիայում 1351 թվականին օրինակած և գանձակեցի Ակոր երեցի սեփականություները դարձած Ավետարանը⁴⁰⁰: Իսկ Մաքենյաց վանքում 1524 թվականին Ալեքսանոս գրչի օրինակած Ավետարանի վերջին ստացող Ջիլավխանի անունից 1644 թվականին հիշատակարան է թողել Դավիթ երեցը՝ գրչության վայրը նշելով՝ «ի յերկիրս Գանձոյ, ի գեղն Շատախ, ի դուռն Աստուածածին եկեղեցոյ» (ՄՄ ձեռ. 8196, թ. 2ա): 1625 թվականին Մեծ Բանանց գյուղում Հովհաննեսը նորոգում է X դարում Վանի շրջակայքում ստեղծված «Աեհափառի Ավետարանը»: Իսկ 1627 թվականին, Խորանաշատի Հովհան արքեպիսկոպոսի խնդրանքով նորոգում է Բասեն գավառում 1477 թվականին գրված մի Ավետարան (ՄՄ ձեռ. 6319):

Շատախից մեզ հասած հաջորդ Ավետարանը օրինակել է Նազար դախրը 1661 թվականին «ի Ժամանակս փոքր Շահ Ապագին, յերկիրն Գանջա, ի գիւղս, որ կոչի Շատախ, ի դուռն Ս. Աստուածածինն և ի դիտապետութիւն Հայոց հանուր սեռի տեսոն Պետրոսի երիցս երջանիկ հայրապետի»⁴⁰¹: Մատյանի պատվիրատուն տանուտեր Իսաչատուրն է, որը հիշատակարանում խնդրել է հիշել

³⁹⁹ ՄՄ ձեռ. 6316, թ. 190ա: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 613:

⁴⁰⁰ ՄՄ ձեռ. 2745, թ. 267բ: Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, էջ 331-338: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 684:

⁴⁰¹ ՄՄ ձեռ. 5072, թերթ՝ 306, նյութ՝ թուղթ, 18 ճ 12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20:

իր որդուն՝ տեր Հովհաննես քահանային, տեր Մարտիրոսին և բոլոր կենդանի և հանգուցյալ հարազատներին:

Դաստիվյուր գյուղում էր գործում գրիչ և ծաղկող Սարգիս երեցր: Նրանից հայտնի առաջին մատյանը 1671-1673 թվականներին ընդօրինակած Ավետարանն է: Սարգիսը նաև ծաղկել է մատյանը, նկարել չորս ավետարանիչների պատկերները՝ իրենց անվանաթերթերով և ավետարանիչների խորհրդանիշներով, թեմատիկ նկարները, բազմաթիվ բուսական և թռչնային լուսանցազարդեր ու զարդագրեր: Կազմը կոստղազարդ է՝ Ա փեղկին՝ մետաղյա ակնակուռ խաչով⁴⁰²: 1677-ին մատյանը ստանում է Եարամիչը և իր ու որդիների անունից թողնում է հիշատակարան. «Յիշատակ է ս. Ավետարանս Եարամիչին և իր որդի Ամիրխոջին և Թումանին, որ է ի գուղն Լև» (թ. 147ա):

Սարգիս գրիչը «յերկիրս Աղուանից՝ ի մեծ և վայելագեղ ձորամիջի գեղոյս Դաստիվիւրի, որ է մերձ մայրաքաղաքին Գանջայոյ՝ ի դուռն Ս. Ստեփաննոս» 1673 թվականին սկսում և 1674-ին ավարտում է երկրորդ մատյանը՝ այս անգամ Մաշտոց⁴⁰³: Դարձյալ «ի յերկիրս Գանճոյ՝ ի գիւղս, որ կոչի Դաստափիւր» Սարգիսը «հեզահոգի և քրիստոսահավատ» Վարդանի խնդրանքով ավարտում է երրորդ մատյանը՝ ընտիր բոլորգրով գրված Ավետարանը: Սարգիսը ծաղկազարդում է նաև մատյանը՝ նկարելով չորս ավետարանիչների պատկերները, անվանաթերթերը, լուսանցազարդերը, ապա կազմում է մատյանը կաշվե կազմով: Հիշատակարանը թերի է, ընկած են վերջին թերթերը, անհայտ է մնում գրչության ստույգ թվականը: Հոր՝ Ովանեսի և մոր՝ Մարթայի հիշատակին պատվիրված մատյանը ստանալով՝ Վարդանն ու յուր կողակից Մարյանը նվիրել են գյուղի եկեղեցուն: Վարդանը հիշատակարանում հիշում է նաև իր որդուն՝ Դովաթին, և դստերը՝ Էգիլին և նրանց զավակներին⁴⁰⁴:

⁴⁰² ՄՄ ձեռ. 6746, թերթ՝ 304, նյութ՝ թուղթ, 19,2×14, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21-23:

⁴⁰³ ՄՄ ձեռ. 3576, թերթ՝ 308, նյութ՝ թուղթ, 18,5×12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20:

⁴⁰⁴ Վիեննայի ձեռ 914: Տե՛ս Հ. Ոսկեան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, հ. Բ, էջ 502:

Պահպանվել է մի պատառիկ 1626 թվականին գրված Գանձաբանի հիշատակարանից (ՄՄ Պ 848), որը գրել է Ոսկանապատ գյուղի Վարդան քահանան: Նկարագրվող դեպքերին ականատես է եղել տեր Վարդանը: Նա գրում է Գանձակի Ոսկանապատ, Գետաշեն, Բարսում և մյուս գյուղերում վրացական զորքի գործած ավարառու գործողությունների մասին, որոնց արդյունքում շատերը սպանվեցին, շատերին գերի տարան: Չորքը թալանել է նաև Ոսկանապատի եկեղեցին ու տարել եկեղեցու ողջ ունեցվածքը՝ արժեքավոր գրքեր, թանկարժեք իրեր, սպասք, սպանել են նաև քահանայի հորը, իսկ ինքը փախչելով փրկվել ու հասել է Դադիվանք⁴⁰⁵:

Իսկ գյուղի Ս. Հակոբ եկեղեցում է պահվել Դրագարկում Թորոս գրչի «ոսկեգաւձ որակաւք» օրինակած և Կիրակոս վարդապետի ոսկով, արծաթով ու թանկարժեք քարերով ընդելուգած մագաղաթյա ու գեղեցկագարդ մի Ավետարան, որը 1331 թվականին ստացել է Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճը⁴⁰⁶, 1463 թվականին Մոկաց Փասավանք անապատում Իսրայել գրչի օրինակած Ավետարանը⁴⁰⁷:

⁴⁰⁵ «Ազգն Վրաց՝ Մովրաւ ասին անուն նորայ, վասն մեր մեղաց եկեալ բազում հեծելաւք հասաւ ի Գանձակ քաղաք, որ այժմ Գանջայ ասի: Եւ ոչ ոք եզ անդ ազգէն ղզրլպաշի, քանզի յորժամ լուան զայն Վրաց՝ փախատական եղէն ի նմանէ: Եւ յանիրաւ ազգն Վրաց արձակեցաւ ի վերա Հայոց ազգիս՝ Գետաշենու հետ մինչ ի պարսումեցիք Ա (1) աւուր գերացուցին դաշտ ու սար, հայք և թուրք ի միասին, և ձեռն անկեալն զոմն սպանին, զոմն վիրաւորեցին և բազումս գերի տարան, որ անթիւ, շատ աւերս ածի ի վերայ աշխարհիս: Եւ ես՝ նուաստ ու անպիտան Վարդան տուտանուն քահանայ, վայ ինձ, որ անուանս չեմ արժանի, խիստ թալանվեցայ ինչ մորէմերկ: Գոհութիւն Աստուծոյ իմ մեղացն բարկացաւ Աստուած և զամենայն ինչս իմ բազում զիրանք ու շատ անաւթս եկեղեցոյ իմ, գերի տարան, և հայրն սպանին, և միայն ես մնացի արտասուալից աչօք լալիս: Աշխարիս զամենայն տարտարոսի մնաց, վերջն Աստուած գիտէ: Ապա ես՝ մեղաւոր Վարդան երէցս Ոսկիանայպատու եկի ի սուրբ յուխտս Դատիվանայ», Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 206:

⁴⁰⁶ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դ., մասն Բ (1326-1350 թթ.), Երևան, 2020, էջ 98: Լ. Խաչիկյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դ., էջ 231: Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 273:

⁴⁰⁷ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, 274:

Գանձակի Արլահ գյուղի Ս. Մինաս եկեղեցում ևս պահվել են ձեռագիր մատյաններ: Այստեղ է եղել 1463 թվականին Վանի Ս. Աստվածածին եկեղեցում Նիկողայոս գրչի օրինակած թղթյա պատկերագրող Ավետարանը, որ պատկանել է Փիլիպոս կաթողիկոսին⁴⁰⁸:

Երկրորդ ձեռագիրը 1374 թվականին գրված Ավետարան է, որի գրիչն ու գրչության վայրը հայտնի չեն: Ավետարանի հետագայի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Շահ Աբասի արշավանքների ժամանակ՝ 1607 թվականին պարոնտեր Օհանես Ղալաբեկը Գանձակ քաղաքից ազատում է մեծաթիվ գերեվարված մարդկանց, մեծաքանակ ձեռագիր մատյաններ է փրկագնում ու նվիրում Ս. Եղիշեի վանքի միաբան Մելքիսեթ քահանային. «Շահ Ապագն վար երեկ Ղարապաղս կալաւ, պարոնտեր Ռհանն Գանձայ քաղաքէն շատ գերի ազատեց, շատ գիրանք՝ Ա (1) Շարակնոց, որ ետ Ս. Եղիշեայ առաքեալին վանքն, Դ (4) Մաշտոց, Ա (1) Աւետարան, Ա (1) Սաղմոսարան, Ա (1) Աղթարք, Ա (1) Խրատագիրք տուի տեր Մելքիսեթն... Տէր Ռհաննէսն Ղալապէկ ես այս գիրանքս ազատեցինք անաւրինաց ձեռքէն, տվինք մեր հոգիս՝ Ա (1) Աւետարան տվի Ռսկեան, Ա (1) Շարակնոց տվի Աւանէս Էրեցն Շաշվացի. թվին ՌՇԾ. (1607) էր»⁴⁰⁹:

Արլահից մեզ հասած հաջորդ մատյանը դարձյալ Ավետարան է, որի հիշատակարանը չի պահպանվել, ուստի հայտնի չեն գրիչը, գրչության վայրն ու թվականը: Պատվիրատուն Մուրադշենն է, որն Ավետարանը 1448 թվականին վաճառել է Ջրվշտիկի Եղիշե առաքյալի վանքի Խաչատուր երեցի որդի Հովհաննեսին⁴¹⁰:

⁴⁰⁸ **Լ. Խաչիկյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դ., հ. Բ, էջ 198: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 267

⁴⁰⁹ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հ. Ա, էջ 282: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 268:

⁴¹⁰ **Լ. Խաչիկյան**, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 618: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 268:

ՇԱՄՔՈՐ

Պատմական Ուտիք նահանգի նշանավոր բերդաքաղաքներից է Շամքորը: Այն մտնում էր Գարդման, երբեմն Շակաշեն գավառների կազմի մեջ: Քաղաքի հիմնադրումը VII դարի սկզբներին վերագրվում է Աղվանից Վիրո կաթողիկոսին. «Սա շինեց քաղաքս հինգ յանուն Շաթայ՝ զՇաթառ, զՇամքոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամախի, զՇապորան»⁴¹¹:

652 թվականին քաղաքին տիրում են արաբները⁴¹², իսկ VIII դարում այս շեն ու հայաշատ քաղաքը կործանվում է Ուտիքում ապրող սևորդյան ցեղերի կողմից: Արաբական աղբյուրները Շամքորի մասին գրում են. «Սա մի հին քաղաք էր և շեն մնաց, մինչև այն կործանեցին սևորդիք կոչվածները: Սա մի ժողովուրդ է, որը համախմբվեց, երբ Յագիդ իբն Մագիադը (ոստիկան) հեռացավ Հայաստանից, և նրանք ուժեղացան»⁴¹³: 850-ականներին զորավար Բուդան վերաշինում է քաղաքը, բնակեցնում Դարբանդից բերված երեք հարյուր տուն խազարներով և անվանում է քաղաքը Այ-Մուտավաքքիլիսա⁴¹⁴: Իսկ մի քանի տասնամյակ հետո՝ 890-ական թվականներին, Սմբատ Ա Բագրատունի արքան, ընդարձակելով թագավորության սահմանները, հյուսիս-արևելքում հասնում է մինչև Ուտիք՝ ներառելով Հունարակերտ քաղաքը, Տավուշն ու Շամքորը՝ վերջինս դարձնելով սահմանային քաղաք. «Եւ այսպէս ձգեալ անեցուցանէր զշաւիղ տէրութեան իւրոյ... ի հարաւակողմն կոյս գԿուր

⁴¹¹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 195:

⁴¹² Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ Գ, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Երևան, 1965, էջ 85:

⁴¹³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի հայերի մասին, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, Երևան, 1981, էջ 56:

⁴¹⁴ Համառոտ պատմություն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմիչի, Վենետիկ, 1884, էջ 106:

գետով մինչև ի քաղաքն Տփխիս և զՈւտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամքոր»⁴¹⁵:

Շամքորը միջին մեծության քաղաք էր, գտնվում էր Պարտավ-Գանձակ-Հունարակերտ-Տփխիս տարանցիկ առևտրային մայրուղու վրա և պաշտպանված էր ամրակուռ պարիսպներով: Շամքորը արհեստագործության նշանավոր կենտրոն էր, հայտնի էր բրուտագործական և մանածագործական բարձրորակ արտադրությամբ: Քաղաքը բարգավաճեց մինչև 1236 թվականը, մինչև մոնղոլների կողմից քաղաքի գրավումն ու ավերումը: XI դարում Շամքորին տիրեցին սելջուկները, և մինչև Չաքադյանների կողմից ազատագրվելը քաղաքը գտնվում էր Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկության տիրապետության տակ: XII-XIII դարերում Չաքադյանները, ազատագրելով Շամքորն իր մերձակայքով, այն հանձնում են իրենց տոհմից սերած Վահրամ Գագեցի իշխանին. «...առին և բազում գաւառս ի պարսից և բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարհերձ, զԵրգեվանք, զՏավուշ, զԿածարէթ, զՏէրունականն, և զԳագ, և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, գոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ, հայրն Ադրուդին, պապն Վահրամայ, Չաքարէի և Իւանէի»⁴¹⁶: Վարդան Արևելցին Շամքորի առումը դնում է 1214 թվականին. «Ի վեց հարիւր վաթսուն և երեք թուին... մեծն Իւանէ անուանի եղեալ քաջարութեամբ առնու զՉարեքն և զամենայն շրջակայս նորա և ապա ձեռն տուեալ ազգայնոյն իւրոյ՝ Վահրամայ որդւոյ Չաքարիայ, առնու և զՇամքոր»⁴¹⁷: Վրացական աղբյուրները նույնպես արձանագրել են պատմական այս փաստը. «Շամքորը Վահրամ Գագեցու ձեռին էր, որը իսելամիտ և պատերազմներում անուն հանած մարդ էր»⁴¹⁸:

Վահրամյանների իշխանության կազմում Շամքորը մնաց մինչև մոնղոլ-թաթարական արշավանքները, իսկ մոնղոլ-թաթարների

⁴¹⁵ **Յովհաննու կաթողիկոսի Գրասխանակերտցույ** Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 164:

⁴¹⁶ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 163:

⁴¹⁷ **Վարդան վարդապետ**, էջ 140:

⁴¹⁸ **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, էջ 52:

երևալով առաջին հարվածը Վահրամյաններն ստացան Շամքորից, և վաճառաշահ ու շեն քաղաքը կորցրեց իր երբեմնի փառքը և մնաց որպես ծայրագավառային քաղաք: Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ Մոլար-նուինը գրավում է Վահրամյաններին պատկանող բերդերը՝ Տերունականը, Երզնկանքը, Մաճնաբերդը, Շամքորը, ավերում, թալանում ու սրի ճարակ է դարձնում ամեն ինչ. «Մի ոմն յաւագացն, որում անուն էր Մոլար-նուին, որոյ հասեալ էր բաժին կողմանքն այնոքիկ, մինչդեռ շարժէին ի տեղուջէ իւրեանց, ուր բնակեալ էին ի դաշտին, որ կոչի Մուղան, առաքեաց սակաւ գօր, իբրև արս հարիւրս, որք եկեալ՝ նստան առ դրունս քաղաքին Շամքորոյ և արգելին զելոդս և զմտոդս ի նա Իսկ քաղաքն յայնժամ էր ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Աղբուղային, զոր առեալ էին յառաջագոյն ի պարսկաց... Եւ դիմեաց զօրն իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւրոց ի քաղաքն, և առին զնա, և կոտորեցին զամենեւին բերանով սրոյ, և այրեցին զշինուածն, որ ի նմա, և առին, զոր ինչ գտան ի նմա: Եւ ապա յարձակեցան ի վերայ այլ բերդիցն, որ ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ՝ ի Տերունականն, և ի յԵրզնկանքն, և ի Մաճնաբերդն»⁴¹⁹: Քանիցս գրավված, ավերված ու վերաշինված քաղաքը 1606 թվականին նորից է ենդթարկվում ավերիչ արշավանքների, այս անգամ Շահ Աբասի կողմից. «Ելեալ անտի Շահաբասայ՝ զնաց ի Շամքոր և էառ զայն և արար կոտորած մեծ»⁴²⁰: 1804 թվականին Շամքորն անցնում է ռուսական տիրապետության տակ, որը հաստատվում է 1813 թվականի հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանում կնքված ռուս-պարսկական պայմանագրով:

XIX դարավերջին քաղաքից մնացել էին միայն ավերակները⁴²¹:

⁴¹⁹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 242:

⁴²⁰ **Մ. Չամչյան**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 555:

⁴²¹ Մ. Բարխուդարյանցը այդ առիթով գրում է. «Մեծ եղած է քաղաքիս ծաւալն, ինչպես երևում է աւերակիս մեծութիւնից, մօտ մի մղոն երկարութիւն ունեցած է քաղաքս իւր արուարձանով միասին և կէս մղոնից պակաս՝ յայնութիւն: Տակաւին գտնում են աւերակներիցս ոսկի, արծաթ, և պղինձ դրամներ և պղնձեղէն, երկաթեղէն և խեցեցէն, գործիքներ, կարասիներ և անօթներ: Այժմ ամենայն ինչ կործանեալ դրութեան մէջ է, միայն կիսաւեր է բերդն... Այժմ քաղաքիս աւերակներում բնակում են մի քանի մահմետական գերդաստան»: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 55-56:

Շամքորը միջնադարյան գրչության կենտրոնների շարքում հիշատակվում է VII դարում, իսկ ձեռագիր մատյաններ մեզ հասել են XVII դարից, որոնք գրվել են Շամքորի երկրի տարբեր բնակավայրերում: Շամքորում որպես գրիչներ հայտնի էին Սարգիս բանասերը, Ավետիսը, Ստեփանոս արեղան, Եսայի, Հովհաննես, Սարգիս երեցները: Քանի որ, Շամքոր անունով կոչվել է ամբողջ երկրամասը, հաճախ ձեռագիր աղբյուրներում գրչության վայրը նշվել է «յերկիրս Շամքոռ»:

XVII դարում իբրև գրչության կենտրոն հիշատակվում է Շամքորի անապատը: Հայտնի չեն անապատի հիմնադրվելու ստույգ ժամանակը և գտնվելու վայրը: Ենթադրվում է, որ այն կարող է լինել Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած Բերդ վանքը, որտեղ VIII դարում Աղվանից Միքայել կաթողիկոսի ժամանակ գումարվել է եկեղեցական ժողով⁴²²: Անապատի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունը ստանում ենք Սարգիս բանասերի ձեռամբ օրինակված ձեռագրի հիշատակարանից, որտեղ գրչության վայրը հիշատակվում է «սուրբ անապատս Շամքորու»⁴²³: 1635 թվականին Սարգիս բանասերն այստեղ ընդօրինակում է «Պողոս առաքյալի թղթերը»: Սարգիս բանասերը ամենայն հավանականությամբ անապատի ընդհանրապես Սարգիս վարժապետն է, որի համար 1651 թվականին Գրիգոր քահանան գրում ու ծաղկում է մի Խորհրդատետր. «Արդ ես՝ նրւսստ և չնչին Գրիգորս, լոկ անուամբ կոչեցեալ քահանայ, ծրեցի և ծաղկցի զսա երբն-երբն գունովք և ետու ի ձեռն երիցս երանեալ, երջանիկ ընդունապետի սրբոյն Սարգիս վարժապետի, վերադիտողի սրբոյ անապատին Շամքորոյ»⁴²⁴:

1656 թվականին Ավետիս քահանան Մշտուտ գյուղում ընդօրինակում է Մաշտոց և խնդրում ուժ ու կարողություն՝ ձեռագիրն ավարտին հասցնելու. «Չսակաւ ծրողս և նկարիչ մրողս և տառիս

⁴²² **Մովսես Կաղանկատուացի**, Էջ 388:

⁴²³ ՄՄ ձեռ. 3944, թերթ՝ 150, նյութ՝ թուղթ, 20,5 չ 14,5, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 21: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 61: **Յ. Թովմեան**, Ցուցակ ձեռագրաց, Խաչիկ վ. Դաղեան, մասն Ա, էջ 11:

⁴²⁴ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 450:

կազմող և ծաղկոջ Աւետիս բազմամեղ քահանայ, յիշեա առ Քրիստոս, աւգնեա Տէր, տկարիս, որ հասնիմ աւարտ Մաշտոցիս ողջամամբ»⁴²⁵: Մաշտոցի պատվիրատուն Ներսես քահանան է, որը ստացողի հիշատակարանում խնդրում է հիշել հորը՝ Ղազարին և նրա երկու կանանց՝ իր մորը՝ Գուլադին (հավանաբար հանգուցյալ) և երկրորդ կնոջը՝ Խանիին, եղբայրներին և քույրերին, իր հոգևոր հայր Հակոբ քահանային և ազգակից բոլոր բարեկամներին: Իսկ Ավետիս գրիչը, ինչպես իր օրինակած բոլոր ձեռագրերի հիշատակարաններում, այստեղ էլ վերջում խնդրում է հիշել իրեն, ծնողներին՝ Առաքել քահանային ու Նազուխաթունին և իր ուսուցիչ տեր Մխիթարին: Հիշատակարանում իրեն նկարիչ, ծաղկող և կազմող համարող Ավետիսն անունը գրում է եղբայրագիր ծածկագրով՝ «ձեռամբ անիմաստ եւ փծուն, մեղսամած եւ մեղսաներ Բ Յ Չ Ր Լ-ն (= Ավետին) յետնեալ եւեթ երիցուկ հիքէ ... Գրեցաւ սուրբ տառս ի յերկիրս Ծամբոռայ, ի գեօղս, որ կոչի Սրբառուտ, ի թուարբերութեան Հայկազեան մեծ տումարի տասն հարիւր երկ յիսուն եւ հինգ ամի եղեւ աւարտ այսմ տարի (1656)»⁴²⁶: Սա Ավետիսից մեզ հասած երկրորդ մատյանն է: 1655 թվականից Առաքելի և Նազուխաթունի որդի Ավետիսին տեսնում ենք Չական գավառի Պապանան գյուղում: Անունը ծածկագրով գրելը հատուկ է Ավետիսին, նա ծանոթ է ծածկագրության տեսակներին: 1659 թվականին Հախում Պսակերցու խնդրանքով օրինակած Ավետարանի հիշատակարանում էլ նա իր անունը գրել է գումարագիր-երկայթագիր ծածկագրով՝ «ա եռ բզ դռ ժժ բռ ժժ (=Աւետիսի)»:

Գրչության կենտրոն է գործել Լեղան գյուղում⁴²⁷: Գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում ընդօրինակված երկու ձեռագիր մատյան

⁴²⁵ **Յ. Բօսեան**, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, տե՛ս «Հանդէս ամսօրեա», 1962, թ. 1-4, էջ 40-42: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 740:

⁴²⁶ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 740:

⁴²⁷ Ձեռագիր աղբյուրներում գյուղի անունը հիշատակված է երկու ձևով՝ Ղեղան և Լեղան: Առաջին անգամ գյուղի Ս. Նշան եկեղեցին հիշվում է 1441 թվականին Հաղբատում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում (ՄՄ ձեռ. 6862, թ. 300ա):

է մեզ հասել: Ընդ որում՝ գյուղը XV դարում հիշվում է Գանձակի, իսկ XVII դարում՝ Շամքորի կազմում:

«Գաւառիս Գանձակայ ընդ հովանեաւ Լեղանի Ս. Աստվածածնիս եւ արհիական յաթօռիս եւ առաջնորդութեան իմոյ Ստեփաննոս յեպիսկոպոսիս սուրբ ուխտիս եւ կաթողիկոսութեան տեառն Յոհաննիսի, եւ թագաւորությանն վրաց Գաւրկի, եւ դանութեան Ջահանշահի» Ղարամանի և Ուլուսի որդի Ստեփանոս արեղան Ավետարան է ընդօրինակում Աբրահամի որդի տեր Սահակի համար⁴²⁸: Գրիչը նկարում է նաև ավետարանիչների պատկերները, խորաններն ու կիսախորանները, զարդարում բազմաթիվ լուսանցազարդերով ու զարդագրերով: Ստանալով Ավետարանը՝ Սահակի որդի Փիլիպպոս Կեչառացին այն տալիս է կազմելու ու կոստղազարդելու և խնդրում է հիշել ծնողներին՝ տեր Սահակին ու Շահումին, իր կողակցին՝ Խաթունճանին, ուստրերին ու դուստրերին: Ձեռագիրը չունի գրչության թվական, բայց նկատի ունենալով, որ այն գրվել է վրաց Գեորգի Ը-ի թագավորության (1446-1466 թթ.) և Ջահանշահի խանության (1437-1467 թթ.) տարիներին, Լևոն Խաչիկյանը մատյանի գրչության վերջին հավանական թվական է համարում 1466-ը⁴²⁹:

1650 թվականին «ի յերկիրս Շամքոռ ի դուռն Ղեղանա Ս. Աստուածածնին և տրին սպասաւոր Յովհաննէս կուսակրօն կրաւնաւորիս ի թուարերութեան Հայոց Ռ.ՂԹ. (1650)» Եսայի գրիչը խրատների ու առակների մի ժողովածու է ընդօրինակում ամենայն հավանականությամբ վաճառքի համար և հիշատակարանում խնդրում է հիշել իրեն, կնոջն ու երեք որդիներին: 1662-ին ձեռագիրը գնում է Ղազարի և Գուլաղի որդի Ներսես երեցը, որը ստացողի իր հիշատակարանում հիշում է ընտանիքի բոլոր անդամներին⁴³⁰:

⁴²⁸ ՄՄ ձեռ. 3992, թերթ՝ 321, նյութ՝ թուղթ, 18 Տ 14, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

⁴²⁹ **Լ. Խաչիկյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դ., հ. Բ, էջ 245:

⁴³⁰ **Հ. Ոսկեան**, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 454: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 409:

Մահտեսի Հովհաննես երեցը «ի յերկիրս Շամքաւո ի գեաղս Բերդայտակ ընդ հովանեաւ Ս. Յովաննիսին եւ ամենայն սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ, ի դիտապետութիւն Աղվանից տեառն Պետրոսի ի հայրապետութիւն սուրբ ուխտիս Փառլիսուսայ Բարսեղ պարոնտերին» 1671 թվականին ընտիր և ստույգ օրինակից ծնողների՝ Էվագի և Պայի հիշատակին ընդօրինակում է մի Ավետարան, կատարում է ծաղկագարդումը՝ նկարելով խորանները, կիսախորանները, լուսանցագարդերը: Գրիչը մատյանի մի քանի էջերի լուսանցքներում նաև բնագրային լրացումներ է կատարել: Հիշատակարանում Հովաննեսը խնդրում է հիշել իր եղբայրներին՝ Հովսեփին, Գրիգորին և տարածամ հասակում վախճանված Հարությունին, կնոջը՝ Թառղումաշին, որդիներին ու դուստրերին, ինչպես նաև ազգակից-քարեկամներից շատերին: Ավետարանը հետո հասնում է Կարս, հայտնի չէ՝ ինչ ճանապարհով: Այստեղ 1737 թվականին Համպար անունով մի աստվածասեր այր, երբ տեսում է Ավետարանը «անօրեն տանկի» մոտ, «արտասուս հարեալ», գնում է մատյանը և ծնողների՝ Թումաջանի ու Նազիկի, հանգուցյալ եղբոր՝ Մանուկի հիշատակին նվիրում Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի եկեղեցուն⁴³¹:

Սարգիս գրիչը 1717 թվականին «ի յերկիրս Շամքոռ ի գեօղս Բերթատակ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին» օրինակում է Աղոթագիրք, որի մեջ ամփոփված են եկեղեցու հայրեր Գրիգոր Նարեկացու, Եփրեմ Ասորու, Բենիկ և Սարկավազ վարդապետների աղոթքները⁴³²: Պատվիրատուն Մխիթար դպիրն է՝ «ի յերկրէն Գեղամայ, բնիկ գեղջիւ Աղճաղալեցի», որը ստանում է մատյանը իր ծնողների՝ Խաչատուրի և Թեգայի, եղբոր՝ Հարությունի, և քեռու՝ Տավաթի հիշատակին: Նույն վայրում և նույն բովանդակությամբ մի Աղոթագիրք էլ Սարգիս երեցը ընդօրինակում է 1721-ին այս անգամ Առաքելի համար, որ «է ի յերկրէն Շամքոռու՝ ի գեօղն, որ կոչի Դանձուտ, որ է մերձ Փառլիսուսի սուրբ աթոռոյն»⁴³³: Ստանալով

⁴³¹ ՄՄ ձեռ. 6645, թերթ՝ 268, նյութ՝ թուղթ, 20,5Տ15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

⁴³² ՄՄ ձեռ. 1574, թերթ՝ 232, նյութ՝ թուղթ, 15Տ9,4, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 19-20: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, էջ 523-526:

⁴³³ ՄՄ ձեռ. 7008, թերթ՝ 205, նյութ՝ թուղթ, 15,7Տ10,7, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 20:

մատյանը՝ Առաքելը նվիրում է իր ծնողների՝ Միմոնի և Հուրիի, եղբոր՝ Գրիգորի և հոգևոր ծնող՝ Պետրոս վարդապետի հիշատակին:

Շամքորի Նոր Փիլի ավանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցում եղել է չորս Ավետարան⁴³⁴, որոնցից երկուսը չունեն հիշատակարաններ, ուստի հնարավոր չէ որոշել նրանց գրչության վայրը, ժամանակը և գրիչը: Երրորդ ձեռագրի գրիչը Աթանասն է, որը մատյանն օրինակել է 1486 թվականին «ի սուրբ ուխտս Աւծոպոյ՝ ի դուռն Ս. Աստուածածնին յիշատակ Գասպարին և ծնողաց իւրոց»⁴³⁵: Չորրորդ մատյանը, որը 1605 թվականին Արտամետում Գուլիարի համար օրինակել է Կարապետ երեցը և ծաղկել տեր Ատոմը, թղթյա է, պարզունակ նկարագարդումով, բայց ունի հարուստ հիշատակարան, որտեղ գրիչը մանրամասն ներկայացնում է դարի արհավիրքների հաջորդած արտագաղթը, սովն ու թանկացումը⁴³⁶:

1659 թվականին Ալեքսանի և նրա որդի Միքայելի խնդրանքով Հովհաննես գրիչը ավարտում է մի Հայսմավուրք՝ «ի յերկիրս Շամքոր՝ ի գեղոս Գետապագ՝ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս և սուրբ հերձանիս վախմ է յեկեղեցոյս...»⁴³⁷:

Գետաբակը կամ Գետաբեկը Գարդմանի նշանավոր բերդաքաղաքներից է, պատմության մեջ հիշատակվում է VII դարից: Կիրակոս Գանձակեցին խոսելով Հովհան Մայրագոմեցու մասին, գրում է, որ նա գնաց Գետաբակ բերդի կողմերը և իր համար հարմար տեղ ընտրեց ապրելու համար. «Եւ երթեալ Յովհաննու ընտրեաց

⁴³⁴ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 296-298:

⁴³⁵ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 90:

⁴³⁶ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հ. Ա, էջ 193:

⁴³⁷ Հիշատակարանում այնուհետև նշում է. «...ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի կաթողիկոսի Տանս Աղուանից Սուրբ աթոռոյն Գանձասարայ վերադիտողի և ի մենաստանա Չարեքանն Շամքորու Հ. (70) ճգնագգեաց կրոնաւորացն առաջնորդի տէր Սարգսի րարունապետի և առաջնորդութեան Քարդման գաւառի տէր Դաւիթ արհեպիսկոպոսի և ի խանութեանն Գանձակայ Սուրբուգաղովին, որ էր խաղաղասէր ըստ օրինի, թեպէտ ծնունդն էր», ՄՄ ձեռ. 4559, թերթ՝ 663, նյութ՝ թուղթ, 39 § 24, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 35: Տե՛ս նաև Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հ. Գ, էջ 875:

իւր տեղի լռութեան ի կողմանս Գետաբակս բերդոյ, և անդ դադարեալ՝ հանապազ ընդ Աստուծոյ խոսելով»⁴³⁸: Ասողիկն ասում է՝ նա գնաց Գարդման⁴³⁹: Իսկ ըստ Վարդան Արևելցու. «Գարդման գաւառն Քարթանիկ է, ուր կայ գերեզմանն Յովհաննէս վարդապետին Մայրագոմեցւոյն»⁴⁴⁰: Խոսքը նշանավոր աստվածաբան և եկեղեցական գործիչ Հովհան Մայրիվանեցու կամ Մայրագոմեցու մասին է: Գետաբակում Հովհան Մայրագոմեցին իրեն նվիրել է ստեղծագործական աշխատանքի: Ըստ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի՝ Մայրագոմեցին այստեղ գրել է «Խրատ վարուց», «Հաւատարմատ» և «Նոյեմակ» վերնագրով գործերը, չնայած «Խրատ վարուցը» թյուրիմացաբար վերագրվել է Հովհան Մանդակունուն: Ենթադրվում է, որ Հովհան Մայրագոմեցին Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսի հետ մասնակցել է «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի կազմման աշխատանքներին:

⁴³⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 55:

⁴³⁹ **Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրք Բ, էջ 694:

⁴⁴⁰ Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, էջ 12:

ԴԱՍՆՈ ԱՆԱԿԱՏ

Դասնո անապատը, որ կարմրավուն քարով կառուցված լինելու պատճառով տեղացիները նաև Կարմիր վանք են անվանել⁴⁴¹, գտնվում է Շամբոր գետի աջափնյակում՝ Գյուլամբար գյուղի հյուսիսարևմտյան կողմում: Ավանդության համաձայն՝ վանքը հիմնադրել են Հունաստանից այստեղ տեղափոխված հայ կրոնավորները 751 թվականին՝ «Մա ևս շինեցաւ ի կրօնաւորաց Հայոց փախուցելոց ի Յունաստանէ ի Մ (751) թուին»⁴⁴²: Իբրև գրչության կենտրոն՝ անապատի մասին առաջին և միակ վկայությունը 1184 թվականի Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հիշատակարանն է, որտեղ Գոշը շարադրում է Դատաստանագիրքը գրելու պատճառները, նրա կարևորությունն ու նշանակությունը:

Մխիթար Գոշը Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի հետ լարված հարաբերությունների պատճառով գտնվում էր Դասնո անապատում: Անապատի Հոռոմաշեն վանքում էլ նա գրում է իր Դատաստանագրքի Նախադրությունը⁴⁴³: Մատյանը Դատաստանագրքի

⁴⁴¹ **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 295-296, **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 137-138, **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 486:

⁴⁴² **Ս. Ջալալեանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, էջ 162:

⁴⁴³ «Բայց ձեռնարկություն մեզ յայսմ իրողություն եղև ի թուականութեանն Հայոց ՈւԳ (1184)... յամի, յորում մեռաւ յաղթող թագաւորն Վրաց Գէարգէ, ի հայրապետութեանն տեառն Գրիգորի Հայոց Մեծաց և ի դիտապետութեան տեառն Ստեփաննոսի Տանս Աղուանից, յաշխարհս Առանայ, ի նահանգիս, որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակ, յանապատս և յեղբայրանոցս անուանեալ Դասնոյ սկզբնաւորեալ ի լեռնակողմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշեն, ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց, ձեռնատուութեամբ հաւր Յովսէփայ եւ եղբար Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս: Բայց գծագրութիւն յիշատակիս ի Նախադրութիւնս Գրոցս Դատաստանի եղև զի կատարած տորս ի ձեռն մեր միանգամ ոչ է, որպէս ասացեալ է կանխաւ զպատճառն»: **Ս. Վրդ. Ճեմճեմեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 2, Վենետիկ, 1996, էջ 326: Հիշատակարանը տես նաև **Գ. Յովսէփեան**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 505, **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 243:

վաղագույն օրինակն է: Այն այժմ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում և կրում է 993 թվահամարը⁴⁴⁴: Մատյանը գրված է բոլորգրով, սկզբնատառերն ու սկզբնատողերն ամբողջությամբ՝ երկաթագրով, մուգ բամբակյա թղթի վրա, առանց զարդարանքի: Մատյանը բավարար վիճակում է, խոնավության հետքերով, գրությունը մասամբ վնասված է: Բնագիրը թերի է, որովհետև բացակայում են Նախադրության ամբողջ առաջին գուխը, երկրորդ գլխի մի մասը, միջից և վերջից որոշ թերթեր կտրված հանված են, սակայն «ընդհանուրին մէջ պատկառելի է իր հնութեամբ»: Չնայած բանասերների կողմից բազմիցս վիճարկված լինելուն՝ Սահակ վարդապետ Ճեմնեմյանը, գրի տեսակն ու գրության ձևը նկատի ունենալով, համարում է մատյանը Մխիթար Գոշի ինքնագիրը⁴⁴⁵:

Ձեռագրի ստացողներն են Հաթերքի իշխանաց իշխան Վախթանգը և նրա կինը՝ Քուրդ իշխանի դուստր Արզուխաթունը: Իր ողջ կյանքում Մխիթար Գոշը միշտ էլ երախտագիտությամբ է հիշել իշխան Վախթանգին, նրա եղբայրներին՝ Գրիգորին, Գրիգորիսին, Խոյդանին, Վասակին ու իշխանուհի Արզուխաթունին: Որպես երախտիքի առհավատցա՝ Մխիթարը իշխանին և իշխանուհուն է նվիրել Դատաստանագրքի վաղագույն օրինակը՝ հետևյալ ընծայականով. «Յիսուս Քրիստոս, յորժամ գաս ի նորոգել գերկիր, նորոգեա հոգւով եւ մարմնով զաստուածասէր իշխանն իշխանաց զՎախտանգ և զամուսին իւր զԱրզուխաթունն ի կեանս անմահս եւ ի ներկայիս առանց փորձանաց պահեսցես զաւակաւք հանդերձ եւ ամենայն ընտանեաւք, եւ բազում առատ ողորմութեամբ քո ողորմեսցիս ննջեցելոց նոցա» (թ. 299ա)⁴⁴⁶, և ցանկացել. «Աստուած վայելել տացէ աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Վախտանկայ՝ որդւոյ Հասանայ, ի կամս իւր զԳիրքս դատաստանի, անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատուիրան սորին» (թ. 52բ)⁴⁴⁷:

⁴⁴⁴ **Ս. վրդ. Ճեմնեմեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 2, էջ 326:

⁴⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 329:

⁴⁴⁷ **Ս. վրդ. Ճեմնեմեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց..., հ. 2, էջ 329: **Հ. Ռսկեան**, Մատենագրական քննություններ, էջ 152-153:

Որքան ժամանակ է մատյանը մնացել Հաթերքի իշխանների մոտ, չգիտենք: 1387 թվականին այն ձեռք են բերել Նավոզի որդիներ Պայագիթ և Խզրահրի եղբայրները, XIV-XV դարերում պատկանել է Ատոմին, իսկ XVI-XVII դարերում՝ Սիմեոնին:

Այնուհետև վանքի մասին հիշատակությունները լռում են մինչև XIX դարի սկիզբը: Աստիճանաբար վանքը կորցնում է ինքնուրույնությունը և 1804 թվականից անապատն անցում է Նյուկզար գյուղի Ս. Ամենափրկիչ վանքի ենթակայության տակ⁴⁴⁸, իսկ 1840-ական թվականներին վերջնականապես լքվում և ամայանում է: Անապատն այսօր խոնարհված վիճակում է, մնացել են միայն ավերակները, իսկ վանքի քարերն օդտազործվել են հարակից տարածքում անասնագոմ կառուցելու համար:

⁴⁴⁸ Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 467:

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՎԱՆՔ

Պատմական Գարդման գավառի հնագույն հոգևոր և մշակութային կենտրոններից է Թարգմանչաց վանքը: Այն գտնվում է Խաչակապ գյուղի դիմաց՝ երկու փոքրիկ ձորակների միջև՝ հարավային լեռնալանջի հարթության վրա: Ավանդության համաձայն՝ վանքը V դարում հիմնադրել է Մեսրոպ Մաշտոցը, երբ Ուտիքում ծավալում էր լուսավորչական գործունեություն⁴⁴⁹: Հետագա դարերում վանքը քանիցս ավերվել ու վերանորոգվել է՝ ամեն նորոգման ժամանակ կորցնելով նախնական տեսքը⁴⁵⁰: Երեք տեղ՝ եկեղեցու հարավային ավանդատան պատին, գավթի հարավային և հյուսիսային պատերին արձանագրված է նույն՝ 989 թվականը, որն ամենայն հավանականությամբ նորոգության կամ կրկին հիմնադրվելու թվականն է⁴⁵¹: 1800 թվականին՝ Սամուել Եպիսկոպոս Դադյանի առաջնորդության տարիներին, կառուցվում է գավիթը, որը վանքի առաջնորդների տապանատունն էր, իսկ 1856 թվականին գանձակեցի Պողոս Ամիրխանյանցը կառուցել է տալիս գանգակատունը: Վանական համալիրի մեջ են մտել միաբանների և ուխտավորների բնակելի սենյակները, օժանդակ շինություններ և շրջապարիսպը:

1884 թվականին հոգևոր իշխանություններին ուղղված Խաչակապ գյուղի բնակիչների խնդրագրով վանքի առաջնորդ է դառնում Թեոդորոս վարդապետ Ծիրակունին⁴⁵², իսկ 1898 թվականի հայրապետական կոնդակով նրան արտոնվում է մինչև կյանքի վերջը մնալ վանքի առաջնորդի պաշտոնում: Իր վանահայրության տարիներին Ծիրակունին նորից կառուցում է ավերակված մենաստանը՝ այդ մասին թողնելով արձանագրություն եկեղեցու մուտքի ճակատաքարին⁴⁵³: Նա նաև 1872 թվականին այստեղ հիմնադրում է հոգևոր

449 **Ղ. Ալիշան**, Բաղաբական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ, 1853:

450 «Արձագանք», 1885, թ. 4, էջ 55:

451 Դիվան, պրակ V, էջ 252:

452 «Արարատ», 1884, էջ 420-421:

453 **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 222:

դպրոց, որը գործում է մինչև 1885 թվականը՝ ցարական իշխանությունների կողմից հայկական դպրոցների փակումը⁴⁵⁴: Թեոդորոս Շիրակունին դպրոցի միակ ուսուցիչն էր: Նա դասավանդում էր հայոց լեզու՝ աշխարհաբար և գրաբար, ռուսաց լեզու, թվաբանություն, ժամերգություն: 1877-ին Շիրակունու ջանքերով վերաբացվում է գրատուն-մատենադարանը⁴⁵⁵, որտեղ պահվում էր հազար կտոր գիրք: Ըստ Սարգիս Ջալալյանցի՝ վանքի գրատանը եղել են նաև երևելի շատ ձեռագիր մատյաններ. «Եղեալ են ի սմա բազում երևելի ձեռագիր մատենանք, բայց յանգուշութենէ բնակեալ միաբանից յանշարժութեան մնացեալ մատնեալ են ապականութեան և ապա թաղեալ են ի սիրտ երկրի ի նշան մեծի յարգանաց ըստ ռամկական մտաց նոցա»⁴⁵⁶: Համաձայն 1890 թվականի մի տեղեկագրի՝ այստեղ է եղել նաև Չ դարի մի ձեռագիր Ավետարան, որը վանքում պահվել է մինչև 1910 թվականը, ապա Գանձակի փոխանորդության միջոցով հանձնվել է Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնին⁴⁵⁷:

Հայտնի չէ, թե երբևանից և որքան ժամանակ է վանքում գործել գրչության կենտրոն: Չնայած պատկառելի տարիքին՝ վանքի ձեռագրատան հավաքածուից շատ քիչ ժառանգություն է հասել մեզ:

Շուրջ մեկ դար՝ մինչև 1900 թվականը, Թարգմանչաց վանքում է պահվել Հովհաննես քահանայի խնդրանքով 1232-ին Տիրացու գրչի օրինակած Ավետարանը, որը վանքի անունով կոչվում է «Թարգմանչաց Ավետարան»⁴⁵⁸: Ձեռագիրը գրված է գեղեցիկ երկաթագրով, լավ մշակված սպիտակ մագաղաթի վրա: Նույն թվականին Գրիգորը ծաղկել է մատյանը՝ կատարելով համաբարբառի խորանների, ավետարանառաջների, լուսանցագաղղերի ու զարդագրերի նկարագարումը՝ օգտագործելով գերազանցապես կարմիր ու կապույտ երանգները: Ավետարանը հետո նվիրվել է Խտադավանքին,

⁴⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 230-231:

⁴⁵⁵ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 136:

⁴⁵⁶ Ս. արք. Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն ..., հ. Ա, էջ 168-169:

⁴⁵⁷ Խոսքն ամենայն հավանականությամբ «Վեհամոր Ավետարանի» մասին է:

⁴⁵⁸ ՄՄ ձեռ. 2743:

«որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դօփեանց»⁴⁵⁹, և դարձել Դոփյան իշխանական տան սրբություններից: Գրիգոր Դոփյան իշխանն ու նրա կին Ասփան, որը Սյունյաց Տարսայիճ իշխանի դուստրն էր, ստանալով Ավետարանն՝ արդեն Արցախում հանձնարարում են Գրիգոր մանրանկարչին նկարելու ավետարանիչների ու տերունական պատկերները: Գրիգոր նկարիչը, պահպանելով Գրիգոր ծաղկողի ներկայանակը, լրացնում է թերին:

Մասնագիտական գրականության մեջ երբեմն շփոթություն է առաջացել ծաղկողի (գարդանկարների հեղինակի) և մանրանկարչի (տերունական պատկերների հեղինակի) անունների նույնության հետևանքով, քանի որ երկուսն էլ Գրիգոր են: Մինչդեռ երկրորդ Գրիգորը տերունական պատկերները նկարել է Արցախում, և ինչպես տարբերակում է Ա. Մաթևոսյանը, առաջինին անվանում ենք **Գրիգոր ծաղկող**, երկրորդին՝ **Գրիգոր Արցախեցի**⁴⁶⁰:

1312 թվականին Ասփայի մահից հետո նրա հիշատակին Գրիգոր իշխանը վանքին է նվիրում մեծ հարստություն՝ գյուղեր, այգիներ, անդաստաններ, զանազան սպասք ու հանդերձներ, իսկ Ավետարանը գարդարել է տալիս ոսկով և արծաթով⁴⁶¹: Ասփան վախճանվել է 1311 թվականին և թաղվել իրենց տոհմական դամբանատանը:

Մարգիս Ջալալյանը վկայում է, որ Թարգմանչաց վանքում տեսել ու վերցրել է մի Ժողովածու, որ բովանդակել է Թովմա Մեծուփեցու, Սոկրատեսի, Միխայել Ասորու, Մաղաքիա արեղայի, Դիոնիսիոս Արիոպագացու աշխատանքներից⁴⁶²: Օ. Եզանյանը կարծում է, որ դա կարող է լինել ՄՄ 3076 ձեռագիրը⁴⁶³: Թարգմանչաց վանքում Հովհաննես եպիսկոպոսը 1583 թվականին Գանձատետր է

⁴⁵⁹ Տե՛ս նաև՝ **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 390, **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 77: **Վ. Հացունի վրդ.**, Հայուհին պատմութեան առաջ, Վենետիկ, 1936, էջ 203:

⁴⁶⁰ **Ա. Մաթևոսյան**, Թարգմանչաց Ավետարանը, «Էջմիածին», 1992, Թ-ԺԺԱ, էջ 106-109, 1993, Ա-Բ-Գ, էջ 112-118:

⁴⁶¹ **Լ. Խաչիկյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դ., Երևան, 1950, էջ 84:

⁴⁶² Նույն տեղում:

⁴⁶³ **Օ. Եզանեան**, Մարգիս արք. Ջալալյանցի Ճանապարհորդությունի ի Մեծն Հայաստան գրքում հիշատակվող ձեռագրերը, Աշխատություններ, էջ 21:

կազմել⁴⁶⁴։ Վանքում է եղել նաև 1652 թվականին Սարխոշ Վարդենիսցու խնդրանքով Գրիգոր Բյուրականցու օրինակած Ավետարանը, որի գտնվելու վայրը նույնպես անհայտ է⁴⁶⁵։ Թարգմանչաց վանքում է վանահայր Թեոդորոս վարդապետը գրել իր աշխատությունները, կատարել թարգմանություններ (տե՛ս ցանկը)։ Վանքում պահվել են նաև սրբություններ՝ 1640 թվականի եպիսկոպոսական կերպասյա մի թագ, Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի մատունքը, որ վանքին է նվիրել Իզնատիոս քահանան 1558 թվականին⁴⁶⁶։

Վանքի գրատուն-մատենադարանը վանականների անտարբեր ու անհոգատար վերաբերմունքի պատճառով մատնվում է անուշադրության, աստիճանաբար նոսրանում է, իսկ 1910 թվականին այն այլևս գոյություն չուներ։ Նկատի ունենալով գրատուն-մատենադարանի անմխիթար վիճակը՝ 1911 թվականի հունվարի 12-ի Էջմիածնի Սինոդի որոշմամբ ձեռագրերը ուղարկվում են Ս. Էջմիածին, տպագիր գրքերի մի մասը հանձնվում է Բանանց գյուղի հայկական դպրոցին, իսկ մյուս մասը՝ Գանձակի Ս. Հովհաննես և Ս. Լուսավորիչ եկեղեցիների ծխական դպրոցներին։

⁴⁶⁴ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 136։

⁴⁶⁵ Օ. Եգանեան, Թարգմանչաց վանքի ձեռագրերը, Աշխատություններ, էջ 19։

⁴⁶⁶ Ե. Լալայեան, Գանձակի գաւառ, Թիֆլիս, 1901, հ. Ա, էջ 133։

ՉԱՐԵՔԱ ԱՆԱՊԱՏ

Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդման գավառում՝ Շամքոր գետի ձախ ափին՝ Գետաբեկ վտակի և Շամքոր գետի միախառնման տեղից հարավ-արևմուտք ընկած մի գեղատեսիլ և անտառապատ վայրում է գտնվում Չարեքա անապատը⁴⁶⁷: Գրավոր աղբյուրներում «գլուխ ամենայն անապատաց», «հռչակեալն ամենայն երկրի», «մեծ և սուրբ» կոչված Չարեքը չնայած իբրև վանք հայտնի է ուշ միջնադարում, բայց որպես բերդանուն հիշատակվում է ավելի վաղ՝ XII-XIII դարերից՝ Վարդան Արևելցու, Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմությունների մեջ: Ոչ հեռու գտնվող բերդի անունից էլ անապատը կոչվել է Չարեքա⁴⁶⁸:

Բերդի հիմնադրման ստույգ ժամանակը չգիտենք: Վարդան Արևելցին գրում է, որ սելջուկ-թուրքերի ասպատակություններին ենթարկված Չարեքա բերդը 1206 թվականին ազատագրում են Չաքարյան եղբայրները. «Ի վեցհարիւր յիսուն և հինգ թուին առին Կարս թագաւորին և ապա զԳետաբակս և զՉարեքս...»⁴⁶⁹: Իսկ

⁴⁶⁷ Անապատն աղբյուրներում կոչվում է նաև Չարեքավանք, Չարեքագետի անապատ, Չարագետի անապատ, Չարեքու մեծ անապատ, Չարեքա մենաստան: Համաձայն մի ավանդագրույցի՝ վանահայր Սարգիս վարդապետի քարոզից հարություն է առել Ստամբուլի ամիրայի մինունար որդին: Որպես հատուցում՝ ամիրան վանքին է նվիրաբերել իր հարստության մեկ չորրորդ մասը՝ չարեքը: Տե՛ս **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 222:

⁴⁶⁸ Մ. Չալայանցը և Մ. Բարխուդարյանցը Չարեքա բերդը նույնացնում են Մամուտ բերդի հետ, որը կառուցվել է Փառխոսի իշխանների օժանդակությամբ: Իսկ XIX դարում Չարեք այցելած տեղագիրներից մեկը գրում է, որ հայերը գետի անունով բերդը կոչում էին Շամխորի բերդ, իսկ թուրքերը՝ Մամուր կալասի: Տե՛ս **Մ. Չալայանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, էջ 164, **Մ. Բարխուդարյանց**, Արցախ, էջ 326, 432, ծնթ. 53: **Մ. Բարխուդարյանց**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 193:

⁴⁶⁹ **Վարդան վարդապետ**, էջ 138:

Հաթերքի Վախթանգ իշխանի մահից հետո Իվանեին է անցում նրա տիրությունների մի մասը, որոնց մեջ էր մտնում նաև Չարեքն իր շրջակայքով. «Ի վեց հարիւր վաթսուն և երեք թուին (1214) զՀաթերք յԻւանէ տուին տեսաք նորա, զի մեռաւ Վախթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարածամ... Եւ մեծն Իւանէ անուանի եղեալ քաջարութեամբ առնու զՉարեքն և զամենայն շրջակայս նորա և ապա ձեռն տուեալ ազգայնոյն իւրոյ՝ Վահրամայ որդւոյ Չաքարիայ»⁴⁷⁰: Չաքարյան իշխանների մղած ազատագրական մարտերի առնչությամբ Չարեքը որպէս բերդ հիշում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը⁴⁷¹:

XIII դարում բերդը գրավում են մոնղոլները: Կիրակոս Գանձակեցին մանրամասն նկարագրում է, որ Գանձակ քաղաքի ավերումից հետո մոնղոլ կատաղի և խորամանկ զորավարները, ըստ իրենց դիրքի, կարծես իրար մեջ բաժանել էին Հայոց, Վրաց ու Աղվանից աշխարհները⁴⁷²: Գարդմանն ու նրան մերձակա բերդերը՝ Գետաբակը, Չարեքը և Վարդանաշատը վիճակով բաժին էին ընկել Ղատաղա նոյինին. «Եւ ի Գարդման, և յայլ կողմանս, ի Չարեքն և ի Գետաբակս այլ ոմն գլխավոր չոգաւ, որում անունն էր Ղատաղանուին»⁴⁷³: Այս դեպքերի մասին գրում է նաև Վարդան Արևելցին⁴⁷⁴:

⁴⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 140:

⁴⁷¹ «Որք բազում ջանիւ թափեցին զաշխարիս Հայոց ի Պարսից և առին յԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և Բարկուշատայ մինչև ի Մժնկերտ: Առին զԿարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնրերդ, զԲջնի եւ զԳառնի, զԴվին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զՉարեք, զՀերթ, զՇամքոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զՉարաբերդ: Առին ի 660 (1211) թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ... և ազատեցին զաշխարիս ի դառն ծառայութենէ Տաճկաց»: **Ստեփանոս Օրբելեան**, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 391-392:

⁴⁷² «Չկնի ամաց ինչ անցանելոյ աւերման քաղաքին Գանձակայ, այս մոլեկան և խորամանկ իբրև վիճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարիս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, իւրաքանչիւր գլխաւորի ըստ մեծութեան և փոքրկութեան՝ զքաղաքս և զգաւառս, զաշխարիս և զբերդս, առնուլ, քանդել, աւերել: Եւ չոգան յուրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք և որդւովք և ամենայն աղիսիւ բանակին իւրեանց. և նստել անհոգութեամբ՝ յապականել և յուտել զամենայն բոյս դպարոյ ուղտօք և անասնօք իւրեանց»: **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 237-238:

⁴⁷³ Նույն տեղում, էջ 243:

Մոնղոլական արշավանքներից հետո Չարեքը կորցնում է իր ռազմավարական նշանակությունը, և պատմությունը նրա մասին լռում է մինչև XVII դարի առաջին տասնամյակները: Այս ժամանակներից դարձյալ հիշվում է Չարեքը՝ որպես երկրամասի նշանավոր հոգևոր-մշակութային կենտրոններից մեկը:

Չնայած Առաքել Դավրիժեցին վանքի հիմնադրումը դնում է XVII դարում, բայց, ամենայն հավանականությամբ, այն կառուցվել է ավելի վաղ ժամանակներում եղած շինության տեղում: Այս ենթադրության օգտին է խոսում Կիրակոս Գանձակեցու այն վկայությունը, որ Աղվանից հայրապետական աթոռը պատմական որոշակի շրջանում հաստատվել էր Չարեքա բերդին մերձ գտնվող մի քարայրում: Գանձակեցին գրում է, որ բազմաթիվ տառապանքներից ու նեղություններից հետո, որ կրեցին Հայոց և Աղվանից աշխարհները հարավային ազգերի, այսինքն՝ թուրք-սելջուկների պատերազմներից, Աղվանից կաթողիկոսները, աթոռի հաստատուն տեղ չունենալու պատճառով, տեղից տեղ էին թափառում, մինչև եկան մի քարայր Չարեք կոչված բերդի սահմաններում և այստեղից էին հովվում իրենց հոտը. «Կաթողիկոսքն Աղուանից այսր անդր յաժելով, վասն ոչ ունելով հաստատուն տեղի աթոռոյ, դէպ եղև նոցա գալ ի քարայր մի ի սահմանս բերդին, որ կոչի Չարեք, և անդ դադարիլ և անդուստ հովուել զհօտ իւրեանց»⁴⁷⁵: Այդ կաթողիկոսների Բեժժեն անունով մեկը, որը, ըստ Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի, աթոռակալել է 1140 թվականին, թողեց կարգը, ամուսնացավ ու որդիներ ունեցավ, նրան մերժեցին աթոռից և նրա փոխարեն ձեռնադրեցին տեր Ստեփանոսին (1155-1195 թթ.)⁴⁷⁶. «Մի

⁴⁷⁴ «Չաղաղա նոյինն էառ զԼօռէ քաղաք, և որք յայնր կողմանէ գաւառք. Դոլադա նոյինն՝ զկայեն բերդ, ուստ հանին զԱւագն տէր երկրին. և մեծն Չորմադանն՝ զԱնի և զԿարս, և զմերձակայսն. Դատաղա նոյինն՝ զկողմանս Չարեքին, զԳետաբակուց և զԿարդանաշատու ...»: **Վարդան վարդապետ**, էջ 144:

⁴⁷⁵ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 178:

⁴⁷⁶ Ըստ Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի՝ Բեժժեն կաթողիկոս է եղել 1140 թվականին: Վերջինիս կարգաթող լինելուց հետո կաթողիկոս է

մնն ի նոցունց կաթողիկոսացն՝ Բեժգէն անուն, եթող զկարգ իւր և առ կին և ստացաւ որդիս: Եւ մերժեն զնա յաթոռոյն և ձեռնադրեն փոխանակ նորա զտէր Ստեփաննոս»⁴⁷⁷: Վերջինիս մահից հետո Աղվանից կաթողիկոս դարձած Հովհաննեսը (1195-1235 թթ.) դեռ երկար ժամանակ հայրապետական աթոռը պահեց այդ քարայրում, իսկ Ջալալեդդինի արշավանքների պատճառով այն Չաքարյան իշխանների աջակցությամբ տեղափոխեց Միափոր գավառի Խամշի վանք և այստեղ սկսեց կառուցել մի մեծ և հրաշալի եկեղեցի⁴⁷⁸: Ուրեմն՝ հայրապետական նստավայր ունենալու համար առաջին բանը, որ արեց Հովհաննես կաթողիկոսը Խամշի վանք տեղափոխվելուց հետո, եկեղեցի կառուցելն էր: Կիրակոս Գանձակեցին չնայած Չարեքա բերդին մոտ գտնվող քարայրը ուղղակիորեն շինություն չի համարում, որևէ ակնարկ չի անում քարայրին մերձակա որևէ կառույցի, եկեղեցու կամ մատուռի մասին, որը Աղվանից կաթողիկոսների համար կարող էր ծառայել որպես նստավայր, բայց ենթադրելի է, որ այդպիսին եղել է, որտեղ իր աստանդակական շրջանում մինչև Խամշի վանք տեղափոխվելը, տասնամյակներ շարունակ հաստատվել է հայրապետական աթոռը: Մեր ենթադրությունը հաստատվում է տեղաբնակների մոտ պահպանված մի ավանդությամբ, որը Չարեքաբերդի մոտ գտնվող վիմափոր եկեղեցիների մասին է և հիշվում է Աղվանից կաթողիկոսության առիթով: Տեղացիները քարայրն անվանել են Ուխտի քար, Ուխտի եղցի կամ Օխտը եղցի: Այն

դարձել Ներսես Բ-ը (1149-1155), իսկ նրա մահից հետո կաթողիկոս է օծվել Ստեփանոսը (1155-1195), չնայած Գանձակեցին Բեժգենից հետո Ստեփանոսին է համարում հաջորդ կաթողիկոսը:

⁴⁷⁷ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 178-179:

⁴⁷⁸ «Եւ այսպէս կալաւ զաթոռն Աղուանից տէր Յովհաննէս զամս բազումս: Սա հաստատեաց զաթոռս իւր ի սահմանս Չարեքին, ի քարի անդ, զոր ասացաք վերագոյն: Սա նեղեալ յայլագգեացն՝ դիմեաց գալ յաշխարհս Հասյոց առ մեծամեծ իշխանսն՝ առ Չաքարէ և Իւանէ՝ եղբայր նորա: Եւ նոքա մեծաւ պատուով ընկալան զնա: Եւ բնակեցոյց զնա Իւանէ ի գաւառն Միափոր՝ ի վանքս, որ կոչի Խամշի: Սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ և հրաշալի, և մինչև էր աւարտեալ՝ խափանումն եղև, զի եկն սուլտանն Խորասանա՝ Ջալալադինն կոչեցեալ»: Նույն տեղում, էջ 182:

գտնվում է Չարեք բերդից 3,5 կմ հյուսիս-արևմուտք: Դա հենց այն քարայրն է, որի մասին հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցին, և որը XIX դարում տեսել ու շատ հստակ ու զեղեցիկ նկարագրել է Մակար Բարխուդարյանը⁴⁷⁹: Ամենայն հավանականությամբ, հենց XII-XIII դարերում էլ ժայռի մեջ փորվել են այդ եկեղեցիներն ու մատուռները, և Աղվանից կաթողիկոսները այս քարայրն են ընտրել իրենց համար որպես աթոռանիստ: Կասկած չպիտի ունենանք, որ այդ շինության տեղում էլ XVII դարում հիմնվել է Չարեքա նշանավոր անապատը:

Չարեքավանքի՝ ավելի վաղ կառուցված լինելու մասին է վկայում նաև կովկասյան լեռնականների կողմից վանքին նյութական օգնություն հատկացնելու առիթով Կարապետ Ուլնեցի կաթողիկոսի (1726-1729 թթ.) կոնդակներից մեկում անապատի մասին եղած ուշագրավ վկայությունը⁴⁸⁰:

Վանական համալիրի մեջ են մտել Ս. Աստվածածին եկեղեցին, նրան կից գավիթը, զանգակատունը, միաբանների երեսունից ավել-

⁴⁷⁹ «Շիպասարիցն դեպի Շամքոր գետակն երկարած է մի լեռնաբազուկ, որի հիւսիսահայաց ծայրի քերձի ճակատում փորված են եօթը քարայրներ և քարուկիր պատով պատուած բաց տեղերն: Քերձս և քարայրներս շրջապատուած են թանձր անտառներով: Քարայրներս բոլորն ևս եկեղեցի չեն, այլ միայն երկուսն են, որոնց մէջ մնում են վէմ և սեղան քարերն ցարդ: Վիմահերձի ճակատով շինուած է ուղի, որ տանում է այրերն: Ուղիդ Չարեք բերդի հարաւային հանդէպ են քարայրներս, որոց արևելեան կողմում կայ պատուական աղբիւր, որից խմած և գործածած են այրերումս նստող կաթողիկոսներն»: **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 301: Տե՛ս նաև **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 255-256:

⁴⁸⁰ «Գլուխ ամենայն անապատաց, անուանի և հռչակեայն ցամենայն երկրի մեծ և սուրբ Անապատն Չարեքու, որ է յերկրին Գանջայու, որ կառուցեալ է յառաջնոց թագաւորաց, ի հայրապետացն սրբոց յուսապայծառ եկեղեցիս անուամբ սուրբ Աստուածածնին և հաստատեալ անապատս բազմախումբ կրօնաւորաց: Եւ յօրինեալ են պատարագատեղս երկոտասան: Եւ է սուրբ անապատն այն անուանի և հռչակաւոր բազմահրաշ և սքանչելագործ և զանձեալ կայ ի նմա բազում մատունք սրբոց և սուրբ նշանք տէրունական, յորում տեղուջ բնակեալ կան բազմութիւնք միաբանից աղօթաւորաց խարագնագեաց կրօնաւորաց»: **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 103:

լի սենյակները, օժանդակ շինություններ, որոնք շրջապատված են ամրակուռ պարիսպով: Վանական համալիրն ամբողջացնում է պարսպից դուրս գտնվող Հարանց անապատը, որ անապատի հոգևոր առաջնորդների տապանատունն էր: Այստեղ են հանգչում Սարգիս, Սահակ, Ներսես վարդապետները:

Առաքել Դավրիժեցին վանքի հիմնադիր է համարում Սյունյաց Մեծ կամ Հարանց անապատում կրթություն ստացած Դավիթ եպիսկոպոսին, որը սերում էր Շամքորի Ղարամանենց նշանավոր ազնվական տոհմից: Դավիթը ծննդավայրի անունով կոչվում էր Շամքորեցի, իսկ տոհմի անունով՝ Ղարամանենց⁴⁸¹: Առաքել Դավրիժեցին գրում է, որ երբ հռչակվեց Հարանց անապատը և դարձավ ուսումնական նշանավոր կենտրոն, այստեղ եկան ոչ միայն աշխարհական և ոչ հայտնի մարդիկ, այլև եկեղեցականներ ու անվանի այրեր, վարդապետներ ու եպիսկոպոսներ, որոնք Սարգիս եպիսկոպոս Սաղմոսավանեցու, Կիրակոս քահանա Տրապիզոնցու և Մովսես վարդապետ Տաթևացու⁴⁸² մոտ ուսում ստանալուց հետո, տարբեր տեղերում հիմնեցին անապատներ ու վանքեր և ծավալեցին հոգևոր-մշակութային-կրթական գործունեություն:

Հարանց անապատի սաներից Ներսես վարդապետ Մոկացին գնաց Լիմ և այնտեղ հիմնեց անապատը, Թովմաս եպիսկոպոս

⁴⁸¹ «Եւ Դավիթ եպիսկոպոսն, որ էր ի Շամքոռու ձորէն եւ ի ցեղէ իշխանաց, զոր Ղարամանենց կոչեն: Սա եւս եկեալ եկաց ի Մեծ անապատս, եւ ապա եկեալ գնաց ի ձորն Շամքոռու եւ անդ շինեաց անապատ, զոր կոչեն Չարեքազեաի անապատ, որ է բազմաժողով եղբարց բնակութիւն, եւ յոյժ հաստատուն ամենայն կարգօր եւ սահմանօք անապատի»: **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԻԱ:

⁴⁸² Մովսես Տաթևացին (1578-1632) կրթություն ստացել է Տաթևի վանքում, որտեղ էլ 1592 թվականին ձեռնադրվել է արեղա: Հետո մեկնել է Ամիդ և մինչև 1606 թ. աշակերտել Սրապիոն Ուռհայեցուն: 1613 թ. վերադարձել է Տաթև և Սյունյաց Մեծ անապատում Պողոս վարդապետ Մոկացու հետ եղել է Սարգիս եպիսկոպոս Սաղմոսավանեցու և Կիրակոս քահանա Տրապիզոնցու օգնականը: Հիմնել է դպրոցներ, զբաղվել եկեղեցիների ու վանքերի վերականգնման և բարեկարգման աշխատանքներով, մշակութային հարցերով: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է եղել 1629-1632 թթ.: Ժամանակակիցների կողմից նա ստացել է «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց» պատվանունը: **Ն. Ալիսենան**, Մովսես Գ Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն էւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 152:

Տաթևացին անապատ հիմնեց Շամախու գավառում, Կարապետ եպիսկոպոս Էջմիածնեցին՝ Սևանա կղզում, Բարկաշատ գավառից տեր Արիստակեսը՝ Տանձափարախում, Արիստակես վարդապետ Շամբեցին մնաց Մեծ անապատում, իսկ Սարգիս եպիսկոպոսի վախճանվելուց հետո դարձավ միաբանության առաջնորդը, Դավիթ եպիսկոպոս Շամքորեցին հիմնադրեց Չարեքագետի կամ Չարեքա անապատը⁴⁸³:

Դավիթ եպիսկոպոսի գործունեության մասին շատ բան հայտնի չէ: Նրան հանդիպում ենք Սյունյաց Գետաթաղ և Շինուհայր գյուղերում գրված երկու ձեռագրերի հետագա հիշատակարաններում: Այդ ձեռագրերը 1637 թվականին Չարեքա վանքն ստացել է Սյունյաց մեծ անապատի միաբաններից: Առաջինը 1619 թվականին «յերկիրն Որոտան, ի գեղն, որ կոչի Գետաթաղ ընդ հովանեալ Չագարյոց Ս. Աստուածածինս» Սարգիս եպիսկոպոսի և Ղազար քահանայի խնդրանքով Ղուկաս դպրի օրինակված Ներսես Լամբրոնացու Պատարագի մեկնություն է⁴⁸⁴: Ստացողի հիշատակարանում Դավիթ եպիսկոպոսը խնդրում է հիշել իրեն և ուխտի մյուս միաբաններին. «Չվերջին ըստացող սուրբ գրոյս զտէր Դավիթ պարոնտէրն, զտէր Խաչատուրն, զտէր Բարսեղն, զտէր Անտոնն, զտէր Սարգիսն եւ Սարգիս բանին աշակերտն եւ զայլ միաբանքն յիշեցէք բարի մտօք առ Աստուած: Թվին ՌՁՁ (1637) էր, յորժամ բերաք զսա Մեծ անապատէն»⁴⁸⁵: Երկրորդ ժողովածուն 1635 թվականին «ի յերկիրն Որոտան, ի գիւղն, որ կոչի Շինահայր՝ ընդ հովանեալ Ս. Ստեփաննոսի, յառաջնորդութեան տեառն Փիլիպոսի» օրինակել է Հովհաննես գրիչը, իսկ Արիստակես վարդապետը, Հակոբ և Բարսեղ քահանաները այն վաճառել են Չարեքա անապատին⁴⁸⁶:

⁴⁸³ **Մ. արք. Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 1620:

⁴⁸⁴ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 685:

⁴⁸⁵ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 704:

⁴⁸⁶ «Ես՝ Արիստակես վարդապետս, տէր Յակոբս, տէր Բարսեղս վաճառեցաք զայս գիրքս Չարեքա անապատին՝ Դավիթ պարոնտէրին, տէր Խաչատուրին, տէր Անտոնին եւ այլ միաբանիցն՝ ի թվին ՌՁՁ (1637)»: Դավիթ եպիսկոպոսը, ստանալով մատյանը, դարձյալ թողել է հիշատակարան. «Ես՝ Դա-

Դավիթ եպիսկոպոսին է վերագրվում Անդրեաս Ագուլեցու⁴⁸⁷ վկայաբանությունը, որը նա գրել է Անդրեասի նահատակությունից շատ ժամանակ չանցած՝ 1617-1620 թվականների ընթացքում⁴⁸⁸: Վկայաբանությունը մեզ է հասել ՄՄ 784 ձեռագրով (թ. 383ա-384բ, սկ. «Արինեալ է բարերար, բարեխնամ եւ բարեգութն Աստուած...»), որն ընդօրինակել է Սաթեոս գրիչը 1641 թվականին, երբ տակավին կենդանի էր Դավիթ Շամբորեցին: Այս վկայաբանությունը, որպես աղբյուր, իր Պատմության մեջ օգտագործել է Առաքել Դավրիժեցին՝ «Վասն նահատակութեան տէր Անդրեաս քահանային» վերնագրով⁴⁸⁹: Դավրիժեցու Պատմությունից են ծագում վկայաբանության Հայսմավուրքային տարբերակները⁴⁹⁰: Առաքել Դավրիժեցուց են օգտվել նաև «Հայոց նոր վկաներ» գիտական հրատարակության հեղինակներ Հ. Մանանդյանը և Հր. Աճառյանը⁴⁹¹:

Դավիթ Ղարամանենց եպիսկոպոսը վախճանվում ու թաղվում է անապատում՝ իր կառուցած եկեղեցու արևելյան կողմում. «Եւ ինքն՝ Դաւիթ եպիսկոպոսն, անդէն վախճանեցաւ եւ անդէն թաղեցաւ»⁴⁹²: Ըստ տապանաքարի արձանագրության՝ նա մահացել է 1643 թվականին՝ «Այս է հանգիստ Դաւիթ եպիսկոպոսին, թուին ՌՂԲ (1643)»⁴⁹³:

ւիթ եպիսկոպոսս եւ միաբանքս շստացանք զայս գիրք Մեծ անապատեն Արիստակէս վարդապետէն»: ՄՄ ձեռ. 2608, թերթ՝ 270, նյութ՝ թուղթ, 26,4×19,9, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 31: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, էջ 693: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 702-703:

⁴⁸⁷ Անդրիաս Ագուլեցին ուսանել է Սյունյաց մեծ անապատում՝ աշակերտելով Մովսէս Տաթևացուն: Ուսանելուց հետո դասավանդել է Ագուլիսում: Հալածվելով Շահ արսաի կողմից՝ նահատակվել է 1617 թվականի նոյեմբերի 18-ին:

⁴⁸⁸ **Կ. Մուքիսայան**, Անդրեաս Ագուլեցու վկայաբանությունը և նրա հեղինակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թ. 1, էջ 199-202:

⁴⁸⁹ **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԻԷ:

⁴⁹⁰ ՄՄ ձեռ. 1501, թ. 165ա-167ա, ՄՄ ձեռ. 1534, թ. 173բ-175ա: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, էջ 9:

⁴⁹¹ Հայոց նոր վկաներ (1155-1843), աշխատութեամբ՝ **Յ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի**, Վաղարշապատ, 1903, էջ

⁴⁹² **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԻԱ:

⁴⁹³ Դիվան, պրակ V, էջ 268:

Դավիթ եպիսկոպոսի մահից հետո վանքի առաջնորդ է դառնում Սարգիս վարդապետը և գլխավորում միաբանությունը մինչև 1671 թվականը: Սարգիս բարունապետի կյանքի, ինչպես նաև անապատի և միաբանության գործունեության մասին հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում նրա խնդրանքով գրված Ճաշոցի հիշատակարանը: Մատյանը 1665 թվականին «ի թագաւորութեանն պարսից Շահ Ապասին և ի հայրապետութեան Տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի սրբազան կաթօւղիկոսի՝ կրկին լուսաւորչի ի յետինս ժամանակի ի յԱթոռն Գանձասարայ ի յերկնահանգէտ և ի գերահոջակ սուրբ ուխտս, որ կոչի Չարեքայ անապատ՝ ընդ հովանեաւ մօրս լուսոյ Ս. Աստուածածնիս և հրաշափառ և երկնանման Ս. Կաթօւղիկէիս՝ լուսագարդ չրեշտակապետիս» օրինակում է Քարահատում հայտնի գրիչ և ծաղկող Գրիգոր քահանան, ծաղկագարդում քսանհինգ նրբաճաշակ պատկերներով, կիսախորաններով ու զարդամոտիվներով և կազմում է մատյանը⁴⁹⁴:

Ըստ հիշատակարանի՝ Սարգիսը վաղ մանկությունից նվիրվում է անապատին, իսկ վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո դառնում է միաբանության առաջնորդ և անմնացորդ տրվում անապատի զարգացման ու բարեկարգման աշխատանքներին. «եւ եղև այր կատարյալ եւ արժանի գտեալ աստիճան վարդապետութեան, եւ վերստին ուղղեալ զկարգ սուրբ ուխտիս եւ զարդարեալ պայծառացոյց հոգևոր հրճուանք եւ պարապեալ ամրացոյց եւ նորոգեալ զամենայն սենեակս եղբարցն» (թ. 549բ): Սարգսի առաջնորդության տարիներն անապատի ամենաբեղմնավոր տարիներն էին: Նախ նա բարեկարգում է բոլոր միաբանների սենյակները, կառուցում Միքայել և Գաբրիել հրեշտակապետներին նվիրված հաստա-հեղյուս պուներով և աղյուսաշեն գմբեթով բարձր ու գեղեցիկ զանգակատունը, որը հաստատվում է 1659 թվականի զանգակատան մուտքի բարավորի վրա պահպանված արձանագրությամբ⁴⁹⁵: Սար-

⁴⁹⁴ ՄՄ ձեռ. 986, թերթ՝ 552, նյութ՝ թուղթ, 29,7×23, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 29: Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1617:

⁴⁹⁵ «Կամօքն Աստուծոյ շինեցաւ զանգակատունս յանուն սուրբ հրեշտակապետացն Միքայելի եւ Գաբրիելի ի հայրապետութեան Պետրոսի սրբազան

գիս վարդապետի առաջնորդության տարիները բեղմնավոր էին նաև գրչության կենտրոնի զարգացման համար: Նա ձեռագիր մատյաններով հարստացնում էր վանքի գրատունը. «ստացաւ բազում անօթս պատուականս եւ գրեանս հոգիակեցոյցս», իսկ Ճաշոցը զարդարել է տալիս ոսկով ու երփնավառ գույներով և նվիրում իր ծնողների՝ Հովհաննեսի ու Եղիաաբեթի, և հանգուցյալ եղբոր՝ Հակոբի հիշատակին: Սարգիս վարդապետը երկու տարի հետո՝ 1667-ին, Հարանց մատուռում նաև մի խաչքար է կանգնեցնում հանգուցյալ ծնողների և միաբանների հիշատակին⁴⁹⁶:

Սարգիս րաբունապետն իր շուրջն էր համախմբել 70 միաբանների և, ինչպես Գրիգոր քահանան է գրում, նրանք «միական ու միախորհուրդ էին»: Ճաշոցի հիշատակարանում հիշվում են ուխտի միաբաններ «քաջ և ամենիմաստ» Ներսես վարդապետը, որը Սահակ վարդապետից հետո դարձավ առաջնորդ և 1684 թվականին կառուցեց վանքի գավիթը՝ «հանդերձ Հ (70) եղբարց»⁴⁹⁷, «խոհեմ և սրբասեր» տեր Նահապետը, խոստովանահայր տեր Սահակը, որ «անապատի զարդն էր», տեր Խաչատուրը, «սրբամիտ» տեր Հովհաննեսը և «սրբասնունդ» տեր Եղիեն, «քաղցրաբարբառ» տեր Ղազարը, ուխտի վերակացու Գասպարը, երկու Հովսեփներն ու երկու Ազարիաները, երկու Խաչատուրներն ու չորս Կիրակոսները, երկու Հովհաննեսներն ու երկու Մարտիրոսները, խառատ Գասպարն ու դարբին Սիմեոնը, գետից ամեն անգամ իրենց ձուկ բերող Մինասը, Կոստանդն ու Գրիգորը... Այսպես՝ 70 միաբան, որոնց

կաթողիկոսի ի տանն Աղուանից, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եւ անապատիս Չարեքայ Սարգիս վարդապետի, ձեռնուրութեամբ եւ աղօթից Հ. (70) միաբանիցս. կատարումն եղեւ սուրբ խորանիս ի փառս Աստուծոյ: արդ, ես՝ Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետս եւ ազօթաւոր եղբարքս շինեցաք զսուրբ կաթողիկէս ի փրկութիւն հոգւոց մերոց եւ ամենայն հաւատացելոց: ԹՎին ՌՃ եւ Ը (1659)»: Դիվան, պրակ V, էջ 268:

⁴⁹⁶ «Ի թուին Հայոց ՌՃԺԶ (1667) ես՝ Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետս, կանգնեցի զխաչս ի յուսաւորութիւն հոգւոյ իմոյ եւ ծնողացն իմոց տէր Յաւանէսին, Յեղիաաբեթին եւ միաբանիցս, որք աստ կան հանգուցեալ»: Նույն տեղում, էջ 268:

⁴⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 267:

հականե-հանվանե հիշում է գրիչը: Նրանք հիշվում են նաև նվիրատվական արձանագրություններում⁴⁹⁸:

Հիշատակարանում գրիչը հիշում է Մարգիս վարդապետի ծնողներին՝ Հովհաննեսին և Եղիսաբեթին, հանգուցյալ եղբորը՝ Հակոբին, կրտսեր եղբորը՝ Մխիթարին և նրա որդիներին՝ Մինասին ու Մարգսին: Գրիգորը հիշում է նաև իր ծնողներին՝ Հովհաննեսին և Մարգարիտին, կնոջը, եղբայրներին՝ Գրիգորին, Աստվածատուրին, Եղիեին և Վարդանին, որդիներին՝ Պալասան դարին, Ղազարին և Հակոբին: Ղազարն ու Հակոբը հիշվում են նաև Ղազարի՝ 1691 թվականին օրինակած Հայսմավուրքի հիշատակարանում: Գրիգորը հիշում է նաև իր հոգևոր եղբայր Մելքոնին, որ սիրով սպասում էր մատյանի ավարտին, բայց, ավաղ, դեռ չավարտած աշխատանքները, նա վախճանվում է: Հիշվողների շարքից անտեսված չեն Գրիգորի աշակերտները՝ Արիստակես, Մարգիս, Եսայի, Մելիքսեթ և Ներսես քահանաները:

Գրքի հարզը իմացող գրիչը վերջում հորդորում է. «Աղաչեմ զդասող սուրբ քահանայից, զգիրքս ազատ պահել ի ձիթե, ի մոմե և ի գիճութենե, վասն որոյ յոյժ աշխատեաց ի վերա սորա, եթէ արուեստից տեղեակ իցես, հայեսջիր ի պատկերսն և ի խորանսն, ի թփերսն ամենայն, եթէ հաւանիս տուր փառս Աստուծոյ» (թ. 551ա):

Վանքի երրորդ ծաղկումը Մկրտիչ վարդապետի առաջնորդության տարիներն էին: Երեսուն տարուց ավելի նա դեկավարում է միաբանությունը (1710-ական-1746 թթ.), պարսպապատում է վանքը: Անապատը ենթարկվում է լեզգիների ավերիչ արշավանքներին, կողոպտվում է վանքը, և վանքի հարստության հետ թալանվում են նաև ձեռագիր մատյանները: Եվ չնայած 1730 թվականին Կարապետ կաթողիկոսի և Երուսաղեմի Գրիգոր պատրիարքի թույլտվությամբ ու կոնդակով Մկրտիչ վարդապետը շենացնում է լեզգիների արշավանքների հետևանքով թալանված ու քայքայված միաբանությունը, բայց անապատի ձեռագրատան հարստությունից գրեթե ոչինչ չի պահպանվում⁴⁹⁹:

⁴⁹⁸ Դիվան, պրակ V, էջ 268:

⁴⁹⁹ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 172, «Արձագանք», 1886, թ. 23, էջ 330:

Այսօր Չարեքա անապատի ձեռագրական ժառանգությունից ունենք հատուկենտ տվյալներ: Ահա դրանք: Առաքել գրիչը 1579 թվականին գրում է մի Ավետարան⁵⁰⁰, 1637-ին ձեռագիր է ստանում Մեծ անապատից⁵⁰¹: Դավիթ եպիսկոպոսի աշակերտ Սարգիս կրոնավորը 1641 թվականին նորոգում է մի Ավետարան, որը հետագայում պահվել է Շուշիի Ագուլեցուց Ս. Աստվածածին եկեղեցում⁵⁰²: Առաքելի և Նազուխյանի որդի Ավետիս քահանան 1655 թվականին ավարտում է Վերին Չականի Պապանան գյուղում սկսած Շարակնոցը⁵⁰³, իսկ Մխիթարը նորոգում է մի ձեռագիր: Վանքի առաջնորդ Ներսես վարդապետը 1699 թվականին ավարտում է «Գիր օրհնութեանը»⁵⁰⁴, իսկ 1704-ին մի Գավազանագիրք⁵⁰⁵:

Ունենալով բնակավայրերից կտրված ու մեկուսի դիրք՝ Չարեքավանքը XIX դարում նաև արքայավայր էր կարգազանց հոգևորականների համար, որոնք ուղարկվում էին այստեղ՝ երկար ժամանակով ապաշխարելու⁵⁰⁶: XX դարի սկզբին արդեն վանքը դատարկվում ու ամայանում է⁵⁰⁷:

⁵⁰⁰ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 175:

⁵⁰¹ Ն. Ակինեան, Մովսես Գ Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, էջ 161:

⁵⁰² Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 144: Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 47:

⁵⁰³ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 388:

⁵⁰⁴ F. Conybeare, Catalogue Armenian manuscripts bodleian library, Oxford, 1918, էջ 265:

⁵⁰⁵ Յ. Թովճեան, Յուզակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, էջ 52:

⁵⁰⁶ Մ. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 117:

⁵⁰⁷ Գերմանացի հնագետ Լեման-Հաուպտը 1906 թվականին եղել է Չարեքա վանքում և իր նոթերում գրել. «Այդ վանքը նույնպես ամայացած էր: Այնտեղ դեռ բնակվում էր միայն մի վանական, որը գերմաներեն լեզվին տիրապետում էր և մեզ ծանոթացրեց ընդարձակ, ամայի կառույցների, ստորգետնյա նկուղի հետ, որ ծառայում է որպես փախստավայր: Այնուհետև նա վանքի վայրի և խառնիխուռն կերպով աճող այգում, մի լորենու տակ մեզ թեյ, կարագ, հաց և սեփական արտադրության լորենու մեղր հյուրասիրեց, որոնք մենք շոգ միջօրեի արշավից հետո հաճույքով վայելեցինք: Մեղվապահությունը նրա հիմնական զբաղմունքն էր: Լավ տարիներին նա ստա-

ՔԱՐԱՀԱՏԻ ԳՊՐՈՑԸ

Պատմական Ուտիք նահանգի Գարդման գավառում՝ Արթինաջուր գետի ձախակողմյան հարավարևելահայաց ձորալանջին է գտնվում Քարահատ գյուղը⁵⁰⁸: Ըստ հնագիտական ուսումնասիրությունների՝ գյուղը հիմնադրվել է վաղ միջնադարում, սակայն գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է XVII դարի հիսունական թվականներից, երբ Քարահատը հայտնի է դառնում որպես գրչության կենտրոն: Ձեռագիր հիշատակարանների հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ Քարահատի գրչության դպրոցը գործել է գրեթե չորս տասնամյակ: Այս կենտրոնից մեզ հասած առաջին ձեռագիր մատյանը 1655 թվականից է, վերջինը՝ 1691: Հատկապես բեղմնավոր էին գրչակենտրոնի առաջին քսան տարիները: Դա դպրոցի ծաղկման ու բարգավաճման տարիներն էին, երբ այն ղեկավարում էր դպրոցի հիմնադիրն ու առաջին ուսուցիչը՝ Հովհաննեսի և Մարգարիտի որդի Գրիգոր քահանան: Կարճ ժամանակում դպրոցի հեղինակությունն այնքան է բարձրանում, որ Գրիգորին ու նրա աշակերտներին ձեռագրեր էին պատվիրում Արցախի և Ուտիքի հոգևոր և աշխարհիկ տերերը:

Կենտրոնն ունեցել է իր գրատունը, մատենադարանն ու կազմատունը, որտեղ քարահատցի գրիչներն արտագրել, ծաղկել, կազմել են այդ մատյանները: Իբրև մանրանկարչական ուղղություն ունե-

նում էր 50-ից 60, իսկ աննպաստ տարիներին միայն 10-ից 15 պուղ (1 պուղը կազմում է 16,38 կգ) մեղր»:*«Արարատ»*, 1906, էջ 794: **C. F. Lehmann-Haupt**, *Armenien Einst und Jetzt*, Berlin, 1910, էջ 133:

⁵⁰⁸ 1894-1895 թթ. Արթինաջուր գետի ձախակողմյան հարավահայաց լանջին Քարահատից փոխադրված ընտանիքները հիմնադրում են նոր գյուղ և անվանում Վերին Քարահատ, իսկ հին գյուղը նրանից տարբերվելու համար վերանվանվում է Ներքին Քարահատ: Վերին Քարահատում պահպանված X-XI դարերի մի քանի խաչքարեր վկայում են, որ այստեղ վաղ միջնադարից գոյություն է ունեցել հայաբնակ գյուղ, որը, սակայն դատարկվել է XVIII դարում և կրկին բնակեցվել XIX դարի վերջերին: Տե՛ս **Ս. Կարապետյան**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 268:

ցող դպրոց՝ Քարահատը ամենից առաջ ներկայանում է իր երեք մանրանկարիչներով: Ամենանշանավորը Գրիգոր քահանան էր, որը հիշատակարաններում իրեն անվանում է ծաղկող և կազմող: Մեծ համբավ ունեին նաև նրա երկու որդիները՝ Բարսեղն ու Ղազարը: Նրանք չնայած հաստատված էին Քարահատում, բայց հաճախ լինում էին նաև Արցախ-Ուտիքի տարբեր բնակավայրերում, մնում տեղերում, կատարում պատվերներ: Գրիգորը նաև բեղուն գրիչ էր: Լինելով գրչության արվեստի լավագույն գիտակ և հմուտ ուսուցիչ՝ նա միաժամանակ ուսուցանում և իրեն արժանի փոխարինողներ էր պատրաստում: Գրիգորը գրչագրելու ու ծաղկելու արվեստը փոխանցել է նաև իր հինգ որդիներից երկուսին՝ Բարսեղին ու Ղազարին, որոնք նրա առաջին աշակերտներն էին և գրչության ու նկարազարդման արվեստում գրեթե չէին զիջում իրենց հորը⁵⁰⁹:

Քարահատի դպրոցի սաները հմտանում էին հատկապես ծաղկազարդման արվեստում: Նրանք գեղեցկագիր էին, իսկ ծաղկազարդման մեջ ունեին հարուստ ներկայնակ, նկարում էին բացառապես պայծառ ու վառ երանգներով: Օգտագործում էին նաև ոսկի: Չարեքա անապատի թաքունապետ Սարգիս վարդապետի համար օրինակած Ճաշոցի հիշատակարանում Գրիգորը հիշում է իր աշակերտներին: Իր որդիներ Բարսեղից ու Ղազարից բացի՝ Գրիգորի մոտ են ուսում առել Արիստակես, Եսայի, Սարգիս, Մելիքսեթ և Ներսես քահանաները (ՄՄ ձեռ. 986, թ. 551ա):

Գրիգորի դպրոցում ստեղծված ձեռագրերն ըստ բովանդակության ծիսական մատյաններ են, իսկ նրանց հիշատակարանները՝ Քարահատի դպրոցի պատմության առաջին և հիմնական աղբյուրը, որոնցից ստույգ տեղեկություններ ենք ստանում գրիչների, ծաղկողների, աշխարհիկ և հոգևոր պատվիրատուների, ձեռագրերի ստեղծման հանգամանքների վերաբերյալ: Նման են նաև Գրիգորի դպրոցում ստեղծված ձեռագրերի հիշատակարաններն իրենց ստեղծման սկզբունքներով. դրանք առանձնանում են իրենց գրությամբ, բառապաշարով, լեզվով և ոճով:

⁵⁰⁹ Գրիգորի, Բարսեղի և Ղազարի նկարազարդած ձեռագրերի մասին տե՛ս Ա. **Գեորգեան**, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն, IX-XIX դդ., էջ 138-139, 93-95, 350-351:

Առաջին անգամ Գրիգորին հանդիպում ենք 1655 թվականին, երբ նա ծաղկազարդում է Ավետիսի օրինակած Ավետարանը, վերջին անգամ՝ քսանմեկ տարի հետո՝ 1676 թվականին, երբ վախճանվում է Գրիգորը և նրա կիսատ թողած գործը ավարտում է ավագ որդին՝ Բարսեղը: Գրիգորի մասին վերջին հիշատակությունները Բարսեղի հաղորդած տեղեկություններն են հոր մահվան և այն ծանր զգացումների մասին, որ ապրել է որդին ծնողի, իսկ աշակերտն ուսուցչի կորստի առիթով: Հոր մահից հետո դպրոցը ղեկավարում է Բարսեղը:

Գրիգորից, Բարսեղից և Ղազարից մեզ բազմաթիվ ձեռագրեր են հասել, որոնք բոլորն էլ նկարագարոված են վարպետորեն, առանձնահատուկ ոճով ու ճաշակով և խոսում են մանրանկարչական դպրոցի բարձր զարգացածության և հեղինակության մասին:

1655 թ. Ավետիս գրիչը Գանձասարում բոլորգրով օրինակում է մի Ավետարան «տիեզերաքարոզ և լուսազարդ» Ղուկաս րաբունապետի և նրա աշակերտ՝ Աղվանից Պետրոս Խսանձկեցի կաթողիկոսի խնդրանքով: Գրիչը գրել է լավ մշակված մագաղաթի վրա, գեղեցիկ ու համաչափ գրերով: Ավետարանը պետք է նաև ծաղկազարդվեր, սակայն նույն թվականին էլ մահանում է գրիչը՝ կիսատ թողնելով աշխատանքը: Ծաղկազարդումը Պետրոս կաթողիկոսի պատվերով հանձնարարվում է Գրիգոր քահանային: Գրիգորը «խոց լերդով եւ թախիժ կսկծալի սրտիւ, հողամած դիմօք» ավարտում է այն՝ ոսկով և բազմերանգ գույներով նկարելով երկու թեմատիկ նկար («Հովսեփ և հրեշտակ» (թ. 6ա), «Տեսոն և աղանակերպ Սուրբ Հոգին» (թ. 276ա), ավետարանիչների պատկերները, կիսախորանները, լուսանցազարդերն ու զարդագրերը: Գրիգորը կազմում է նաև մատյանն արծաթյա զարդարուն կրկնակազմով. Ա փեղկին Աստվածամայրն է մանկան հետ, Բ փեղկին՝ խաչված Հիսուսը՝ աջ ու ահյակ կողմերում Աստվածամայրն ու Հովհաննես ավետարանիչը, ներքևում և վերևում՝ հրեշտակներ, իսկ դռնակին

ավետարանիչների խորհրդանիշ չորս մետաղադրոշմներ են⁵¹⁰: Սա Գրիգորից մեզ հասած առաջին մատյանն է, որին նա վերաբերել է «որպես որդի հարազատ, առեալ աղերս ինչ ի ձեռաց հօր իւրոյ, եւ ետու ձեռն՝ զարդարել ըստ իմում անվարժ տկարութեամբս»: Իսկ Պետրոս կաթողիկոսը, երբ ստացել է այս շքեղ մատյանը «ուրախ եղել, իբրև ընծա ի վերուստ առաքեալ»: Գլխավոր հիշատակարանում գրիչը հիշում է Եղիշե առաքյալի ուխտի միաբան Կիրակոս վարդապետին, Գանձասարի միաբաններ Աստվածատուր արքեպիսկոպոսին, Հովհաննես, Եղիա և Մինաս եպիսկոպոսներին, դպրապետերին ու դպիրներին: Ավետիս գրչի՝ Գանձասարում սկսած ձեռագիրը Գրիգորն ավարտել է Քարահատում. «Եղև աւարտ սուրբ Աւետարանիս յերկիրս Գանջու ի գեղօս Քարհատ ի թագաւորութեանն պարսից Շահ Ապասին Փոքու ի հայրապետութեանս Աղուանից զվերոգրելոյն» (թ. 299բ):

Երկու տարի հետո Գրիգորը Պետրոս կաթողիկոսի համար գրում ու ծաղկազարդում է Խորհրդատետր. «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ ոսկիազարդ եւ ծաղկափթիթ Տետրս խորհրդեան... ի խնդրոյ երիցս երանեալ եւ երշանիկ հայրապետի եւ սրբազան կաթողիկոսի Տեառն տէր Պետրոսի վերադիտողի Սրբոյ յաթօռն Գանձասարայ»⁵¹¹: Հայրապետը Գրիգորին պատվիրել է նաև ծաղկազարդել մատյանը, ինչը սիրով կատարել է գրիչը. «Ես նւաստ եւ յետնեալս ամենայնէ՝ Գրիգոր բազմամեղ էրէցս, գրեցի և ծաղկեցի զսա բազում աշխատութեամբ ի թվականութեանս Հայոց ՌՃ եւ Չ (1657) ամին, իսկ ոչ թէ վասն ինչ իրաց եւ վարձու աշխատեցա, այլ վասն հայրական գթոյն եւ խնամոյն, զոր ունի առ անարժան ծառայս իւր»⁵¹²: Մատյանը գրված է վայելուչ բոլորգրով: Գրիչը նաև գեղեցիկ ու ճաշակով է նկարազարդել այն, սկզբնատողերը, սկզբնատառերը

⁵¹⁰ ՄՄ ձեռ. 3196, թերթ՝ 304, նյութ՝ մագաղաթ, 13,6×9,7, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ժ, էջ 871:

⁵¹¹ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռ. 2273, թերթ՝ 40, նյութ՝ թուղթ, 25 × 20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 23-27, Կ. Պողոսեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, Երուսաղեմ, 1974, էջ 366-367:

⁵¹² Նույն տեղում:

և տերունական անունները ոսկեգույն են, թերթերն առնված են զարդարուն շրջագծերի մեջ, գունավոր զարդագիր է գլխավոր հատվածների սկիզբը, ունի բազմաթիվ լուսանցազարդեր:

Նույն թվականին Միրզան իր ծնողների՝ Նավասարդի և Թափառուկի հիշատակին Գրիգորից խնդրում ու ստանում է Ավետարան: Գրիգորը արտագրում է մատյանը, նկարում է նաև ավետարանիչների պատկերներն ու խորանները՝ իրենց գլխագրերով ու լուսանցազարդերով՝ օգտագործելով նաև ոսկի, իսկ մյուս լուսանցազարդերն ու գլխագրերը թողնում է նորուստում մի նկարչի⁵¹³: Գրիգորի օրինակած չորրորդ մատյանը Ղարամուրատ անապատի միաբան մահտեսի Եղիայի խնդրանքով օրինակած Ավետարանն է, որ հետո դարձել է նյույորքաբնակ Արսեն և Արման Փուշմանյանների սեփականությունը⁵¹⁴: Ավետարանը գրված է բոլորգրով, կաշեկազմ է՝ Ա փեղկին արծաթյա խաչելության պատկերով:

Այս շքեղ մատյանը 1659 թվականին Գրիգորն ընդօրինակել է Քարահաստի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, «երփն-երփն գունովք եւ ոսկեգօծ որակօք» նկարել է խորանները, ավետարանիչների դիմանկարներն ու անվանաթերթերը, լուսանցազարդերն ու զարդագրերը, ապա կազմել այն կաշվե կազմով: Ձեռագիրը Եղիան նվիրել է իր հոգևոր ծնող «մաքրագարդ եւ սրբաներկ» տեր Տերունին, որ «ստացաւ բազում գրեանս եւ շատ շինութիւն աւելացոյց ի յանապատին»: Ավետարանը դարձել է Ղարամուրատ անապատի սեփականությունը: Ստացողի անունից գրիչը խնդրում է հիշել տեր Տերունին, Գրիգոր եպիսկոպոսին, Կարապետ արեղային, անապատի բոլոր միաբաններին, իրեն՝ գրչին և տեր Դավիթին, որը գրչին օգնել է աշխատանքի ընթացքում, ինչպես նաև պատվիրատուին՝ Եղիա միայնակեցին, որը շարունակ հորդորում էր գրչին՝ մատյանն ավարտին հասցնելու: Վերջում գրիչը խնդրում է անմեղադիր լինել, քանի որ մագաղաթը շատ վատն էր և մեծ դժվարությամբ է ծաղկազարդումն ավարտել, որովհետև երբեմն հիվանդ է եղել, երբեմն իրեն ստիպելով է աշխատել. «Այլ եւ աղաչեմ

⁵¹³ ՄՄ ձեռ. 6873, թերթ՝ 308, նյութ՝ թուղթ, 16,2 × 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19:

⁵¹⁴ «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 12, էջ 258-261, նաև՝ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դ., հ. Գ, էջ 851-852:

անմեղադիր լինել պակասութեան սորա, զի մագաղաթն յոյժ վատ էր, մանաւանդ թէ ի ծաղկել համարարբառին, զկէս աւուրն տենդէի եւ սարսափեի, եւ կէս աւուրն ի ստիպմանէ նկարէի ըստ խորհրդին եւ ոչ վայրապար»։ Քանի որ գրչության արվեստով ու ներքին հարդարանքով Ավետարանը շատ էր շքեղ, տարիներ հետո Եղիա և Մխիթար միայնակեցները ցանկանում են արտաքին տեսքն էլ պատշաճ տեսնել և կազմի Ա փեղկին արծաթյա Խաչելության պատկեր են ավելացնում։ Ավետարանը 6000 դեկանով գնել են Սարգիսն ու նրա կողակից Ոսկանձը։ Իսկ տեր Եղիազարի՝ 1747 թվականի հիշատակումից տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը հիշատակ է մելիք Բաղիի դուստրերին՝ Հռուբիմեհին, Դավլաթին և Շահանդուխտին։

Գրիգորը 1662 թվականին ստանում է կաթողիկոսական նոր պատվեր. նա Պետրոս կաթողիկոսի համար գրում ու ծաղկում է երրորդ մատյանը, այս անգամ մագաղաթյա Տոնացույց՝ նկարելով նաև թեմատիկ պատկերները⁵¹⁵։ Մեկ տարի հետո Քարահատում Գրիգորը Սանդուխտի խնդրանքով գրում ու նկարագարում է Շարակնոց, դարձյալ զարդարում ոսկով ու բազմազան գույներով⁵¹⁶։

1665-ին Գրիգորն արտագրում է մի Ժամագիրք և նկարագարում⁵¹⁷։ Նույն թվականին՝ «ի թագաւորութեանն պարսից Շահ Ապասին և ի հայրապետութեան Տանս Աղուանից տեսոն Պետրոսի սրբազան կաթուղիկոսի... ի յերկնահանգէտ և ի գերահոջակ սուրբ ուխտս, որ կոչի Չարեքայ անապատ՝ ընդ հովանեաւ մօրս յուսոյ Ս. Աստուածածնիս և հրաշափառ և երկնանման Ս. Կաթողիկէիս՝ յուսագարդ Հրեշտակապետիս» նա Չարեքա անապատի Սարգիս րաբունապետի համար արտագրում է Ճաշոց, նկարում է թեմատիկ պատկերները, կիսախորաններն ու զարդամոտիվներն ու կազմում մատյանը⁵¹⁸։

⁵¹⁵ ՄՄ ձեռ.10743, թերթ՝ 270, նյութ՝ մագաղաթ, 10,5 × 7,6, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 17։

⁵¹⁶ ՄՄ ձեռ.10044, թերթ՝ 378, նյութ՝ թուղթ, 12×8,7, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22։

⁵¹⁷ ՄՄ ձեռ. 9448, թերթ՝ 285, նյութ՝ թուղթ, 10 × 7,4, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 17։

⁵¹⁸ ՄՄ ձեռ. 986։

Գրիգոր երեցը ծաղկագարդում ու կազմում է նաև Մալազմաբերդի Ս. Ամենափրկիչ վանքում 1666 թվականին գրիչ Հովհաննեսի օրինակած Ավետարանը, որ նա կատարել է Հակոբի խնդրանքով «ի յերկիրս Գանջայ՝ ի գեօղն Հարցհանկիստ ի դրան Ս. Մալազմաբերթին ի հայրապետութեան երիցս երանեալ հովուսպետին Տանս Աղուանից Պետրոսի սրբազան կաթողիկոսին, յեպիսկոպոսութեան Ս. Ամենափրկչին քաջ եւ արի րաբունապետի Խաչատուր վարդապետի և թագաւորութեան Պարսից փոքր Շահ Աբասին, խանութեան երկրիս Աղուրլու խանին»⁵¹⁹: Երկու տարի հետո՝ 1668-ին, Հովհաննեսը «առաջնորդութեան աթոռոյս Ամենափրկչին պարոնտէր Յովհաննիսի» խոջա Փարսադանի համար ընդօրինակում է մի Ավետարան, որը դարձյալ Հարցհանկիստում ծաղկում է Գրիգորը⁵²⁰:

Գանձակի Գուլլար գյուղում 1667 թվականին Տարչինի խնդրանքով Սարգիս երեցի օրինակած Ավետարանը Գրիգոր քահանան զարդարում է «ոսկով, երփնափայլ գունով և զանազան երանգօք», որը նվիրում են Ս. Հովհաննես եկեղեցուն⁵²¹: Տարիներ հետո՝ 1741 թվականին, մատյանը կազմել են արծաթե զարդաքանդակ կրկնակազմով:

1675-ին Գրիգորը Գանձասարի առաջնորդ Իզնատիոս վարդապետի խնդրանքով Քարահատում գրում ու ծաղկում է Ավետարան⁵²²: 1676 թվականին Գրիգորը հասցնում է նկարել Մովսես քահանայի համար Բարսեղի օրինակած Ավետարանի միայն համաբարբառներն ու ավետարանիչների պատկերները⁵²³: Նա մահանում է՝ անավարտ թողնելով սկսած ծաղկագարդումը: Բարսեղը «Հայոց ՌՃԻԵ (1676) ամին... ի յերկիրս Գանձակայ, ի գեօղս Քարահատ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի և ի թագաւորութեան պարսից շահ Մովսէյմանին և ի հայրապետութեան տանս Աղուանից տեառն Սիմօնի ամենիմաստ և սրբանուէր հայրապետի» ավարտին

⁵¹⁹ ՄՄ ձեռ. 11060, թերթ՝ 318, նյութ՝ թուղթ, 17,8 × 13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:

⁵²⁰ ՄՄ ձեռ. 10966, թերթ՝ 293, նյութ՝ թուղթ, 17,3 × 12,8, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

⁵²¹ ՄՄ ձեռ. 6771, թերթ՝ 304, նյութ՝ թուղթ, 17,8 × 13,5, գիր՝ բոլորգիր տող՝ 21:

⁵²² ՄՄ ձեռ. 8965, թերթ՝ 365, նյութ՝ թուղթ, 15,7 × 11, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19:

⁵²³ ՄՄ ձեռ. 5636, թերթ՝ 323, նյութ՝ թուղթ, 18,5 × 12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

է հասցնում հոր կիսատ թողած գործը. «Ես՝ նուսատ եւ եղկելի Բարսեղ իրիցուկս բագում հեծեծանօք եւ արտասուաթոր աչօք ապաւինելով զանօրինիչ Սուրբ Հոգին անկ ածեալ աւարտեցի զեռահրաշ սուրբ Աւետարանս» (թ. 317բ): Բարսեղը «երփն-երփն գունովք և ոսկեգօծ որակոք» ծաղկում է տերունական նկարները և կազմում մատյանը արծաթյա կրկնակազմով, որի Ա փեղկին խաչելության պատկերն է՝ անկյուններում սերովբեների ոսկեգօծ զարդաքանդակներով: Մտանալով մատյանը՝ Մովսեսն ու իր եղբայրներն այն իրենց ծնողների հիշատակին նվիրում են Գանձակի Ս. Հովհաննես եկեղեցուն: Մովսեսը խնդրում է հիշել եղբայրներին՝ խոջա Ներսեսին, պարոն Հովսեփին և Պարխուտարին, իրենց որդիներին ու դուստրերին, ընկերներից Եսայի և Ղազար քահանաներին: Վերջում Բարսեղը խնդրում հիշել նաև իր ծնողներին:

1683 թվականին Գանձակի Հարցհանկիստ գյուղում Հովհաննես քահանան Նազար քահանայի համար արտագրում է մի Ավետարան⁵²⁴: Հիվանդության պատճառով մահանում է նաև այս գրիչը՝ չավարտելով ձեռագրի նկարագրողումն ու կազմելը: Գանձակում, որտեղ արդեն այնքան էլ մեծացել Բարսեղի հեղինակությունը, «իշխանաց իշխան և պարոնաց պարոն» մելիք Հախնազարի պահանջով ծաղկագարդումը հանձնարարվում է նրան: Վերջինս էլ իր եղբայր Ղազարի հետ ավարտին է հասցնում մատյանը, որը կազմում է Ովանես երեցը: Ձեռագրի հետագա ճակատագրի մասին հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի նեղ և դառնացեալ ժամանակիս, որ անկեալ ենք ընդ լծով ծանր ծառայութեանն օսմանցւոց և պարսից, որք յարեալ յաղթայարեն զմիմեանս, և տառապեալ ազգս Հայոց ցիր ու ցան եղեալ, ի ներքոյ ոտից անկեալ, ոտից կոխան եղեն, ի հուր մերձեցան և ի սուր մաշեցան, բագում զերի վարեցան և շատքս ի ծովս լուկ /// խավարեցան և հատան ձայնք փառաբանչաց /// և տեղիք սրբութեան ի ձեռս անօրինաց անկեալ ցրուեցան» (թ. 297բ): 1733 թվականին դրախտիկցի տեր Մովսեսի որդի տեր Սահակը, երբ այլազգիների մոտ տեսնում է Ավետարանը՝ «գալարեալ կիզաւ աղիքը և տոչորէր», փրկագնում է այս մատյանը:

⁵²⁴ ՄՄ ձեռ. 3994, թերթ՝ 298, նյութ՝ թուղթ, 18 × 14, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

1671 թվականին Օդլերձում Պետրոս վարդապետի խնդրանքով Եփրեմ քահանայի օրինակած մագաղաթյա Ավետարանը 1684-ին դարձյալ Բարսեղ գրիչը ծաղկում ու կազմում է «ի յերկիրս Ծար, որ կոչի Փոքր Սիւնիս՝ ի գերահռչակ եւ ի հին հանդիսարանի Դաղէի վանիցս ընդ հովանեաւ Ս. Առաքելոյն եւ Ս. Աստուածածնիս եւ ամենազօր Ս. Նշանիս Մարդադաւանաց»՝ օգտագործելով ոսկի և հարուստ ներկապնակ⁵²⁵: Ավետարանի նկարագարողումը նախաձեռնել էր Գրիգոր քահանան, բայց մահվան պատճառով չի հասցնում ավարտել. տարիներ հետո հոր կիսատ թողած գործը շարունակում է որդին: Այդ մասին Բարսեղը հայտնում է 325բ էջում թողած հիշատակարանում. «Դարձեալ զծաղկող եւ զկազմող աստուածագարդ սուրբ Աւետարանիս զբազմաւեր եւ ամենավրէպ զԲարսեղ սոսկ քահանայս՝ որդի Գրիգոր քահանային, յոգնահանճար եւ ոսկիանկար քաջ քարտուղարին՝ ի յերկրէն Գանջակոյ՝ ի գեղջէն Քարահատու: Քանզի ի կենդանութեան իւրում ձեռնարկեալ էր նկարագրեալ սուրբ Աւետարանս... վճարեց զկեանս իւր հատուցանելով զպարտ բնութեանս... եւ ի մահուն ինձ աւանդեց անդարձիւ կատարել զայս եւ լալոտ աչօք յանձն առի իմում կարողութեանս եւ բազում աշխատանօք նկարագործել զայս աստուագարդ սուրբ Աւետարանս»: Քանի որ հայրը վարպետ ծաղկող էր, իսկ նրան շարունակելը խիստ դժվար ու պատասխանատու, Բարսեղից մեծ հմտություն ու ջանք է պահանջվել, ուստի այս մատյանում նա նկարել է կադապարներով: Բարսեղին ստեղծել է քսանչորս տերունական նկար, ավետարանիչների պատկերներն՝ անվանաթերթերով, խորանները և կիսախորանները:

Պետրոս բաբունապետը, որը «որդի գոյով ազատաց, յազգէն մեծի իշխանացն Գրիգորի եւ Հասանայ Դօբեանց», իր և հարազատ եղբոր՝ Գրիգոր եպիսկոպոսի հիշատակի համար 1684 թվականին՝ «դառն եւ անբարի ժամանակիս, յորում նեղիմք յանօրէն բռնաւորաց ծանր հարկապահանջութեանց» (թ. 470բ), գրչուի Վառվառեին «ի յերկիրս Ծար Փոքր Սիւնիս՝ կոչեցելոյ՝ ի սուրբ վանս Կուսանաց՝ ընդ հովանեաւ Դաղէի Ս. Առաքելոյն եւ Ս. Կաթողիկէի եւ Ս. Աստուածածնիս եւ ամենազօր Ս. Նշանին Մարդադաւանաց»

⁵²⁵ ՄՄ ձեռ. 7232, թերթ՝ 327, նյութ՝ մագաղաթ, 12× 9,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19-21:

(թ. 471ա) օրինակել է տալիս Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրքը»⁵²⁶: Վառվառեն վարպետ գրիչ է. նա գրում է կոկիկ, գեղեցիկ, մանր գրերով ու համաչափ: Գրչուհին ուշադրություն է դարձրել ոչ միայն ձեռագրի գեղագրությանը, այլև ստուգության վրա՝ խնամքով կատարելով նաև սրբագրումները, «զի օրինակն սխալ էր եւ անկիրթ գրչաց գրեալ»: Իսկ «ոսկիաբան» տեր Բարսեղը ծաղկագարդել է մատյանը գեղեցիկ լուսանցագարդերով ու զարդագրերով և կազմել է այն: Բարսեղին օգնել է եղբայրը՝ Ղազար սարկավազը: Վառվառեն հիշատակարանում հիշում է ծնողներին՝ Մարտիրոսին ու Մոլթանաղին, եղբորը՝ Հակոբին և հանգուցյալ եղբորը՝ Աստվածատուրին:

Շամախիում Վլաս վարդապետը Ներսես Լամբրոնացու «Մաղմոսաց մեկնությունը» 1682 թվականին օրինակել է տալիս Բարսեղին և Ղազարին: Վլաս վարդապետը Բարսեղին հիշատակարանում անվանում է Բասիլիոս. «Ետու գրել զտառս զայս երկուց հարազատաց եղբարց Բասիլիոսի քահանայի և Ղազար սարկաւազի, որք էին կողմանց Գանձակա՝ ի գեղջէ Քարահատ կոչեցելոյ: Եւ ստացայ զսա ի հոգևորական զքօսանս անձին իմոյ և ի մխիթարութիւն և ի սպեղանի վիրօք լցեալ իմոյ» (թ. 684ա)⁵²⁷: Բարսեղն օրինակում է ձեռագրի մի մասը և նկարում խորաններն ու կիսախորանները, զարդագրերն ու լուսանցագարդերը: Նա հիշում է ստացողին ու իրեն՝ գրչին. «Չստացող աստուածապատում երզարանիս զՎլաս վարդապետն և զԲարսեղ գրիչս յիշեսջիք»: Գրիչն իրեն անվանում է Բարսեղ: Ձեռագրի գրչությունն ավարտին են հասցնում երկու ուրիշ գրիչներ՝ Թումա քահանան և Բաղդասար դպիրը: Վլաս վարդապետը հիշում է իր ծնողներին՝ հորը՝ մուղտասի Առաքելին, մորը՝ Խանիչային, եղբայրներին՝ Գալուստին, Մակարին, Միքայելին, նրանց որդիներին, ինչպես նաև արդեն հանգուցյալ Պետրոս

⁵²⁶ ՄՄ ձեռ. 2067, թերթ՝ 474, նյութ՝ թուղթ, 24,5 × 19, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 44: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2, էջ 1318:

⁵²⁷ ՄՄ ձեռ. 2613, թերթ՝ 687, նյութ՝ թուղթ, 24,7 × 19,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 35-36: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, էջ 718:

կաթողիկոսին⁵²⁸, Կիրակոս վարդապետին, հոգևոր եղբայրներ Մարտիրոս և Անտոն վարդապետներին:

Ղազար սարկավազը «ի յերկիրս Գանջա, ի գեօղս Քարահատ, ընդ հովանեաւ Աստուածածին եւ նորաշէն սուրբ տաճարիս» Ղալարբեկի խնդրանքով օրինակում է մի Հայսմավուրք, որն ավարտում է «ՌՃ եւ Խ (1691) ամին ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլէյմանին և ի հայրապետութեանս տանս Աղուանից տերանցն Սիմօնի եւ Երեմիայի սրբազան կաթողիկոսացն եւ ի եպիսկոպոսութեան երկրիս Շամախու եւ Շիրվանայ երիցս երանեալ եւ երջանիկ ամենիմաստ բարունապետին մերոյ տեառն Վլասայ վարդապետաց վարդապետի»⁵²⁹: Մատյանի արտագրության համար իբրև գաղափար օրինակ Ղազարն ունեցել է 1444 թվականի Այրիվանքում օրինակված Հայսմավուրքը, որ մեծ ծախսերով և դժվարությամբ Այրարատի գավառից բերել էր տվել Վլաս վարդապետը. «Վլաս վարդապետս ի բազում ժամանակաց ցանկացեալ յայլ իմն օրինակս յայսմ Յայսմաւուրքս, որ չկայ յամենայն տեղիս բազում աշխատութեամբ եւ բազում ծախիւք հազիւ բերել ետուր զսայ ի յերկրէն Արարատա»⁵³⁰: Ղալարբեկը մատյանն ստացել է իր ծնողների՝ Պատիի և Աճալի, եղբայրների՝ Սևումի, Չալապի, Ղարամի, քույրերի՝ Սալվարի, Դառլանի, և որդու՝ Աստվածատուրի հիշատակին: Ստացողի անունից գրիչը հիշում է նաև նրա պապին՝ Հակոբին և կենդանի որդիներին՝ Անին, Օլքամնին և Միրխանին: Գրչության ժամանակ Ղազարին օգնել է եղբայրը՝ Բարսեղը, որը նաև կատարել է ծաղկազարդումը: Ղազարը հիշում է նաև իր ծնողներին ու եղբայրներին: Սա միակ ձեռագիրն է, որտեղ հիշվում են Գրիգոր քահանայի ընտանիքի բոլոր անդամների անունները: Հիշատակարանից իմանում ենք, որ Գրիգոր քահանան ամուսնացել է Նազումի հետ և ունեցել է հինգ որդի՝ Բարսեղը, Հակոբը, Սահակը, Ղազարը և Եվարը, որը մատյանի գրության ժամանակ արդեն հանգուցյալ էր:

⁵²⁸ Խոսքն այստեղ Աղվանից Պետրոս Խանձկեցի կաթողիկոսի մասին է (1653-1675), որին փոխարինեց Սիմեոն Դ Խոտորաշենցին (1675-1701):

⁵²⁹ **Ս. վրդ. Ճեմճեմեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ե, Վենետիկ, 1995, էջ 241-247:

⁵³⁰ Նույն տեղում:

1691 թվականին վախճանվում է նաև գրիչ Հովհաննես Երեցը, որ սկսել էր մի Ավետարան և հասցրել էր ավարտել միայն երկու գլուխ՝ Մատթեոսի ու Մարկոսի Ավետարանները: Հովհաննեսի կիսատ թողած գործը շարունակում է Ղազարը, վերջացնում Ղուկասի ու Հովհաննեսի Ավետարանները, նկարում ավետարանիչների պատկերները, խորաններն ու կիսախորանները, գեղեցիկ զարդամոտիվները, զարդարում ոսկով և բազմազան գույներով և կազմում մատյանը⁵³¹:

⁵³¹ ՄՄ ձեռ. 10660, թերթ՝ 251, նյութ՝ մագաղաթ, 17,3 × 12,4, գիր՝ բուրբգիր, տող՝ 20-23:

ԳԵՏԱՇԵՆԻ ԱՎԱԳ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ

Գետաշեն գյուղի մասին հիշատակվում է 1626 թվականին գրված մի Գանձարանի պատառիկում՝ վրաց ավարառու բանակի գործողությունների հետ կապված⁵³²: Գյուղը հայտնի էր Ավագ Ս. Նշան կամ Նահատակ մատուռով, որը կառուցվել է 1677 թվականին տանուտեր Քամալ բեկի գլխավորությամբ: Ավագ Ս. Նշան մատրանն են պահվել սրբություններ. արծաթյա փոքրիկ խաչում՝ կենաց փայտից մի կտոր, մի արծաթյա ոսկեգոծված աշում՝ Եղիշե առաքյալի բազկից մատունք, որը Իզնատիոս եպիսկոպոսն էր բերել Կաֆայից, և մի անհայտ սրբի մատունք՝ ամփոփված ակնագարդ խաչում⁵³³: Այստեղ պահվել են նաև ձեռագիր մատյաններ, որոնցից հայտնի է միայն հինգի ճակատագիրը:

Ձեռագրերից մեկը արծաթապատ, ոսկեգոծ կողակալներով Ավետարան է եղել՝ գրված ընտիր մագաղաթի վրա: Այս ձեռագիրն այժմ գտնվում է Բաքվի ԳԱ հանրապետական ձեռագրական ֆոնդում և կրում է 8315 համարը⁵³⁴: Ձեռագրի մասին տեղեկություններ ենք ստանում Մ. Բարխուդարյանցի նկարագրությունից, ինչից երևում է, որ Ավետարանը գեղեցկագարդ է ու թանկարժեք. «Ընտիր է մագաղաթն, գեղեցիկ թռչնագրերն, սքանչելի ծաղիկներն, հիանալի նախշերն, ուշագրաւ նկարներն, թանկագին ներկերն, ազնիւ ոսկե-

⁵³² «Ազգն Վրաց՝ Մովրաւ ասին անուն նորայ, վասն մեր մեղաց եկեալ բազում հեծեալք հասաւ ի Գանձակ քաղաք, որ այժմ Գանջայ ասի: Եւ ոչ ոք եզ անդ ազգէն դղրլայշի, քանզի յորժամ լուան զայն Վրաց՝ փախստական եղէն ի նմանէ: Եւ յանիրաւ ազգն Վրաց արձակեցաւ ի վերա Հայոց ազգիս՝ Գետաշենու հետ մինչ ի պարսումեցիք Ա (1) աւուր գերացուցին դաշտ ու սար, հայք և թուրք ի միասին, և ձեռն անկեալն զոմն սպանին, զոմն վիրաւորեցին և բազումս գերի տարան, որ անթիւ, շատ աւերս ածի ի վերայ աշխարհիս»: **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԷ դար, հ. Բ, էջ 206:

⁵³³ **Մ. Բարխուդարեանց**, Արցախ, էջ 264:

⁵³⁴ **Օ. Եգանեան**, Գետաշենի Ավագ սուրբ Նշան մատրան հայերեն ձեռագրերը, Աշխատություններ, էջ 78:

զօճն և զմայլելի գեղարուեստի նրբագործությունն»⁵³⁵: Ավետարանը Կաֆայում 1667 թվականին ստույգ և ընտիր օրինակից արտագրել և գեղեցիկ ու ճաշակով ծաղկազարդել է Նիկողայոս գրիչը՝ նկարելով չորս ավետարանիչների և Հիսուս Քրիստոսի հրաշագործությունների և բժշկության պատկերները: Տարիներ հետո ձեռագիրը հասել է Նախիջևան և պահվել տեղի Ամենափրկիչ եկեղեցում: Անհայտ հանգամանքներում մատյանը գերեվարվել է այլազգիների կողմից: 1753 թվականին մելիք Ադամը «ի հալալ ընչիւք» գնել է գերված ձեռագիրը, զարդարել արծաթով, ընդելուզել ոսկով և ընծայել Ջրվշտիկ Եղիշե առաքյալի վանքին: Թե ինչպե՞ս է Ավետարանը հասել Բաքու, չունենք տեղեկություններ⁵³⁶:

Մինչև XX դարի քսանական թվականները Ավագ Ս. Նշան մատրանն է պահվել 1211 թվականին Հաղբատում Հակոբ գրչի օրինակած և Անիի Բեխենց վանքում Մարգարեի ծաղկազարդած Ավետարանը, որը գրչության վայրի անունով կոչվում է «Հաղբատի Ավետարան» (ՄՄ ձեռ. 6288)⁵³⁷: Երկաթագիր մագաղաթյա փառահեղ այս մատյանը գյուղի անունով կոչվել է նաև «Գետաշենի Ավետարան»⁵³⁸:

Երրորդ մատյանը թղթյա բոլորգիր, պատկերազարդ Ավետարան է (ՄՄ ձեռ. 6303): Քանի որ այս ձեռագիրը չունի գլխավոր հիշատակարան, անհայտ են մնում գրիչը, գրչության վայրն ու ժամա-

⁵³⁵ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 259:

⁵³⁶ Նույն տեղում, էջ 259-261:

⁵³⁷ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 134: Ձեռագիրը գրվել է Հաղբատում կրթություն ստացած անեցի Մահակի պատվերով, որը մատյանը նվիրել էր Արջոռածի եկեղեցուն: Հաղբատի Ավետարանի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 14, 1984, էջ 106-132: Կ. Մաթևոսյան, Հաղբատի Ավետարանը:

⁵³⁸ Այդ թվականներին Գ. Հովսեփյանը Ավետարանը բերում է Ս. Էջմիածին և դնում է գիտական շրջանառության մեջ՝ հատկապես կարևորելով մատյանի պատկերազարդման առանձնահատկությունները: Իսկ 1984 թ. մատյանը ձեռագրագիտական քննության է ենթարկում Ա. Մաթևոսյանը: Գ. Հովսեփյան, Հաղբատի դպրոցի մի գյուխագործոց, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Ա, էջ 254-290: Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, էջ 106-132:

նակը: Ունի չորս ավետարանիչների պատկերներ՝ իրենց անվանաթերթերով ու հետաքրքիր լուծումներով, տերունական պատկերների շարքը, խորաններ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր⁵³⁹: Ծաղկազարդումը հավանաբար կատարել է գրիչը: Պահպանված հետագայի հիշատակագրությունները Ավետարանի՝ հետագայում մի քանի անգամ վաճառքի ու նորոգությունների մասին են⁵⁴⁰:

Այստեղ են պահվել նաև Դրագարկում Հովսեփ փիլիսոփայի խնդրանքով 1295 թվականին երկու գրիչների՝ Թորոս փիլիսոփայի և Յոհանի գրած, Յոհանի ձեռքով նաև ծաղկազարդած մագաղաթյա Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 6290) և Դաստիփյուր գյուղում Սարգիս երեցի 1671-1673 թվականներին ընդօրինակած գեղեցկազարդ, ակնակուռ և կոստղազարդ Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 6746):

⁵³⁹ Այս ձեռագրի արվեստարանական քննությունը մանրամասն տալիս է Հ. Հակոբյանը: Հ. Հակոբյան, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., Երևան, 1989, էջ 80:

⁵⁴⁰ Մ. Քարխուղարեանց, Արցախ, էջ 261-262:

ՄԵԾ ԲԱՆԱԼՑ

Ըստ ավանդության՝ Գարդման գավառի Մեծ Բանանց գյուղը հիմնադրվել է Գանձակի հետ նույն ժամանակներում⁵⁴¹, չնայած գյուղի մերձակայքում պահպանված դամբարանաբլուրների պեղումները վկայում են, որ տեղանքը բնակեցված է եղել վաղագույն ժամանակներից⁵⁴²:

1652 թվականին Վերին Չակամի Մելիքատա գյուղում գրված, հետո բանանցեցի մելիք Ովանեսի գերդաստանի սեփականությունը դարձած մի Ավետարանի⁵⁴³ հետագայի հիշատակարանը տեղեկություններ է հաղորդում 1796-1797 թվականներին Մեծ Բանանցում տեղի ունեցած ահասարսուռ դեպքերի և 1811 թվականի համաճարակի մասին⁵⁴⁴: Հիշատակարանը գրել են Աղաջանը և Սարգիսը, որոնք մելիք Ովանեսի թոռ մելիք Սատթեսուի թոռներն են:

1796 թվականին Վրաց Հերակլ թագավորը, սուլթան Շամշադինը և Շուշիի Իբրահիմ խանը արշավում են Գանձակի վրա: Չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ՝ Գանձակի Ջավադ խանը փախուստի է դիմում: Սուլթան Շամշադինը հարձակվում է Բանանց գյուղի վրա, բնակիչներից ոմանց սրախողխող անելով սպանում է, ոմանց գերի է տանում: Ապա վրաց զորքը լեզգիների հետ հրո ճարակ է դարձնում գյուղը, որին էլ հաջորդում է անտանելի սովը. «Սուլթան Շամշադին գորօք իւրովք և սուտ երդմամբ հանեալ զմեզ կերի վարեցին և սրախողխող արարին... զօրքն վրաց

⁵⁴¹ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 593:

⁵⁴² Գերմանացի հնագետ Էմիլ Ռյոսլերը 1889 թ. այստեղ կատարել է առաջին հնագիտական հետազոտությունները: Դամբարանաբլուրների պեղումների արդյունքները ցույց են տվել, որ գերեզմանները պատկանում են բրոնզե դարից երկաթե դարին անցներու ժամանակաշրջանին: Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 139:

⁵⁴³ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դ., հ. Գ, էջ 476:

⁵⁴⁴ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 282-284:

հանդերձ լեզվին եկն և զմնացեալն կերի արարին և Բանանց գիւղս ամեն այրեցին հրով: ՌՄԽԶ. (1797) թվին սով և մահ եկն ի վերայ մեր. կորեկ ալիւրի լիտրն (18 ֆունտ) Թ. ապասի դժուար գտանելով, վասն որոյ ուրացեալ այր զկին և կին զայր իւր, հայր ի որդոյ և որդի ի հօրէ, մայր ի դստերէ և դուստր ի մօրէ իւրմէ բաժանեալ... զի կերակուր մեր էր կաղինն և կազնի քլեյ և մեր առեալ զայս սուրբ Աւետարանս մեծաւ զգուշութեամբ և բազում տառապանօք, շնորհօք սուրբ Հոգոյն հասուցանք մինչև ցայսօր: Իսկ ի թվին մերոյ ՌՄԿ. (1811) էր, եկն ի վերայ մեր ժանտամահն»: Սաստիկ ծանր էր բանանցեցիների վիճակը. «Շատ մարդ առանց կին մնաց, շատ կին առանց այր, շատն առանց որդի և շատն առանց դուստր, բազումք առանց քահանայի թաղվեցին, բազում տունք աւեր մնացին»: Ողջ մնացածները թողնում էին գյուղը և հաստատվում մոտակա բնակավայրերում: Սաստիկ սովի ու մահտարածամի պայմաններում, էրբ հարագատը մոռացավ հարագատին, իրենց նախապապի Ավետարանը Աղաջանը և Սարգիսը մեծ դժվարությամբ փրկում ու տալիս են նորոգելու. «Սույն ժամանակիս նորոգել տուինք սուրբ Աւետարանս յիշատակ մեզ և ծնողաց մերո, մեր պապ Մէլիք-Մատթէոսին... գրեալ ի մատեանս ՌՄԿԳ. (1814)»:

Հիշատակարանն ավարտվում է ռուսների կողմից Գանձակի գրավումով. «ՌՄԾԲ (1803)-ին⁵⁴⁵ Ռուսն եկաւ Կանջու վերայ, մէկ ամիս նստաւ, մէկ սիւսթումն առաւ, սիւսթուկէս ԳՌ. (3000) մարդ կոտորեց»:

Հետագայում Ավետարանը տասներկու այլ ձեռագրերի հետ պահվել է Մեծ Բանանցի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում⁵⁴⁶: Ձեռագրի գտնվելու վայրն այժմ անհայտ է:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում է պահվել մեր ձեռագրական ժառանգության արժեքավոր մատյաններից մեկը՝ հնագրությամբ VII դար հասնող երկաթագիր Ավետարանը, որը հայտնի է

⁵⁴⁵ Այստեղ գրչի սխալ է: Գանձակը Ռուսաստանին է միացել 1804 թվականին, դարձել նահանգի կենտրոնը, որը հետագայում Ելիզավետա թագուհու անունով վերանվանվեց Ելիզավետպոլ:

⁵⁴⁶ Ս. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 278-284: Տե՛ս նաև Օ. Եգանեան, Աշխատութիւններ, Երևան, 2014, էջ 76:

«Վեհամոր Ավետարան» անունով⁵⁴⁷: Այն մեզ հասած հայերեն հնագույն ամբողջական ձեռագիրն է: Անհայտ են ձեռագրի գրիչը, գրչության վայրն ու ստույգ ժամանակը: Ըստ հետազայի հիշատակարանների՝ XII դարում Ավետարանը պահվել է Հավուց թառի վանքում, XV դարում՝ Մաքենյաց վանքում, իսկ XVI դարից սկսած՝ Մեծ Բանանց գյուղում, որտեղ արդեն երկու անգամ նորոգված մատյանը (1453 թ. և 1511 թ.) 1625 թվականին երրորդ անգամ գյուղացիների միջոցներով նորոգել է Հովհաննես երեց Շատախեցին. «Չվերջին նորոգիլ տուող սուրբ գաստուածաշունչ ծեր Աւետարանիս Պանանցայ...նամահաթն թվին ՌՀԳ (1625) էր: Նորոգեցաւ ձեռամբ Շատախեցի Յովհաննէս երիցու»: Ավետարանի հարդարանքը պարզ է՝ ընդելուզված մի քանի թանկարժեք քարերով ու գամերով և առանց ծաղկազարդման: Հնության պատճառով Մ. Բարխուդարյանը ձեռագիրն անվանել է «ծեր»⁵⁴⁸, իսկ բանանցեցիները նաև Պահապան կամ Բանանցի Ավետարան են անվանում: Ավելի ուշ մատյանը տարվել է Գանձակի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, որտեղից էլ Գանձակի Հայոց թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տերյանը բերել է Ս. Էջմիածին և նվիրել Ամենայն Հայոց հայրապետ Վազգեն Ա-ին: Վազգեն Վեհափառը, անչափ արժևորելով Ավետարանը, այն 1975 թվականին նվիրում է Մատենադարանին՝ ի հիշատակ իր մոր՝ Սիրանուշ Պավնյանի, որից էլ մատյանը ստանում է «Վեհամոր Ավետարան» անունը⁵⁴⁹: Ավետարանը բացառիկ է նաև նրանով, որ երդմնակալության ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության նախագահները երդվում են այդ Սուրբ մատյանի վրա:

Բանանցի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ձեռագրերի հավաքածուի մեջ են մտել Ուրծ գյուղաքաղաքում 1461 թվականին Ներսես քահանայի խնդրանքով Խաչատուր գրչի օրինակած և Մալեզկերո անապատում Գրիգոր Ծարեցու ծաղկազարդած Ավե-

⁵⁴⁷ ՄՄ ձեռ. 10680, թերթ՝ 257, նյութ՝մագաղաթ, 33 § 25,7, գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր, տող՝ 18:

⁵⁴⁸ Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 279:

⁵⁴⁹ Ա. Մաթևոսյան, Վեհափառական երկու Ավետարան, «Էջմիածին», Թ-Ժ, 1994, էջ 32-34:

տարանը (ՄՄ ձեռ. 6367), XVII դարի գեղեցկագիր և ծաղկազարդ մագաղաթյա մի Ավետարան, որի գրիչն անհայտ է, իսկ ստացողն է ուն Պապաճան (ՄՄ ձեռ. 6432), 1585 թվականին Տաթևի Մեծ անապատում Հովհաննես եպիսկոպոսի օրինակած Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 6339), XVII դարի մի Ավետարան, որը 1762 թվականին կազմել է տեր Մխիթարը (ՄՄ ձեռ. 6427), Հաղբատում 1455-ին Ամիրբեկի և Էլիսաթունի խնդրանքով Գրիգոր արեղայի արտագրած Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 6683), Մաքենյաց վանքում 1524-ին Ալեգսանոս արեղայի օրինակած թղթյա Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 8196), 1671 թվականին Վերին Չակամում Եվայի և Ոսկանի համար Մխիթար գրչի օրինակած Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 6759), 1451 թվականին Հովհան երեցի խնդրանքով Հովսեփի օրինակած մագաղաթյա, բայց ծաղկազարդման արվեստով պարզ մի Ավետարան (ՄՄ ձեռ. 6424), գրչության վայրն ու ժամանակն անհայտ, անհիշատակարան և ավետարանիչների անշուք պատկերներով թղթյա մի Ավետարան, որի գրիչը Աստվածատուրն է (ՄՄ ձեռ. 6667), Ավետիս Բամալեցի արեղայի 1679 թվականին Ղարամուրատի Հարանց անապատում օրինակված թղթյա Ավետարանը (ՄՄ ձեռ. 6705), 1670 թվականին Ավետիք Ջուղայեցու օրինակած Ավետարանը, որը Տփլիսի Ս. Աստվածածին եկեղեցում ծաղկազարդել ու կազմել է Ջուղայից այստեղ տեղափոխված Աղամալը (ՄՄ ձեռ. 6560):

Բանանց գյուղում պահված տասներեք ձեռագրերից անհայտ է միայն մեկի գտնվելու վայրը, մյուս տասներկու Ավետարանները պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում:

ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒՅՔ

Կաղանկատույք գյուղաքաղաքը, որից ներկայումս միայն ավերակներն են մնացել, Ուտի Առանձնակ գավառի բնակավայրերից էր, գտնվում էր Տրտու գետի ձախափնյա մասում՝ Դյութական ավանի մոտ: Այն միջնադարում եղել է Դվին-Պարտավ քարավանային ճանապարհի կարևորագույն կայարաններից մեկը: Տեղանունն առաջին անգամ հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին իր «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ պարսկա-բյուզանդական դեպքերի առնչությամբ: Պատմիչը հաղորդում է նաև, որ Կաղանկատույքն իր ծննդավայրն է. «Եւ իբրեւ իրագգած եղեն թշնամիքն եղեոցն՝ պնդեցան զհետ փախստեիցն եւ հասեալ ի մասն ինչ առ ստորոտով լերինն, որ է յանդիման գեղջն մեծի կողմանն Կաղանկատուաց, որ է ի նմին յՈւտի գաւառի, յորմէ եւ ես»⁵⁵⁰:

Մովսես Կաղանկատվացու կյանքի ու գործունեության մասին սակավաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել հենց իր Պատմության մեջ: Իր իսկ հաղորդածի համաձայն՝ նա ծնվել է Կաղանկատույք գյուղում, որից էլ ստացել է Կաղանկատվացի մականունը:

Մովսես Կաղանկատվացին VII դարի պատմիչ է և, ինչպես ինքն է վկայում, Ջիվանշիր իշխանի ժամանակակիցը. «Եւ ի քսաներորդի ամի թագաւորութեանն Յագկերտի համաւրէն ի բաց բառնայր ի միջոյ տերութիւնն Պարսից եւ այն երեսուն եւ մի ամ էր տիեզերամարտութեանն Հագարացոց եւ տեսոն իմոյ Ջոււանշիրի հնգետասան ամ»⁵⁵¹: Ենթադրվում է, որ Կաղանկատվացին եղել է վանական և Աղվանից Վիրո կաթողիկոսի մերձավորներից մեկը, որը կաթողիկոսի հետ, որպես դեսպան, ներկա է գտնվել խազարների բանակի հրամանատար Շաթի հետ հանդիպմանը⁵⁵²:

⁵⁵⁰ Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 184:

⁵⁵¹ Նույն տեղում, էջ 236: Ջիվանշիրը գահ է բարձրացել 637 թվականին, ուրեմն նրա իշխանության տասնհինգերորդ տարին համապատասխանում է 652 թվականին:

⁵⁵² Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 506:

Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» մեզ է հասել ընդօրինակությամբ: Պատմության վաղագույն օրինակը պահպանվել է 1289 թ. Հովհաննավանքում Համազասպ եպիսկոպոսի խնդրանքով Թորթիկ գրչի օրինակած Ժողովածուի մեջ (ՄՄ ձեռ. 1531, թ. 231ա-377ա):

Քանի որ Կաղանկատվացու Պատմության մեջ դեպքերի շարադրանքը հասնում է մինչև X դարի կեսերը, հայագիտության մեջ նրա անձի և ապրած ժամանակի վերաբերյալ եղել են տարակարծիքներ: Նրան համարել են X դարի պատմիչ և նույնացրել այդ դարում ապրած Մովսես Դասխուրանցու հետ, որը Ուտի Առանձնակ գավառի Դասխուրան գյուղից էր⁵⁵³: Ենթադրվել է, որ Մովսես Դասխուրանցին Փառխոսի վանքի առաջնորդ Տեր Մովսեսն է, որը հետո դարձավ Աղվանից Մովսես կաթողիկոս (982-988 թթ.)⁵⁵⁴:

«Աղվանից աշխարհի պատմությունը» VIII դարում ծանոթ է եղել Սողոմոն Մաքենացուն: Ավելի ուշ այն, որպես սկզբնաղբյուր, օգտագործել են Մաշտոց Ա Եղվարդեցին (833-898 թթ.), Հովհաննես Դրասխանակերտցին (840/50-929 թթ.), Անանիա Մոկացին (մահ. 968 թ.), Ուխտանես եպիսկոպոսը (935-1000 թթ.), սակայն նրանցից և ոչ մեկը չի հիշատակել պատմության հեղինակի անունը: Մխիթար Անեցին գիտի, որ Աղվանից պատմության հեղինակն ապրել ու ստեղծագործել է VII-VIII դարերում և ժամանակակից է Սեբեոսին ու Ղևոնդ Երեցին. «Սեբեոսը, որ Հերակլին է, եւ Աղվանից պատմությունը, եւ Ղևոնդ Երեցը...»⁵⁵⁵: Մխիթար Գոշը, որ XII դարում լրացրել է Աղվանից կաթողիկոսների ցանկը, «Աղվանից աշխարհի պատմության» հեղինակ է համարում Մովսես

⁵⁵³ Գյուղանունը հիշատակվում է որպես Մովսես Դասխուրանցու ծննդավայր: Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 37: Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 419-420:

⁵⁵⁴ Ն. Ալիևեան, Մովսես Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970, էջ 49: Վ. Եղիազարյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ գրականությունը 10-րդ դարում, Երևան, 2018, էջ 268:

⁵⁵⁵ Մխիթար Անեցի, Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան, թարգմանությունը գրաբար բնագրից և ծանոթագրությունները՝ Վ. Եղիազարյանի, Երևան, 2001, էջ 14:

Դասխուրանցուն. «Մի ըստ այդմ գրեցուք պատճառի, երկրորդ՝ զի թէ որ յաւժարեցի գրել պատմութիւն զկնի գրեցերոյն պատմութեանն Մովսէսի Դասխուրանեցւոյն, որ գրովանդակ պատմէ զտանս Աղուանից, դիւրին լիցի յայսմանէ զչար հայրապետացն առնուլ, զի ոչ զամենեցուն՝ անուն ի նորայն զտցէ պատմութեան, բայց զայնոցիկ, զորոց գրեաց»⁵⁵⁶: Վանական Վարդապետը նույնպէս այս պատմության հեղինակ համարում է Մովսէս Դասխուրանցուն. «Մովսէս՝ Դասխորեն գիւղէն»⁵⁵⁷:

XIII դարում Կիրակոս Գանձակեցին Աղվանից պատմության հեղինակին կոչում է անունով՝ անվանելով նրան Մովսէս Կաղանկատվացի, հավանաբար, հիմք ընդունելով պատմիչի այն վկայությունը, որ ինքն Ուտիքի Կաղանկատույք գյուղից է: Սակայն Գանձակեցին X դարի պատմիչ է համարում Կաղանկատվացուն՝ նրան դնելով Հովհաննես Դրասխանակերտցուց հետո և Ուխտանես եպիսկոպոսից առջեւ⁵⁵⁸: Դարձյալ XIII դարում Մխիթար Այրիվանեցին նկատում է, որ Աղվանից պատմությունը գրվել է տարբեր ժամանակներում նույնանուն երկու տարբեր հեղինակների կողմից, ընդ որում՝ VII դարում այն շարադրել է Մովսէս Աղվանից պատմիչը, իսկ X դարերում նրան շարունակել է Մովսէս Կաղանկատվացին⁵⁵⁹: Երկրորդի դեպքում Մխիթար Այրիվանեցին, անկասկած, ազդվելով Կիրակոս Գանձակեցուց, Դասխուրանցուն անվանում է Կաղանկատվացի⁵⁶⁰:

Աղվանից պատմությանը և Կաղանկատվացի-Դասխուրանցի հեղինակային խնդրին հայագիտության մեջ շատերն են անդրադարձել⁵⁶¹: Մանրամասների մեջ չխորանալով՝ փաստենք սակայն,

⁵⁵⁶ **Մխիթար Գոշ**, Ժամանակագրութիւն, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, Երևան, 2014, էջ 605:

⁵⁵⁷ **Ն. Պողարեան**, Հայ գրողներ, Ե-ԺԷ դար, Երուսաղէմ, 1971, էջ 172:

⁵⁵⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 7:

⁵⁵⁹ **Մխիթար Այրիվանեցույ** Պատմութիւն ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց Ք. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 37, 71:

⁵⁶⁰ **Է. Հարությունյան**, Մխիթար Այրիվանեցի, Երևան, 1985, էջ 93-94:

⁵⁶¹ **Մովսէսի Կաղանկատուացույ** Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ի լոյս ընծայեաց **Մ. Էմին**, Մոսկվա, 1860: Պատմութիւն Աղուանից, արարեալ **Մովսիսի Կաղանկատուացույ**, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթագրու-

որ այսօր հարցը կարելի է լուծված համարել, այն է՝ «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» տարբեր հեղինակների գործ է և կազմված է տարբեր միավորներից: Բուն պատմությունը բաղկացած է երեք գրքից⁵⁶²: Առաջին երկու գրքերի հեղինակը VII դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին է՝ Աղվանից երկրի առաջին պատմիչը, որն իր պատմությունը գրել է Միհրանյանների պատվերով:

Մովսես Կաղանկատվացին դեպքերի շարադրանքը սկսում է Ադամի ժամանակներից, Հաբեթի սերունդների ծագումնաբանությունից և հասցնում է մինչև VII դարի կեսերը: Նրա պատմության համար սկզբնաղբյուր են եղել Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու Պատմությունները, Վիրո և

թեամբք **Կ. վրդ. Ծահնագարեան**, հ. Ա և Բ, Փարիզ, 1860: **Մովսես Կաղանկատվացի**, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Վ. Առաքելյանի**, Երևան, 1969: История Агван **Моисея Каганкатваци**, писателя X в., пер. **К. Патканяна**, СПб, 1861: Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, пер. с древнеармянского **Ш. Смбагяна**, Ереван, 2002: **Գ. Զարբհանալեան**, Հայկական հին դպրության պատմություն, էջ 453: **Ղ. Ալիշան**, Հեղինակ Աղուանից պատմության, «Բազմավեպ», 1897, ԾԵ, թիվ 11, էջ 577: **Մ. Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. Ա, Էջմիածին, 2001, էջ 928: **Մ. Աբեղյան**, Երկեր, հ. Գ, էջ 506: **Հր. Աճառյան**, Մովսես Կաղանկատուացի, քննություն անոր գրության ժամանակի վրայ, տե՛ս Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1976, էջ 9-18: **Կ. Քիպարեան**, Պատմություն հայ հին գրականության, Վենետիկ, 1992, էջ 303: **Մ. Մկրչյան**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1987, էջ 303: **Ն. Աղոնց**, Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու, Էջմիածին, 2005, էջ 13-163, **Պ. Յովհաննիսեան**, Մովսես Կաղանկատուացին եւ իր «Աղուանից աշխարհի պատմություն»-ը, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Երևան, 2011, էջ 27-31: **Հ. Սվազյան**, Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից աշխարհի պատմության աղբյուրները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, թ. 3, էջ 195-205 և այլն:

⁵⁶² Ա. Հակոբյանը Աղվանից աշխարհի պատմությունից անջատել և հրատարակել է հատվածներ Վաչագան Աղվանից արքայի, Վիրո կաթողիկոսի, Անանուն Կաղանկատվացու և այլ անանուն հեղինակների անուններով՝ պղպիսով պատմությունը համարելով տարբեր հեղինակների գործերի հավաքածու: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 49-112, 125-139, հ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 360-414, հ. Ե, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 793-895:

Գյուտ կաթողիկոսների թղթերը, Թովմա վարդապետ Աղվանեցու թուղթը, Վաչագան արքայի կանոնները: Մովսես Կաղանկատվացին տեղեկություններ է հաղորդում Հայոց արևելից կողմանց վաղ շրջանի պատմության վերաբերյալ՝ քրիստոնեության ընդունման, Մեսրոպ Մաշտոցի և նրա աշակերտների լուսավորչական գործունեության ու հայ դպրության սկզբնավորման մասին: Շատ կարևոր են Կաղանկատվացու հաղորդած տեղեկությունները վաղ շրջանի գրի, գրականության, մշակույթի մասին: Գիր ու գրականություն ունեցող հին ժողովուրդների մասին խոսելիս՝ Կաղանկատվացին նշում է նաև հայերին. «Գիր ու գրականություն ունեն հրեաները, լատինները, որոնց գիրը օգտագործում են նաև հռոմեացիները, իսպանացիները, հույները, մարերը, հայերը, աղվանները»⁵⁶³:

Հայոց Արևելից կողմանց պատմության վաղ շրջանից մեզ ոչ մի ձեռագիր աղբյուր չի հասել, սակավ տեղեկություններ ունենք այդ ժամանակներում այստեղ ստեղծված գրականության, գրչության կենտրոնների վերաբերյալ: Այս տեսանկյունից Կաղանկատվացու աղբյուրը դառնում է չափազանց կարևոր և առաջնային:

Պատմիչը սակավաթիվ տվյալներ է հաղորդում Հայոց արևելից կողմանց վաղագույն ժամանակներից գոյություն ունեցած գրականության մասին: Կաղանկատվացին խոսում է այրված, ոչնչացված, թալանված գրականության մասին: Նրա Պատմության միջոցով մեզ են ավանդվել V դարի դավանաբանական գրականությանը վերաբերող դրվագներ՝ Աղվանից Վաչե Բ թագավորին ուղղված Գյուտ կաթողիկոսի թղթերը, որոնք նաև գեղարվեստականի լավագույն օրինակներ են, Երուսաղեմի Պանդա վանքում ստեղծված Թովմա վարդապետ Աղվանեցու թուղթը VI դարում Աղվանքում քաղկեդոնականություն տարածելու վերաբերյալ, և սրան Աբաս կաթողիկոսի պատասխան թուղթը, Վաչագան Գ-ի կանոնները: Կաղանկատվացին խոսում է նաև այստեղ ստեղծված և մեզ հասած գեղարվեստական գրականության մեկ-երկու պատառիկների մասին: Բանաստեղծական շնչով է գրված «Տէ՛ր իմ, Տէ՛ր,

⁵⁶³ **Մովսես Կաղանկատվացի**, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1969, էջ 3:

որովհետև եղեր անյիշատի ծառայի քում բազմամեղի» սկզբնատողով աղոթքը, որը պատարագի ժամանակ արտասանել է Ջիվանշիր իշխանը Գարդման գավառի իր կառուցած եկեղեցում, որտեղ պահ էր տվել Կոստանդին կայսրից ստացած Քրիստոսի խաչափայտի մասունքը⁵⁶⁴:

Ո՛վ էր Ջիվանշիր իշխանը: Վարագ Գրիգորի որդի Ջիվանշիրը Ուտիքի և Արցախի գահերեց իշխանն էր, որ իշխանության գահին փոխարինել է հորը 637 թվականին: Բյուզանդական Կոստանդին կայսրը նրան անվանում է «Գարդմանի տեր և Աղվանքի իշխան, պատրիկ ու ապուհիպատ»⁵⁶⁵, իսկ պարսից Հազկերտ արքան՝ «Աղվանքի սպարապետ»⁵⁶⁶: Ջիվանշիրը խրոխտ էր, խիզախ, սիգանեմ ու գեղեցկադեմ, իր քաջությամբ ճանաչվել էր պատերազմներում դեռ պատանի հասակից, երբ «ծնոտին տակավին չէր բուսնել նորածիլ մորուսը»: Ջիվանշիրը հմուտ ռազմագետ էր, ճկուն քաղաքագետ: Չորավարական աստիճանին պատշաճ՝ ստացել էր շքանշաններ ու բարձրասիռնչ փողեր, ոսկյա նիզակներ ու ոսկեքանդակ վահաններ, ոսկե գոտի՝ ընդելուզված մարգարիտներով ու ոսկեդաստակ սուր, մարգարիտներով բանված զանգապաններ ու մարգարտաշար մանյակ, գյուղեր ու ձկնառատ գետեր: Ատրպատականի պարսիկ զորապետը նրան կնության էր առաջարկել իր քրոջը, բայց Ջիվանշիրը մերժել էր «անօրեն կին» ունենալու առաջարկը և կնության էր առնել Միսական նահանգի իշխանադուստր Խոսրովանուշին՝ Արուիճան տոհմից:

Կաղանկատվացու Պատմության շնորհիվ մեզ է հասել նաև աշխարհիկ բանաստեղծության մի գրական զոհար՝ Ջիվանշիր իշխանի եղերական մահվան առիթով գրված դամբանականը՝ «Ողբ ի մահն Ջևանշերի մեծի իշխանին» վերնագրով: Ողբի հեղինակը Դավթակ Քերթոզն է (մոտ 600-670-ից հետո), որի ստեղծագործությամբ առաջին անգամ հայ գրականության մեջ աշխարհիկ թեման դառնում է բանաստեղծության նյութ: Դավթակի Ողբը «մեզ

⁵⁶⁴ Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 244:

⁵⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 238:

⁵⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 228:

հայտնի առաջին արտապաշտամունքային երգն է»⁵⁶⁷: Ո՞վ էր Դավթթակը: Նկատի ունենալով Քերթող մականունը, ենթադրվել է, որ նա կրթություն է ստացել Սյունյաց քերթողական դպրոցում: Դավթթակը եղել է օժտված անձնավորություն՝ տեղյակ հունական արվեստին, դիցաբանությանը, ճարտասանական կանոններին և իր ողբը գրել է հին հույների մշակած կանոններով: Նա քերթության մեջ առաջադեմ էր, գրչության մեջ՝ արագագիր: Հենց այդպես էլ նրան ներկայացնում է Մովսես Կաղանկատվացին⁵⁶⁸:

Դավթթակ Քերթողը Կոստանդին կայսեր կողմից Արևելքի կուսակալ նշանակված, պատրիկ ու ապուհիպատ Ջիվանշիր իշխանի ժամանակակիցն է, նրա լավագույն բարեկամը, որ միշտ այցելել է Պարտավ, հյուրընկալվել իշխանի պալատում: Նա ականատեսն է ողբում պատմվող իրադարձությունների և ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է իշխանի նկատմամբ կատարված դավադրությունը: Նա իր երգ-ներբողը ստեղծում է «ըստ ալփափետաց գլխակարգութեանց», այսինքն՝ տների հաջորդականությունը կառուցում է հայոց այբուբենի հաջորդ տառ-ծայրակապով՝ «հետևողությամբ Կոմիտասի «Անձինք նուիրեալք» շարականի, կիրառելով նաև վերջինիս չափը»⁵⁶⁹:

⁵⁶⁷ Հ.Քախչինյան, Ծարականի գրապատմական ուղին, 5-14-րդ դարեր, Երևան, 2012, էջ 98:

⁵⁶⁸ «Այդ ժամանակ Դավթթակ անունով ճարտասանի մեկը, որ ծանոթ էր տաղաչափական արվեստին, ստեղծագործելու մեջ վարժ ու հաջողակ, քերթողական ընթերցման մեջ առաջադեմ, մեջտեղ եկավ: Մա առատ խոսքերի պանունանքներով ճարտար կերպով երգում է և շատ լավ գովաբանում՝ ունենալով այնպիսի լեզու, ինչպիսին ունենում է արագագիր գրողը: Մա շարունակ գալիս և երկար ժամանակ մնում էր պալատում: Իսկ երբ մեծ գորավարի հանկարծահաս սպանության առթիվ օրհասական շշուկը տարածվեց արևելյան երկրի՝ Աղվանքի վրա, այդ ժամանակ նա սկսեց երգել այբբենական կարգով դասավորված այս ողբը բարյացապարտ Ջվանշիրի վրա»: **Մովսես Կաղանկատվացի**, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 176:

⁵⁶⁹ Գանձարան հայ հին բանաստեղծության, աշխատասիրությամբ՝ **Պ. Խատրյանի**, Երևան, 2000, էջ 883:

Պատմության երրորդ գիրքը VII դարի կեսից շարունակել, խմբագրել ու լրացրել է X դարի մատենագիր Մովսես Դասխուրանցին: Երրորդ գիրքն սկսվում է արաբական արշավանքների պատմությունից, հասնում մինչև Աշոտ Բագրատունու գահակալության ժամանակները (887 թ.) և Համամ Արևելցու՝ Հայոց Արևելից կողմանց թագավոր դառնալը (894-895 թթ.), իսկ վերջին իրադարձությունը, որ հիշում է պատմիչը, 914 թվականին Պարտավ քաղաքի գրավումն է ռուզիկների (ռուսների) կողմից: Գիրքն ավարտվում է Աղվանից կաթողիկոսների անվանացանկով, որը հասնում է մինչև 988 թվականը՝ մինչև Աղվանից Մովսես Գ-ի կաթողիկոսության տարիները: XII դարում Մխիթար Գոշը լրացրել է այս ցանկը, որով էլ ամբողջացել է «Աղվանից աշխարհի պատմությունը»:

Անվանաբեր Մարկոսի, ՄՄ ձեռ. 986,
Հաշոց, 1665 թ., Չարեհա անապատ,
ձաղկող Գրիգոր, 224ա

Ննջումն Աստվածամոր, ՄՄ ձեռ. 986,
ճաշոց, 1665 թ., Չարեհա անապատ,
ժաղկող՝ Գրիգոր, 421բ

Դուկաս ավետարանիչ, ՄՄ ձեռ. 10660,
Ավետարան, 1691 թ.,
Քարահատ, ծաղկող՝ Դուկաս, 106բ

որին Յովհաննու Որստեկոյ Համառամութիւն
Ծննդք Պերիարմէնիս գրողոյն Հաւարեալի
Գրեցորէ աշակերտ

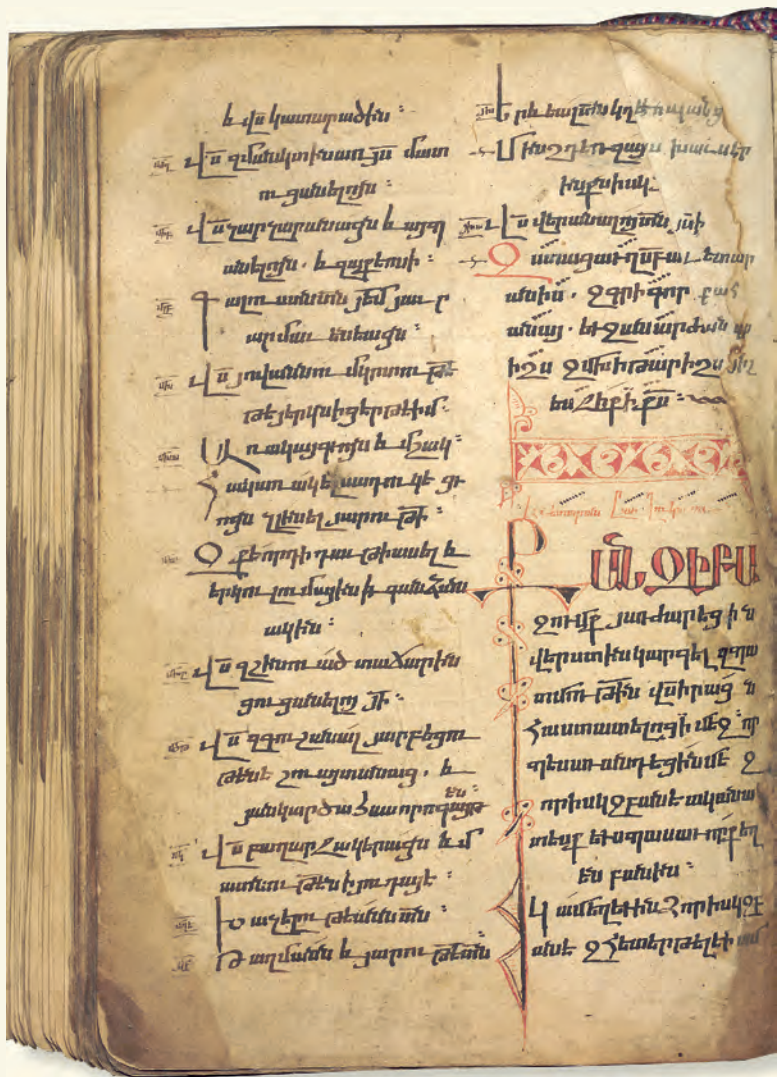
ՍԽ.Օ.ԲՆ.Լ.Բ.Ա.Ա.Ս

աղոթքի Ը նոյն նախագրէր քանից

նորոգեալ եւսիպէտ գրողոյ. Դձև որասե լուսի ինքն, և
նիստարեմ. զիս կեղբն գրողոյ յառնջե եղէքն զնի
եւրբն. Օկայրե սկեղբն գրողոյ որ զանունն և զ
բայեղանն և զայն զմեծ յետոյ զոր յն զբարեկոյ
Եւ նիս երգանն սյնե որասե նետ ճայնոյ զնի երանն ճ
իցն ախտոյ նշխեւն մէկայն զայր որ սկեմե զանն
և զբայ Ը յն սկեռ քաւայր Ժնի յետոս. Յասն
ուսն սանցնե իւր տանն են գրողոյ. Յեկոսմտ
սանցնե յետ գրողոյ. Ի սկոսակ. **Յընտմկան**
Ը իս այսե մեւ զն. զի սմ մեկն Բ զն ճիւղոյ որ զն
են բնի զնեւ. զի բնե մեկն Բ սմ երայ. սի Ե թեղ
ոյս Ե. և Ե թե պոն Բ. Ե թե զն և Ե թե Ե թե իսկ
այս զն քաւ զբանն մեկն որ մեկն Բ ն սմ երայ. սի
ասե յն սմ Բ. Ե բոսակ Ե թե սմ մկն Ե մկն Բ. Դն

Ժ

Գրչուքյան նմուշ, ՄՄ ձեռ. 3653,
ժողովածու, ժե. դ.,
Գողական, գրիչ և ծաղկող՝ Ղազար, 85ա

Գրչության նմուշ, ՄՄ ձեռ. 2814,
Ավետարան, ԺԳ դ., Նոր Գեաթիկ,
գրիչ՝ Մխիթարիչ, 99բ

Անվանաբեր Հովհաննեսի,
ՄՄ ձեռ. 6771, Ավետարան, 1667 թ.,
Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 238ա

ին բարձր սուշառնե - և կրկնու
 ձև կամեին տեսանել զլոյս ճրս
 դին - Օրցն տեսեալ սիրոյն և
 դարձուց եւլ - առե գիմն ճի
 մայր ճրաց ճառեայ - և նուսիս
 ժող դուշանն և մեր առեւելչ
 ոյց զճրացն և ճառ - Ինչ սիրոյն
 երբև ետես գարն - սրտս - սրտս
 մեղ դատեին դատեին գոր էտես
 և ստե - թէ այսինչ կերպարան
 սար և հասակուն - մարդիկ
 և կանայք ծիրք և սարսք - շորթ
 գուշառնն զճրացն նկատեին
 և շրթաներ տանն սասցին - թէ
 այդ գորտեայ դիրք ասին և
 տան ետեւ պահատեալ և շառի
 ետեւին ճեղեղան - և հինաց եւլ
 ասնեկերան սխտա ետունայ -
 Երբք մեռ ճրքն սքնն աղբ բար
 քին - և ճեղացն և նարա դուրին
 ճառ թմունին - և ստուանն - գող
 արին - և զգասակաց նային և
 ճեղատար յոխտասի գծող ևս -
 Եւ թիւն և ճեղք թիւն զլոյս
 ճեղքեին - և սեղմարին
 ան էր յարև - Երկ կողմս
 ճեղքուցին - սխտա ճեղ
 ոց սյտե և ճեղք մանց Երբ և
 գորդի դորդեանտե անոք բարե
 պաշտի և հաստատացեղ ճեղք
 և էր սքնն մերկեխոս զառախան
 կարտեան ի դոմոյս մարդ ճանայ
 յանն ասի արիւտ թիրացն դե
 կասի և սեղալ էր նուտե յորտե
 ճեղքե - Եղև պատերաստ և մեր
 հոտանոց և բարբարոսաց - և տե
 անոք մերկեխոս և տեղեան դիչ
 էրց զճրեչասակ ասն սպիտակ
 զգե ստուգ - ունեղ ուլ սրբոյ ճեղ
 քին ի դոտե ստաեր մերկ և ստե
 բարբար թրեայ մերկեխոսե - և ս

Երբ ճիր և բարե թե՛ն - դարձուց
 բարբարոսաց - և թրե նս գորդի
 ստեղծ - արիքեղ գուշառնոց
 և այստե կոտոր էոցն զճեղ և հո
 լածական սրացեալ զանն և
 դարձուցեալ զո հարսն - զայն և
 ի կրկնէլ պատերաստին և ճեղ
 երթաւ յայ թեայ թշու մէր -
 ըստ բանե - Դրեանսին - և այսպ
 դնն սխտա ստուան - և սեղ սյնն
 բարբարոս - այսպ զնն թիրք սար
 ստեղատ - և էր նս յայն ճառ թե
 սանց - և ճեղքն մայր էրց և
 տեղեանն զեղեղին սաշառքն
 բարբարոսե և հարանն յար
 տեայ - Երեանքն կար մեր - և
 սեղ դեմաց բարե տեսեալ անն
 և նն յար և նան զամե մարտար
 երև - և էր հաստատն քրտան
 եայ դարձին բարե և ճեղքե
 պարկեչոս - բարե արթ մարտար
 երացին զնոց նայանեալ ընդ
 նան անտեղ գորտեանքն մասն
 երին զնս արիկոս արբացն թե
 յրկտանեղե և թեղանն ստեղ
 մերց - Դիցն արբացն ճեղքե
 այլ զանն մեր դեա անտանե -
 և զեղ դիտարտուս ասե - և նս
 հոտանոց կոչեղ զնս և հարցոս
 նեղ ստաին իր - և նս հաստար
 սիրովք յայնն էայ զնս ասն
 դարտեղ արթ - սխտոյ բարկոս
 զնս թիրք ետարկ անեղ զնս և
 բանս - և թիտասայ թեղ կայ
 ոյցն զնս ստաին թիրք - և հար
 զանեին թէ սրասցե զիտանոք
 և զոչե ստեղն - և սքնն զարաց
 էայ ի հոգոյն սրբո գուշաներ թե
 թե ստե - և ստեղքեր դիտան և
 դեա սրացան - և նս թիրք բար
 իրք սպասեացան ննս և սքնն

Լուսանգագարդ և գրչության նմուշ, ՄՄ ձեռ. 3812, Հայաստան, 1610 թ., Ղարամուրատ, գրիչ և ծաղկող՝ Դավիթ Գեղամեցի, 140թ

Անվանաբեր Մատթեոսի, ՄՄ ձեռ. 3992,
Ավետարան, 1446 թ., Լեղան,
ձաղկող՝ Ստեփանոս, 10ա

Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոխորոն,
ՄՄ ձեռ. 3994, Ավետարան, 1683 թ., Հարցհանկիստ,
ծաղկող՝ Բարսեղ և Ղազար, 229բ

Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոխորոն, ՄՄ ձեռ. 4823,
Ավետարան, 1224 թ., հորանաշատ,
ծաղկող՝ անհայտ, 247բ

Անվանաթերթ Մատթեոսի, ՄՄ նեո. 4823,
Ավետարան, 1224 թ., հորանաշատ,
ձաղկող՝ անհայտ, 12ա

Խաչելություն, կազմ Ա, արծաթ ոսկեգոծ,
ՄՄ ձեռ. 5636, Ավետարան,
1676 թ., Քարահատ

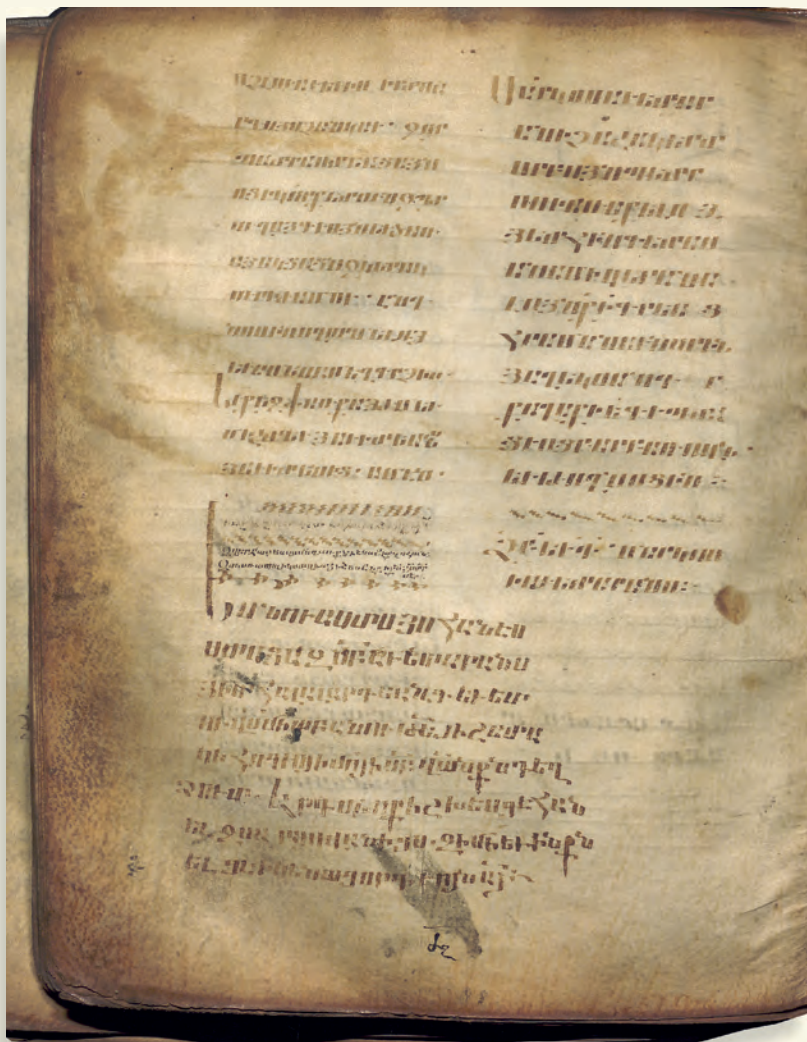
Աստվածամայրը մանկան հետ,
կազմ Բ, արձաք ոսկեգօծ,
ՄՄ ձեռ. 5636, Ավետարան, 1676 թ., Քարահատ

Լուսանգագարդ և գրչության նմուշ,
ՄՄ ձեռ. 5636, Ավետարան, 1676 թ., Քարահաս,
գրիչ Բարսեղ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 45ա

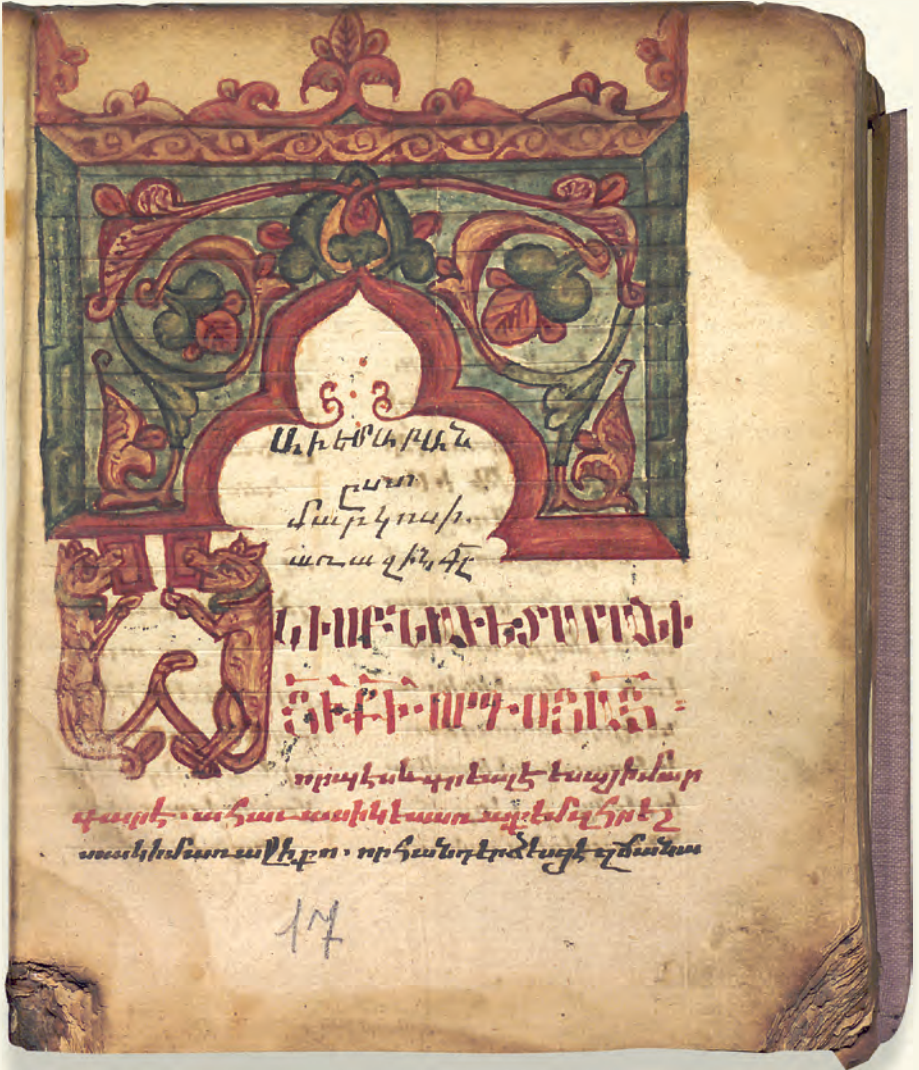
Անվանաթերթ Դուկասի, ՄՄ ձեռ. 6645,
Ավետարան, 1671 թ, Բերդատակ,
ծաղկող՝ Հովհաննես, 130ա

Հիշատակարան, ԺԲ դ.,
ՄՄ ձեռ. 6384, Ավետարան,
Դեղձուտ, 107բ

Մատթեոս ավետարանիչ, ՄՄ ձեռ. 6873,
Ավետարան, 1655 թ., Քարահատ,
ձաղկող Գրիգոր, 1բ

Անվանաթերթ Մարկոսի, ՄՄ ձեռ. 8423, Ավետարան,
1422 թ., 1624 թ., գրիչ՝ Սարգիս Պարտավեցի,
ծաղկող՝ Հովհաննես Կրոնավոր (Հաղարծին), 17ա

Անվանաբեր Հովհաննու, ՄՄ ձեռ. 8423,
Ավետարան, 1422 թ.,
գրիչ և ծաղկող՝ Սարգիս Պարտավեցի, 121ա

Խորհրդավոր ընթրիք, ՄՄ ձեռ. 7232,
 Ավետարան, 1671 թ.,
 ծաղկող՝ Բարսեղ, 235ա

Մատնություն, ՄՄ ձեռ. 8965,
Ավետարան, 1675 թ.,
Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 8բ

Համբարձում, ՄՄ ձեռ. 8965,
Ավետարան, 1675 թ., Քարահատ,
ձաղկող՝ Գրիգոր, 12բ

Հոգեգալուստ, ՄՄ ձեռ. 3196,
Ավետարան, 1655 թ., Քարահատ,
ծաղկող՝ Գրիգոր, 276ա

Երևամն հրեշտակի, ՄՄ ձեռ. 3196,
Ավետարան, 1655 թ., Քարահատ,
ձաղկող՝ Գրիգոր, 6ա

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայկական գրչության կենտրոնների պատմության մեջ առանձնակի տեղ ունի պատմական Ուտիք նահանգը, որտեղ հայ գրավոր մշակույթը դարերի ընթացքում զարգացել է ողջ երկրի մշակութային կյանքին ներդաշնակ: Նահանգի գրչության կենտրոնները հայ միջնադարյան դպրոցների շղթայի ամուր օղակներից են: Այդ կենտրոնների սկզբնավորումը հասնում է վաղ միջնադար, երբ գրերի գյուտի արշալույսին Արցախ-Ուտիքում լուսավորական մեծ շարժում էր ծավալում Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հիմք դնելով հայ գրավոր դպրությանը, իսկ Վաչագան Բարեպաշտ արքան անձամբ էր հովանավորում ուսուցումը այդ դպրոցներում:

VII դարում խոսելով գիր ու գրականություն ունեցող հին ժողովուրդների մասին՝ Մովսես Կաղանկատվացին նշում է նաև հայերին: Պատմիչի հաղորդած տեղեկությունները վաղ շրջանի գրի, գրականության, մշակույթի վերաբերյալ չափազանց կարևոր են, որովհետև այդ շրջանից մեզ ոչ մի ձեռագիր մատյան չի հասել, իսկ խիստ սակավ աղբյուրների պատճառով ամբողջական տեղեկություններ չունենք վաղագույն շրջանի դպրոցների մասին, որտեղ ուսուցումը ընթանում էր հայոց գրերով և հիմք էր դրվում հայեցի կրթությանը: Տրամաբանական է, որ այդ դպրոցներում է սկզբնավորվել ու զարգացել գրչության արվեստը:

Ուտիք նահանգի նշանավոր վանքերին կից և զանազան բնակավայրերում գործել են մեծ և փոքր գրչատներ, որտեղ ընդօրինակվել են բազմաթիվ մատյաններ: Այդ կենտրոններում պահվել են նաև Հայաստանի և Կիլիկիայի տարբեր վայրերում գրված, ծաղկազարդված և Ուտիք բերված ձեռագիր մատյաններ:

Ձեռագրերի ընդօրինակմանը զուգահեռ Ուտիքում գործում էին նաև կազմատներ կամ արհեստանոցներ, որտեղ, որպես դեկորատիվ-կիրառական արվեստի ճյուղ, զարգանում էր կազմարարական արվեստը, հայտնի վարպետները ստեղծում էին ձեռագիր մատյանների կաշվե և մետաղյա կազմերը: Կազմարարական նշանավոր

արհեստանոց է ունեցել Գանձակի Քարահաստ գյուղի գրչակենտրոնը, որտեղ վարպետ կազմարարները մատյանները զարդարել են արծաթյա, ոսկեգոծ կրկնակազմերով, որոնցից ամեն մեկն արվեստի լավագույն օրինակ է և հիացնում է իր գեղարվեստական հարդարանքով ու զարդամոտիվների բազմազանությամբ: Կազմատուն է ունեցել նաև Շատախի գրչության կենտրոնը, որտեղ Դավիթ Շատախեցի երեցը և իր որդի Հովհաննեսը կաշվե կազմեր էին պատրաստում գավառի տարբեր բնակավայրերում ստեղծված ձեռագիր մատյանների համար: Չակամի գավառի Հարանց և Կուսանաց անապատները, Դարամուրատ գյուղի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին նույնպես ունեցել են կազմատներ, որտեղ ճանաչված էր Միրզան:

Նշանավոր էին Գանձակի, Շամքորի, Չարեքա և Դասնո անապատների, Թարգմանչաց, Խորանաշատի, Նոր Գետիկի, Դեղձուտի, Հաղարծինի, Քարահաստի գրչության կենտրոնները, որոնք տարբեր ժամանակաշրջաններում ընդգրկված են եղել Ուտիքի պատմաաշխարհագրական և վարչաքաղաքական տարածքում և միասնական են ձեռագրական մշակույթի տեսանկյունից: Այդ կենտրոնները ժամանակին մեծ հռչակ էին վայելում և սերտ կապեր ունեին Հայաստանի մյուս գավառների ու Կիլիկիայի նշանավոր կենտրոնների հետ: Գրչության այդ կենտրոններից շատերն ունեին որոշակի ուղղվածություն, որտեղ սովորելու էին գալիս երկրի տարբեր կողմերից, մինչև անգամ՝ Կիլիկիայից:

Խորանաշատի վարդապետարանն ուներ պատմագիտական ուղղվածություն և մեր մատենագրությանը տվել է երևելի դեմքեր՝ Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Գրիգոր Ակներցի: Հաղարծինի դպրոցը Խաչատուր վարդապետ Տարոնացու գլխավորությամբ դարձավ միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային կարևորագույն կենտրոններից մեկը, որտեղ սաները ոչ միայն հմտանում էին երաժշտագիտական արվեստում և խազագրության մեջ, այլև Հայաստանի հյուսիսարևելյան դպրոցներում տարածում էին խազերի մասին գիտելիքները: Նոր Գետիկի վարդապետարանը պատրաստում էր ուսուցիչներ, մեկնիչներ և եկեղեցական հմուտ գործիչներ: Դեղձուտի դպրոցում սաները սովորում էին գրչության արվեստ, գրիչները եզակի օրինակներից մատյաններ էին ընդօրի-

նակում: Չարեքա անապատը, որ Տաթևի Մեծ անապատի ավանդների կրողն էր, առանձնանում էր իր վանական կենցաղավարությամբ և գրչության արվեստի բուռն գործունեությամբ: Քարահատի դպրոցը մանրանկարչական ուղղվածություն ուներ, որտեղ ուսում ստացած մանրանկարիչներին մատյաններ էին պատվիրում երկրի հոգևոր և աշխարհիկ տերերը: Գանձակի և Շամքորի գրիչներն առանձնանում էին հիշատակարանների ներկայացման իրենց հատուկ ձևով: Նրանք իրենց օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում ականատեսի վկայությամբ ու ճշգրտությամբ պատմական ստույգ տեղեկություններ էին հաղորդում ժամանակի դեպքերի և իրադարձությունների վերաբերյալ և ինչ-որ տեղ փորձում էին նմանվել ժամանակագիրներին:

Ուտիք աշխարհի մշակութային կյանքի ծնունդն են Մովսես Կաղանկատվացին, Մովսես Դասխուրանցին, Համամ Արևելցին, Դավիթ Ալավկաորդին, Թոքակերի որդի Գրիգորը, Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը, Հովհաննես Տավուշեցին, Խաչատուր Տարոնացին, Մխիթար Գոշը, Վանական վարդապետը, Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Գրիգոր Ակներցին, Առաքել վարդապետը, Քարահատցի Գրիգորը և ուրիշներ: Մատենագիրների այս աստղաբույլը ժամանակի հայ դպրության փառքն էր:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՄՄ ձեռ. 3813, Հայսմավուրք, 1709 թ., գրչ. վայր՝ Սուլտանեցիք
Գրիչ՝ Վարդան: Ստացող՝ Սարգիս:

Մուգ կարմիր մոմլաթե կազմով, 497 թերթ, նյութը՝ թուղթ,
39,5Տ 26,5, երկայուն, բոլորգիր, վիճակը՝ բավարար:

Մանրանկարչություն՝ կիսախորան, ճակատագարդ, բուսական
լուսանցազարդեր, թռչնագիր և հանգուցագիր զարդագրեր՝ երբեմն՝
ուրվագծային, առանց գունազարդման, գույներ են՝ կարմիր, կանաչ,
կապույտ, դեղին, վարդագույն:

ՄԵՀԵԿԻ Ե. ԵՒ ՓԵՏՐՎԱՐԻ ԺԱ. ՎԱՐՔ ԵՒ ՊԼՏՄՈՒԹԻԻՆ ԳՈՇԻՆ ՄԵԻԹԱՐԱՅ

262ր Հռչակաւորն այն էւ մեծիմաստն գիտութեամբ էր ի քաղա-
քէն Գանձակայ, քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, որ ետուն զնա յու-
սումն գրոց: Եւ իբրև եհաս յարբունս հասակի, ձեռնադրեցին զնա
քահանայ կուսակրօն: Եւ պաշտէր զքահանայութիւնն յոլով ամս,
ցանկացաւ հնուտ լինել մտաց գրոց սրբոց: Եւ յանդիպեցաւ նա Յո-
վանէս վարդապետի՝ Ուշիցի անուանեալ, որ ի ժամանակին երեւէր
նա գիտութեամբ հռչակեալ զառաջին յաշխարհական կեանս կա-
ցեալ սակաւ սակաւ ինչ էւ մնացեալ ամուսնոյն, կրօնաւարութեան
հետեւեալ էւ հասու եղեալ աստուածայնոց գրոց զվարդապետա-
կան պատիւս ժառանգեալ:Առ սմա եկեալ Միսիթօր յամս յոլովս
յուսմունս գրոց պարապեալ:

Եւ զի էր վարդապետն Յովանէս շրջակայ տեղուջէ ի տեղիս
շրջելով էւ քարոզելով զբանն Աստուծոյ, ուսուցանելով զբարի վարս
մարդկան: Սա զբազում իրս կարգաւորեաց կարգաց էւ կրօնից
քրիստոնէից, զի դեռ յայնմ ժամանակի ի տեղիս տեղիս լուծանէին
զշաբաթն էւ զկիրակին սուրբ քառասնորդաց աղուհացիցն: Սա ետ
պահօք օրէնս վնարել որպէս զայլ աւուրս շաբաթուն, բայց միայն զի
տօնեսցեն ի շաբաթուն վկայիցն սրբոց էւ ի կիրակէ զխորհուրդ Յա-

րութեանն Քրիստոսի եւ մատուցեն զխորհուրդ մեղսաքաւիչ մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի: Եւ այսպէս հաստատութեամբ կալաւ յամենայն տեղիս, զի յիսներեկն պահօք վճարել, որ յառաջն կոզն պահէին, եւ կոքն՝ ոչ:

Կացեալ առ սմա Միսիթարայ եւ առ այլս ոմանս էառ զանուն վարդապետական: Եւ այնու ոչ շատացաւ, այլ չոգաւ յարեւմուտս կոյս աշխարհն, որ կոչի Սեաւ լեառն, առ վարդապետքն, որք էին անդ ուսուցիչք եւ զայն ինչ ի վեր ոչ հանեալ, թէ իցէ նորա առեալ զայն պատիւ, այլ բազում ինչ օգնեալ ի նոցանէ եկն նա ի Կարնոյ քաղաք: Եւ անդ գտանէ նա զբարեպաշտ իշխանն՝ զանուանեալն Քուրդ, եւ հաւատովն քրիստոնեայ, որ ընդ այն ժամանակս անդ լինէր սարտուցեալ ի թագաւորէն Վրաց, եւ եղեալ նորա ծանօթ սիրեցաւ ի նմանէ իբրեւ զհայր: Եւ յետ այսորիկ դարձաւ նա յաշխարհն իւր:

Եւ ել համբաւ իմաստութեան նորա, եւ բազումք աշակերտէին նմա ուսումն վարդապետութեան: Եւ ապա նեղեալ նոցա ի տանկաց ի սաղրելոյ կաթողիկոսին Ադուանից Ստեփանոսի, եւ եկեալ նորա աշխարհն Իսպէն առ Վախթանկ իշխանն Հայթերոյ եւ առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, եւ անդ դադարեալ ամս ինչ:

Ապա դարձ եղեւ իշխանին Քրտին ի հայրենիսն իւր գալ յաշխարհն Կայենոյ եւ ի Մահկանոյ բերդոյ: Եւ բազում մեծա//*(263ա)*րանս եղ նմա թագուիին Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղսն եւ այլս յորովս: Սա է հայր Սադունին: Իսկ իբրեւ լուաւ վարդապետն Միսիթար, թէ դարձաւ ի հայրենիսն, եկն առ նա վասն առաջին սիրոյ եւ միաբանութեանն, որ առ միմեանս: Եւ բնակեցաւ նա ի վանքն, որ կոչի Կետիկ՝ ի գաւառին Կայանոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր անուանեն Աղբստեւու գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն:

Եւ էր առաջնորդ վանիցն վարդապետն, որ Սարկաւազ անուանիւր, աշակերտ նորին, որ բազում ուրախութեամբ ընկալաւ զնա եւ ինքն սպասաւորէր նմա, եւ անդ դադարեալ յորով ժամանակս:

Ապա եղեւ շարժ սաստիկ, որ բազում տեղիս կործանեաց եւ տապալեաց զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս խախտեցաւ եւ եկեղե-

ցին Կետկա սաստիկ յոյժ, մինչ զի ոչ լինել հնարս վերըստին նորոգել: Ապա երկմտեալ բնակչացն՝ կամէին այսր եւ անդր ցրուել ոչ միայն վասն խախտելոյ եկեղեցւոյն, այլ զի նեղեալ էին ի մերձակայիցն, քանզի մի ոմն իշխանացն՝ Սարգիս անուն, փոխեաց զգետ իւր ի տեղւեջէ իւրմէ եւ բերեալ շինեաց ի վանս այլ գիւղ, եւ այնուհետեւ բազում գժտութիւն կային ընդ միմեանս, քանզի պարսաւագէտք էին հանապագօր:

Իսկ վարդապետն սուրբ արգելեաց զնոսա զնոսա ի խորհրդոյն յայնմանէ, որ թողուլ զմիմեանս ցրուիլ, այլ ի միասին կալ եւ խնդրել իւրեանց տեղի բնակութեան: Ապա չոգան միաբան առ մեծ իշխանն Իվանէ՝ եղբայր զօրավարին Վրաց Չաքարէ՝ որդի քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին, որ ընդ այն ժամանակս իշխեր բերդին Կայենոյ և գաւառին, և ցուցին նմա զխնդիրս իւրեանց, զի տացէ նոցա տեղի, ուր փոխեսցեն զվանս իւրեանց: Եւ նա հրամայեաց նոցա տեսանել, թէ որտեղ պատշաճ իցէ: Եւ նոցա շրջեալ գտին տեղի մի բարիվայելույ և զոգածել առ ստորոտս երկուց լերանցն, որ կա ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանձուտա ձոր: Եւ էր ի նմա գիւղ և ձորակ մի փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ նորա, և միւս եւս յորդագոյն յաջմէ տեղի փայտաւէտ: Անտ համարեցան, թէ պատշաճ իցէ զետեղիին:

ՄԻԲՍ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՍԲԱՆՉԵԼԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԵՒԹԱՐԱՅ

Յետ շինելոյ զըմբէթայարկ երկնանման սխրալի տեսողաց, որ անուն Ս. Աստուածածնին շինեաց մեծ վարդապետն Միսիթար եկեղեցին ի Ռ և ԽԵ (1196) թվին, կամեցաւ զնալ երկրպագութիւն մարմնառիկ տնօրէնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և յուսաբուի գերեզմանին: Եւ ունէր սա միաբանս բազումս: Եւ մտեալ ի տանար Ս. Աստուածածնին և անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց և աղօթիւք յանձնեաց զմիաբանսն իւր ի Ս. Աստուածածնին ասելով. «Ո՞վ Տիրամայր, ի քեզ յանձն առնում զսոսա. դու հոգա և պատրաստեա զպէտս հոգւոց և մարմնոց սոցա»:

Եւ ինքն յուղի անկեալ, զնաց զփափագելի ճանապարհն իւր, և զնացեալ կատարեաց զուխտն իւր: Եւ դարձաւ և եկեալ յերկիրն

Գեղամայ՝ ի յեզր ծովակին մերձ ի Մեւան կղզին: Եւ լուեալ միաբանաց վանիցն իւր, որ ի Գետկայ և գնացին ընդ առաջ նորա հանդերձ // (263բ) սուրբ ուխտիւքն ի նոյն տեղին՝ մերձ կղզին Մեւանայ, և համբուրես գնոսա համբուր սրբութեան և յետ ողջունելոյ գնոսա, և հարցանելոյ զկենցադաւարութենէ նոցա: Եւ նոքա արտասուալից հառաջմամբ ձայն բարձեալ ասեն. «Հայր հոգեւոր, զիս՝րդ հարցանէս զորպէսն մեր, և յետ գնալուն քո անկաւ սով սաստիկ ի վանս մեր, և մեռաւ զերկրորդ մասն միաբանիցն»:

Եւ իբրեւ լուաւ զսուրբ վարդապետն Միսիթար զբօթն զայն և ինքն ձայնակից եղեալ նոցա լացին մինչև ցմե՛ծ ժամն: Եւ յետ լալուն և կոծուն հեռացեալ ի նոցանէ իբրեւ զբարընկեց մի և ծունկս ի զետնի եղեալ և անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց դէպ յարեւելս և աղօթեաց այսպէս. «Ո՛վ Տէր իմ Յիսուս Քրիստոս՝ որդիդ Սարիսամու, Աստուած արդար դատաւոր, խնդրեմ ի հեշտալուր Տեառնէտ իմէ, զի այժմ լուիցես ձայնի պաղատանաց իմոց և արասցես զդատաստանս իմ և ծնօղի քո Սուրբ Աստուածածնին, զոր ծնաւ Աստուածող մարդացեալ, զի եթէ տացէ ոք մարդ, զի՛նչ իւր պահեստ և աւանդ այլ մարդոյ: Աշխարհի օրինակաւ պահեն գնա և տան զայն, որ տունեալն է զաւանդն և պահեստն: Ապա եթէ աշխարհական ոք պահէ զաւանդն և դայ զտուօղն, պարտ էր և զմայրն քո այնպէս առնել: Տէր իմ Յիսուս Քրիստոս, և ես յորժամ կամէի զայլ յերկրպագութիւն սուրբ զերեզմանի քո, զմիաբանս իմ անձնեցի զծնօղին քո Ս. Աստուածածնին, և նա ոչ է տարեալ իննամ մայրական գթով, այլև անտես է արարեալ, և մեռեալ է միաբանիցն բազումս»: Չայս և այլ սոցին նմանս աղօթէր արտասուալից, և զսուրբ ուխտն անտէն կացեալ լային: Եւ յետ աղօթելոյ և արտասուելոյ վարդապետին և միաբանիցն յառաջ կացեալ գլխաւոր արանցն, անկանէին զոտսն վարդապետին Միսիթարայ և ասեն. «Հայր սուրբ, մի՛ այսուհետեւ հոգալ վասն մեռելոցն, այլ խնդրեա՛ ի սուրբ և արժանաւոր աղօթօսդ քո Աստուծոյ, զի տացէ առատութիւն աշխարհի, զի դեռես սաստիկ է սովն ի վերայ երկրի: Ըստ մարգարէին Դաւթի, զոր ասէ. «Կոչեաց զսով զերկիր և զամենայն զօրութիւն հացի եպեկ» (Մաղմոս ԾԴ 16):

Եւ ապա պատասխանեալ վարդապետին ասաց. «Մինչդեռ ի յաղօթանէ, որդեակք իմ, թէպէտ ժամանակ մի անտես արար զմեզ Սուրբ Աստուածածին, այլ ոչ անտես առնէ զմեզ Տէր և յաւիտեանն

պահէ ռիս: Այլ ունի գութ մայրական և ոչ անտես առնէ գերկիւ-
ղածս իւր: Դուք եւս պաղատեցէք առ մայրն ողորմութեան, զի նա
աղօթեսցէ առ որդին իւր միածին, զի նա յոյժ լսէ ծնօղին իւրոյ»:

Եւ զայս ասացեալ վարդապետին, ել աղօթիցն և առեալ միա-
բանսն և ուղղեաց գերեսս իւրեանց և հաստատեցին գնալ զառաջա-
կայ ճանապարհն իւր դէպի լեառն, զոր հանդէպ երեսաց իւրեանց
էր: Եւ եկեալ հասին ի գլուխ լերինն, զոր մէջն է երկուց աշխարհացն՝
Գեղամայ և Կայանու: Եւ կամէին անցանել երկիրն Կայանու առ
վանս իւրեանց ի Նորս Գետիկ: Եւ զայն, որ ի վերայ յիշեցուք զասա-
ցեալն ի սուրբ վարդապետէն, զոր ասաց. «Միաբան աղաչեցէք
զՍուրբ Աստուածածինն, զի նա մայր է ողորմութեան ...»⁵⁷⁰ ոչ ան-
տես արար զաղաչանս վարդապետին և միաբանացն և լուաւ աղօ-
թից նոցա բարեխօսութեամբ Սուրբ Աստուածածինն այսպէս:

Եւ ի հասանելն նոցա ի գլուխ // (264ա) լերինն և դարձեալ հեռա-
ցաւ ի նոցանէ վարդապետն Միսիթար և կացեալ յաղօթս: Եւ ի յա-
ղօթելն նոցա յանկարծակի հասանեն փայեակ⁵⁷¹ երկուս և դան ող-
ջոյն վարդապետին և ասեն. «Հրամայեա, Տէ՛ր հոգեւոր, զոչէ զքեզ
սուկայի թագաւորն մեր»: Եւ ասէ վարդապետն. «Որդեակք, որո՞յ
թագաւորէ առաքեցաք և կամ ուստի՞ եկիք»: Եւ ասեն փայեայքն,
զոր աշխարհական բառիւ շէթիր ասեն: Վարդապէ՛տ յետս հայեաց
և տես զարմանալի զգօրս թագաւորին մերոյ, որ իջեալ կայ ի դաշտ
անդր»: Եւ յետս հայեցեալ վարդապետին ի յերեսս դաշտին մերձ ի
գեօղն Ճապոտիկ, զոր աշխարհական բառիւ Չիբուխլու ասեն (ի
ներքոյ գեօղին մերձ ի ծովն կոյս վրանս բազումս, իբրև զաստեղս
երկնից և գօրս անթիւ և որպէս զաւագ առ ափն ծովու) և հիացեալ
զարմանայր ընդ միտս իւր և ասէր. «Ո՛վ որդեակք, այժմ անցանելն
իմում անտէն ոչ որ տեսի: Ահա երեւի տեսիլդ որպէս երկնային և ոչ
երկրաւոր»:

Եւ ինքն յարուցեալ աղօթիցն անցեալ գնայ զհետ եկելոցն: Եւ
հասանէ ի մէջ զօրացն և վրանացն, թէպէտ վրանք բազումք էին գե-

⁵⁷⁰ Անդնթեռնելի բառ է:

⁵⁷¹ Հավանաբար «փայեակ» / «փայիկ» բառի մի տարբերակ է, որ փոխառու-
թյուն է պարսկերէնից և նշանակում է «հետիոտն սուրհանդակ», տե՛ս **Ռ.
Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան**, Միջին հայերենի բառարան, հ. 2, Երևան,
2009, էջ 779:

ղեցկատեսք, բայց գլխանն այն, որ թագաւորին էր՝ գլմ]բէթայարկ երկնանման, և լոյս ցոյանանայր ի նմանէ, և ոչ կարէր ի նա հայել գաչա հողեղէն: Եւ վարդապետն իբրև ետես գտեսիին զարմանալի, և ավիշեցաւ որպէս Պօղոս ավշտակեալն յերկրորդ յերկինս⁵⁷²: Եւ զոր աչքն ոչ ետես, ունկն ոչ լուսաւ և սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, այնպէս ետես վարդապետն Մխիթար վասն պայծառ տեսութեանն:

Եւ յառաջ մտեալ ի ներս վրանին ետես զունգզուն երանկօր զարդարեալ և սիւնս ԽԴ (44) լուսատեսիլք և պաղպաճունք և ետես երկուսս աթոռս ոսկէտեսակս ակամբ շափիւղայիւ զարդարեալ: Ետես թագաւոր մի՝ նստեալ ի վերայ միւս աթոռոյն, և կին մի՝ նստեալ ի միւս աթոռն, և կինն է մայր թագաւորին: Եւ վարդապետն անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ թագաւորին և մօրն և եկաց ի վերայ ոտից իւրոց:

Եւ թագաւորն սիրով ընկալաւ զերկրպագութիւն և զողջոյն վարդապետին և քաղցրութեամբ հարցանէր զորպէսութիւնէ նորա: Եւ յետ բազում խօսիցն ասէ թագաւորն զվարդապետն. «Ճանաչես զիս և զմայրս իմ»: Եւ վարդապետն լցեալ հոգով սրբով և մարգարեական հոգով ճանաչեաց, որ թագաւորն այն տէր մեր Յիսուս Քրիստոսն էր և մայրն իւր Տիրամայր Սուրբ Աստուածածինն:

Եւ անդէն վարդապետն Մխիթար զոչեաց լալագին աչօք և ասաց. «Տէր իմ Յիսուս Քրիստոս, աջ բազուկ Հօր Աստուծոյ, որդի կուսիդ Մարիամու, որ ծնաւ Աստուածոյ մարդացեալ: Դաւանեմ զքեզ որպէս Պետրոս, Որդի Աստուծոյ և ի ծնեալ ի Սուրբ Աստուածածնէդ, որ նստեալ կայ ընդ աջմէ որդւոյդ միածնիդ: Եկիր աշխարհս վասն Ադամայ նախահօրն, խաչեցար և թաղեցար և մարմինդ թողեր ի խաչին և հոգւովդ իջեր ի դժոխս և ազատեցեր զԱդամ և զԾնունդ նորա և հաներ ի կայայնս հոգւոցն և մարմնովդ միաւորեցար ընդ աստուածութեան Հօր քում, զոր ունէ իր յառաջ, քան զլինելն աշխարհի: Այլ և զալոց ես միւսանգամ ի դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որ և յարութիւն ամենայն մարդկանց, հաւատամ և երկրպագանեմ քեզ»:

Եւ յետ բազում անգամ խօսելոյ վարդապետին Մխիթարայ ընդ երկնաւոր թագաւորին // (264բ) և ամենելոյ պատասխանին և անդէն

⁵⁷² Հմմտ. Բ Կորնթ. «2 Գիտեմ այր մի... յավշտակեալ՝ զայնպիսին մինչեւ յերրորդ երկնից»:

դարձեալ ասաց թագաւորն. «Վարդապետ, այսօր զի՞նչ դատ ունէիր զձօրէս իմէ՞ զՍուրբ Կուսէս»: Եւ ասաց վարդապետն. «Տէր իմ Յիսուս Քրիստոս, այս է դատն իմ զՍուրբ Աստուածածնէդ, որ ի գնալդ իմում յերկրպագութիւն լուսարուխ գերեզմանի քո յանձնեցի զմիաբանքս իմ առ Սուրբ Աստուածածինդ և զմայրդ ողորմութեան, և ոչ է ողորմեալ միաբան եղբարցն, և մեռեալ են ի նոցանէ բազումս: Եւ այս է դատն իմ առ հեշտալուր Տէրդ իմ և արդար դատաւորդ»:

Եւ թագաւորն ողորմած լուաւ զպաղատանս ծառային իւրոյ և զկամս երկիւղածին կատարեաց: Ըստ մարգարէին, որ ասէ. «Չկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ՞ Տէր, աղօթից նոցա լսէ և կեցուցանէ զնոսա» (Սաղմոս ԸԽԴ 19): Եւ այնպէս լուաւ զպաղատանս սուրբ վարդապետին և յետ լիութիւն սովոյն այսպէս և փայեակն, զոր կանգեալ կայր առաջի թագաւորին: Եւ ետ փայակին այն թագաւորն փոքրիկ սկուտեղ Գ. (3) նշխարաւ և փոքրիկ սկաւառակ մի՝ լի բաժակաւ և առաքեաց վարդապետին:

Եւ առեալ վարդապետն զնոսա ի ձեռն իւր և հրամայեաց թագաւորն վարդապետին ըմպել զբաժակն: Եւ ասաց թագաւորն իւր սուրբ բերանովն. «Լ՛ո՛ւր, Մխիթա՛ր, և ասեմ զպատճառ սկուտեղիդ, և նշխարացդ, և բաժակիդ, և սկաւառակիդ: Եւ ուր և հասանեն դոքա, ոչ լինի սով երկրին այն, և ոչ մորեխ, և ոչ թրթուռ, և ոչ ժանկ, և մինենայ, և ոչ տալուկ, և ոչ ջորեակ, և ոչ մուկն, և ոչ կարկուտ, և ոչ մահ, և ոչ գերութիւն: Եւ եղիցին նոքա առատութիւն և փարթամութիւն երկրի, և առողջութիւն ամենայն ցաւոց, և ու ուր որ հասանեն դոքա: Եւ ոչ միայն դոքա, այլ և նշխար ոսկերաց քոց»:

Եւ ապա կրկին անգամ հրամայեաց թագաւորն ըմբել զբաժակն. և երեսս յետս դարձուցեալ զգուշութեամբ ըմբեաց և այնու գոչեաց՝ Գոշ անուն նորա, և յետ դարձաւ, եթէ տացէ սկաւառակն ի փայեակն: Յայնժամ ոչ ոք ետես, և եղև տեսիլն այն ամենայն աներելոյթ: Յայնժամ զահի հարեալ զարմացաւ և հիացեալ փառս ետ Աստուծոյ՝ զպարգեւս այնպիսի տուօղին: Եւ ապա առեալ զսրբութիւնսն ի ձեռս իւր և կազմեաց սկաւառակն սուրբ նշան ձեռօք իւրովք և զնաց անտի ի լեառն առ աշակերտսն իւր: Եւ դեռելս աղօթէին նոքա անտ ի գլուխ լերինն, և աւետիս մատուցանէր նոցա, և պատմէր զսքանչելի տեսիլն, և ցուցանէ զսրբութիւնսն: Եւ նոցա

եկեալ համբուրէին և գոհանային զՏեառնէ, որ ոչ անտես արար զառաջանս իւրեանց:

Եւ սակաւիկ մի յառաջ գնացեալ ետես զսքանչելի վարդապետն աշակերտաց իւրոց ոմն Պօղոս անուն վաղճանեալ: Եւ ասաց նոցա. «Որդեակք իմ, եկայք տեսցուք զհրաշս սուրբ նշանիս»: Եւ ետ գտուրք նշանն ի վերայ պարանոցի մեռելոյն, և ինքեանք կացեալ աղօթս արտասուելով ամ Տէր: Եւ լուաւ Աստուած աղօթից նոցա, և յարեաւ մեռեալն աղօթիւք և զօրութեամբ սուրբ նշանին: Եւ եկեալ նոցա ցնծութեամբ և ուրախութեամբ օրհնելով զԱստուած ի վանս իւրեանց ի Նորս Գետիկ: Եւ տարեալ գտուրք նշանն վարդապետն Միսիթար ետ ի շտմարանն անտես ամենեցուն: Եւ առեալ զմիաբանսն իւր եմուտ ի տանար Սուրբ Աստուածածնին և յերեկօրեայ յսկումն կատարեալ մինչև ցառաւօտն: Եւ լուալ աշխարհաց զանքայն սքանչելիսն և ընթացեալ *//(265ա)* երիվարօք անդր հասանէին ի տեսութիւն սրբութեանցն և ողջոյն սուրբ վարդապետին:

Եւ ասաց վարդապետն. «Որդեայք, պատրաստեցէք նշխարս վասն պատարագի»: Եւ ասեն. «Հայր հոգեւոր, ուստի՞ պատրաստեցուք, ոչ զոյ նշխար»: Եւ ապա պատարագեաց զմի ի նշխարացն, զոր առեալ էր ի Տեառնէ, և զմինն ի նշխարացն կտակ արարեալ, զի ըստինքեան թաղեսցի, և միւսն հանդերձ սկուտեղամբն ետ ի կապարեա սնդուկս և անվոփեաց եկեղեցին: Եւ ինքն սկսաւ մատուցանել զպատարագն և ետ արձակման պատարագին ասաց. «Որդեակ, պատրաստեցէք զնաշ ժողովրդեանդ»: Եւ ասեն. «Վարդապետ, այլում ժամու ոչ կարացաք գտանել այիւր վասն նշխարաց: Եւ այժմ ուստի՞ պատրաստեցուք այդքան ժողովրդեանդ կերակուր»: Եւ ասաց. «Որդեակ, ոչ կամիմ արձակել նոցա նօթիս, զուցէ նքտիցեն ի ճանապարհին: Մի՛ երկմտութեամբ և մի՛ թերի, այլ հաւատով զնացէք ի դուռն շտեմարանին և տեսէք զսքանչելիս սուրբ նշանին, զոր ինքն հոգով ակամբ տեսանէր»:

Եւ գնացեալ ի դուռն շտեմարանին և տեսին, զի լցեալ էր այիւրով, մինչ զի ոչ կարացին բանալ զդուռն, այլ ի ուրս հոսէր: Եւ ազդեցին վարդապետին, և առեալ ժողովրդեանն, և միաբանսն եկն ի տանիսն շտեմարանին և տեսին, զի լցեալ էր այիւրով, և ամենայն բարութեամբ և սուրբ նշանն բազմեալ ի վերայ տանեացն և հիացեալ փառս ետուն Աստուծոյ:

Եւ առեալ զսուրբ նշանն ի ձեռս իւր, օրհնեց զժողովուրդն զսուրբ վարդապետն Գոշ, և Է (7) ամ սով եղև: Ի շտեմարանաց կե-
րակրեցաւ յերկիրն, մինչև եղև լիութիւն:

Եւ եւ՝ Կիրակոս պատմագիր՝ բանի սպասաւոր և աշակերտ
սուրբ վարդապետին Մխիթարայ, որ մականուամբ Գոշ գոչիւր,
ականջով իմով լուայ և աջօքս տեսի այսքան զսքանչելիսս և ձեռօք
իմովք գրեցի զատ ի պատմութեանց իմոց: Եւ ետ ընդ սուրբ նշանին
և ատուկ կա գրեալ ընդ սկուտեղին, որ անփոփեցինք ի տաճարի
Սուրբ Աստուածածնին և Քրիստոսի փառք յախտեանս. Ամէն:

ՎԱՍՆ ՎԱԳՃԱՆԻ ՄԵԾ ՎԱՐԿՊԵՏԻՆ ՄԽԻԹԱՐԱՅ

Այս երանելիս, զոր վերագոյն ասացաւ, զընթացս կատարեալ և
զհաւատս պահեալ, եհաս ի խորին ծերութեան: Եւ իբրև ետես, եթէ
տկարացաւ ի զօրութենէ մարմնոյ և հանդերձեալ է այնուհետև յա-
ւելով առ հարս իւր, կոչեաց նա զբնակիչսն ուխտի վանացն, որ
Գետկայ, որ ընդ նմա ժուժկալեալք էին յամենայն աշխատութիւնս
վանիցն եկեղեցւոյն, օրհնեաց զնոսա եւ զաշակերտս իւրեանց յա-
նուն Տեառն: Եւ միումն ի նոցանէ ընտրեալ՝ Մարտիրոս անուն, որ
աշակերտեալ էր նմա, և ընտանի էր ինքեան, կացոյց զնա առաջ-
նորդ նոցա մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ, այլ
քաղցրաձայն երգս պաշտման, և առատամիտ ընթերցող, և արա-
կագիր գրչութեամբ. նմա հրամայեաց իշխել նոցա: Եւ գրեաց կտակ
առ մեծ հազարապետն Իվանէ՝ եղբայր Չազարէի, և յանձնեաց ի նա
զվանսն և զառաջնորդսն, և ինքն փոխեցաւ առ Քրիստոս՝ ալեւո-
րեալ եւ լի աւուրք:

Եւ վերակացու վանիցն Մարտիրոս հանդերձ միաբանօք զեղեց-
կապէս զարդարեաց

զպատշաճ թաղումն նորա հոգեկան և մարմնական պիտոյիւք, և
տարեալ հանգուցին

//(265բ) զնա առաջի դրան եկեղեցւոյն փոքրագունի, որ կայ ի
զլուխ վանիցն յարեւմտից կողմանէ: Եւ մինչև ցայսօր գերեզման
նորա օգնէ ամենայն ցաւագնելոց, որք հաւատով սպաւինին յա-
ղօթս նորա, և զհողոյն հանապազ տանին ի պէտս հիւանդաց մար-

նոց և յանասնոց, զի Աստուած զփառաւորիչս փառաւորէ կենդա-
նութեան և մահուամբ:

Դէպ եղև երբեմն, զի պաշտօնեայք նորա գային գրաստօք՝ բար-
ձեալ գինի ի պէտս վանիցն:

Վրացի ոմն՝ Բասիլէս անուն, եկեալ՝ բռնութեամբ կամէր առնուլ
ի նոցանէ ի գինոյ անտի, զի գործակալ էր նա Իվանէի ի վերայ մայմ-
նոյ, որ պահէ գտեղի իջեւանի նորա: Եւ պաշտօնեայք նորա ասեն
ցնա. «Մի՛ նեղէր զմեզ, քանզի Գոշին եմք»: Չի այսպէս կոչէին զնա
մականուամբ, քանզի հեղեագոյն ելին ալիք նորա:

Իսկ թշու[առ]ականն անարգեց զնոսա և զԳոշն հայիոյութեամբ:
Եւ իբրև եկն յայն տեղին, որ յիշեր զանունն ձաղանօք, անտէն վաղ-
վաղակի համբացաւ և կապեցաւ լեզու նորա, և թիրեցան շրթունք
նորա, և այնպէս եկաց զբազում աւուրս, մինչև հառաչանօք
խնդրեաց զթողութիւն: Եւ ամենայն ոք, որ տեսանէր զայրն, զովէին
զձառայն Աստուծոյ:

Եւ եթող նա յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս իմաստագոյն
հօգուտ առ ուսումնասիրաց. և Համառօտ մարգարեութեանն Երե-
միայի՝ գեղեցկադիր կարգօք, և սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորե-
լոյ մարմնոյ և արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ կամ որպիսի
կարգօք, և գիրք մի ողոզի ի բնութեանս՝ ի դիմաց Աղամայ և առ որ-
դիս նորա, և ի դիմաց Եւայի առ դատերս նորա, և գիրք մի Յայտա-
բարութեան և ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հեր-
ձուածողաց՝ ի խնդրոյ մեծի զօրավարին Չագարիայի և եղբօրն իւ-
րոյ, և այլ թուխթս խորհրդականն:

Եւ եղև վաղճան նորա ի ՌԿԲ (1213) թուականին Հայոց:

Ի փառս Քրիստոսի բարեխօսութեամբ Սուրբ Աստուածածնին
և աղօթիւք սրբոյն Գոշին Մխիթարայ ողորմեսցի Քրիստոս Սարգ-
սին, և կենակցին՝ Գիւլումին, և ծնօղացն՝ Ակորին, Հուռումին, և
որդւոցն՝ Տօմազին, Ակորին, մանաւանդ և մեղօք տառապեալ Սար-
գիս ծրողիս, և իմ ծնօղացն, և ազանցն ամենայնի:

ՑԱՆԿԵՐ

Ա

ՈՒՏԻՔԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻՑ ՀԱՅՏՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Ստորև ըստ ստեղծման վայրերի ներկայացված են յուրաքանչ-յուր գրչության կենտրոնում ընդօրինակված ու պահպանված ձեռագրերը: Ցանկում նշվում են ձեռագրի բովանդակությունը, գրչության վայրը և ժամանակը, գրչի, ծաղկողի և ստացողի անունները, այն վայրը, որտեղ այժմ պահվում է ձեռագիրը: Այն ձեռագիր մատյանների մասին, որոնց գտնվելու վայրերը հայտնի չեն, նշվում է փակագծերում: Իսկ տվյալ կետրոնում պահված ձեռագրերի դեպքում, ձեռագրի անվանումից ու թվականից հետո նշվում է գրչության վայրը, այնուհետև՝ մյուս տվյալները:

ՆՈՐ ԳԵՏԻԿԻ ՎԱՆՔ

Մեկնություն Մարգարէութեանն Երեմիայի, 1188 թ., գրչ. վայր՝ Հին Գետիկ, գրիչ՝ Մխիթար Գոշ (գտնվելու վայրն անհայտ)

Փիլոնի Յաղագս նախախնամութեան Բան առաջին առ Աղեքսանդրոս, Գոշին ասացեալ պատճառ, ԺԳ. դ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Մխիթար Գոշ (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, ԺԲ-ԺԳ. դդ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝ Դավիթ իշխան (Նոր Ջուղա, ձեռ. 710)

Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, ԺԳ. դ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Մխիթար Գոշ (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, ԺԳ. դ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Մարգիս կրոնավոր, Ստեփանոս, ստացող՝ Մադուն իշխան (Դուբին, ձեռ. 557)

Ավետարան, 1232 թ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Ստեփանոս, ստացող՝ Վանենի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Համառոտ պատմություն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև
ցետին աւուրս թևացեալ, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի ի
մեծահոջակ ուխտն Գետկայ, 1241 թ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝
Կիրակոս Գանձակեցի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Հայսմավուրք, 1253 թ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Կիրակոս
Գանձակեցի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ժողովածու, 1273 թ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Մխիթար
(Երուսաղեմ, ձեռ. 1288)

Ավետարան, ԺԳ. դ., գրչ. վայր՝ Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Մխիթարիչ,
ստացող՝ Գրիգոր քին. (ՄՄ ձեռ. 2814)

Ժողովածու, ԺԳ. դ., գրչ. վայր՝ Գոշավանք, գրիչ՝ Հովհաննես,
ստացող՝ Կիրակոս րաբունի (ՄՄ ձեռ. 3931)

Ժողովածու, ԺԵ. դ., գրչ. վայր՝ Գոշավանք, գրիչ, ծաղկող՝
Ղազար (ՄՄ ձեռ. 3653)

ՀԱՂԱՐԾԻՆԻ ՎԱՆՔ

Ավետարան, 1284 թ., գրչ. վայր՝ Հաղարծին, գրիչ՝ Աստվածա-
տուր, ստացող՝ Գրիգոր քին. (Երուսաղեմ, ձեռ. 2905)

Մաշտոց, 1296 թ., գրչ. վայր՝ Բարջանջ, գրիչ՝ Անանիա
սարկավագ, ստացող՝ Իշխան սարկավագ., կազմող՝ Սարգիս
սարկավագ, Հաղարծին, 1429 թ. (ՄՄ ձեռ. 1028)

Ավետարան, 1422 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Սարգիս եպս.
Պարտավեցի (Ա), Հովհաննես կոնավոր (Բ), ստացող՝ Սարգիս եպս.
Պարտավեցի, ծաղկող՝ Սարգիս եպս. Պարտավեցի (Ա), Հովհաննես
կոնավոր (Բ), կազմող՝ Հովհաննես կրոնավոր, Հաղարծին, 1624 թ.
(ՄՄ ձեռ. 8423)

Ավետարան, 1511 թ., գրչ. վայր՝ Սոթ, գրիչ՝ Գրիգոր, ստացող՝
Մանուել քին., ծաղկող և կազմող՝ Հովհաննես վարդապետ,
Հաղարծին, 1627 թ. (ՄՄ ձեռ. 10162)

ՄՈՐՈ ԶՈՐՈ ՎԱՆՔ

Ավետարան, 1431 թ., գրչ. վայր՝ Ամիդ, գրիչ՝ Գրիգոր, ծաղկող՝
Աբրահամ (ՄՄ ձեռ. 6430)

Ավետարան, ԺԶ. դ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝
մահտեսի Գուլիբաթ (ՄՄ ձեռ. 3975)

Ավետարան, 1322 թ., գրչ. վայր՝ Վանա Աղվանաձոր անապատ, գրիչ՝ Հակոբ, ստացող՝ Մոսես կրոնավոր (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1778 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Գրիգոր եպս. Աշտարակեցի, ստացող՝ Մելիքխաթուն (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, ժամանակ, գրչ. վայր, գրիչ, ստացող՝ անհայտ (գտնվելու վայրն անհայտ)

ԴԵՂՁՈՒՏԻ ՎԱՆՔ

Ժողովածու, 1280թ., գրչ. վայր՝ Դեղձուտ, գրիչ՝ Ավետիս և Գևորգ քինք, ստացող՝ Գևորգ քին. (ՄՄ ձեռ. 5254)

Տոնապատճառ, 1280 թ., վայր՝ Դեղձուտ, գրիչ՝ Գրիգոր և Շմափոն, ստացող՝ Սարգիս (ՄՄ ձեռ. 5197)

Ավետարան, 1042 թ., գրչ. վայր՝ Բասեն գավառի Որդրու քաղաք (Ա), Դեղձուտ (Բ) գրիչ՝ Սարգիս, ստացող՝ Սարկավազ քին. (Ա), Հովհաննես (Բ) (ՄՄ ձեռ. 6384)

ԽՈՐԱՆԱԶԱՏԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ

Ժողովածու, 1223 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Ստեփանոս Աղթամարցի (ՄՄ ձեռ. 2101)

Ավետարան, 1224 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ և ծաղկող՝ անհայտ, ստացող՝ Վանենի (ՄՄ ձեռ. 4823)

Ժողովածու, 1252 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Գրիգոր քին., ստացող՝ Ստեփանոս քին. (ՄՄ ձեռ. 2273)

Վանական վարդապետ, Հարցմունք ու պատասխանիք, 1255 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Գրիգոր քին., ստացող՝ Թադե և Հայրապետ (ՄՄ ձեռ. 6106)

Ժողովածու, ԺԳ դ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Սարգիս, ստացող՝ Մխիթար րապունապետ (ՄՄ ձեռ. 5452)

Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, 1283 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Մարտիրոս (ՄՄ ձեռ. 1563)

Ավետարան, 1503 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Հունան եպս., ծաղկող՝ Ստեփանոս եպս. (ՄՄ ձեռ. 5601)

Ավետարան, 1620 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Հակոբ երեց (ՄՄ ձեռ. 6669)

Մաղմոսարան, Ժամագիրք, 1631 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Եսայի, ստացող՝ Խաչատուր (Վենետիկ, ձեռ. 59)

Մաշտոց, 1637 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Եսայի (ՄՄ ձեռ. 8941)

Ավետարան, 1639 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Եսայի, ստացող՝ Թումա (գտնվելու վայրն անհայտ)

Մաշտոց, 1640 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Եսայի (ՄՄ ձեռ. 3998)

Ժամագիրք, 1642 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Եսայի, ստացող Թամուր (ՄՄ ձեռ. 8882)

Ժողովածու, 1657 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Եսայի, ստացող՝ Աստվածատուր քին. (ՄՄ ձեռ. 2116)

Մաշտոց ձեռագ, 1674 թ., գրչ. վայր՝ Խորանաշատ, գրիչ՝ Ավետիս քին. (ՄՄ ձեռ. 3536)

Վանական վարդապետ, Հարցմունք և պատասխանիք (Երուսաղեմ, ձեռ. 1288)

Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ սասցեալ (ՄՄ ձեռ. 5561)

Բացատրութիւն Աղօթից Ամբակումայ Մարգարէի (Ճոաքաղ, 1859)

Մեկնութիւն Յոբայ (Երուսաղեմ, ձեռ. 68)

Համեմատութիւն Հնոյ և Նորոյ կտակարանաց (Երուսաղեմ, ձեռ. 587)

Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց (Երուսաղեմ, ձեռ. 173)

Տեսութիւն շարականին Ուրախացիր պսակ կուսից (Երուսաղեմ, ձեռ. 617)

Գովեստ Հայոց ազգի (Երուսաղեմ, ձեռ. 773)

Վանական վարդապետ, Պատմություն (գտնվելու վայրն անհայտ)

«Խրատ դաւանութեան» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Գլ. Ծ)

ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՆՈՐ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ

Ավետարան, 1505 թ., գրչ. վայր՝ Գլակա Ս. Կարապետ, գրիչ՝ Մարտիրոս արեղա (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1586 թ., գրչ. վայր՝ Դվնիկ, գրիչ՝ Ներսես (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1633թ., գրչ. վայր՝ Վերին Չակամ, գյուղ Շաքարբեկ, գրիչ՝ Հովհաննես երեց (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, ժամանակ, գրչ. վայր, գրիչ՝ անհայտ (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, ժամանակ, գրչ. վայր, գրիչ՝ անհայտ (գտնվելու վայրն անհայտ)

ԽՈՐՈՏԿԱ ՎԱՆՔ

Ավետարան, 1490 թ., գրչ. վայր՝ Խորոտկա Ս. Աստուածածին, գրիչ՝ Ալեքսանոս արեղա, ստացող՝ Խոնուքար տիկին և Ղարիպշա աղա (ՄՄ ձեռ. 8135)

ՂԱՐԱՍՈՒՐԱՏ ԳՅՈՒՂ

Ավետարան, X դ., գրչ. վայր՝ Վանա լճի շրջակա՝, գրիչ, ծաղկող՝ անհայտ, ստացող՝ Սարգիս (Ա, XV), Աղաբաբ (Բ,1609) Վազգեն Վեհափառ (Գ,1978 թ.) (ՄՄ ձեռ. 10780)

Հայսմավուրք, 1610 թ., գրչ. վայր՝ Ղարամուրատ, գրիչ՝ Դավիթ եպս. Գեղամեցի, Հովասափ երեց, ստացող՝ Աղաբաբ (ՄՄ ձեռ. 3812)

Ավետարան, 1679 թ., գրչ. վայր՝ Ղարամուրատ, գրիչ՝ Ավետիս Բամալեցի (ՄՄ ձեռ. 6705)

Մաշտոց ձեռագ, 1682 թ., գրչ. վայր՝ Ղարամուրատ, գրիչ՝ Ղուկաս երեց (ՄՄ ձեռ. 5868)

Ավետարան, 1659 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր երեց, ստացող՝ Եղիա (պահված, Նյու-Յորք)

ՃԱՔԱՐԲԵԿ ԳՅՈՒՂ

Ավետարան, 1633 թ., գրչ. վայր՝ Շաքարբեկ, գրիչ՝ Հովհաննես երեց (գտնվելու վայրն անհայտ)

ՍՈՒՆՏԱՆԵՑԻՔ ԳՅՈՒՂ

Ավետարան, 1647 թ., գրչ. վայր՝ Սուլտանեցիք, գրիչ՝ Մխիթար աշխարհական, ստացող՝ Ծատուր (ՄՄ ձեռ. 223)

Ավետարան, 1671 թ., գրչ. վայր՝ Սուլտանեցիք, գրիչ՝ Մխիթար աշխարհական, ստացող՝ Եվա և Ոսկան (ՄՄ ձեռ. 6759)

Մաշտոց, 1678 թ., գրչ. վայր՝ Սուլտանեցիք, գրիչ՝ Մխիթար աշխարհական, ստացող՝ Թաթևուս եպս. (ՄՄ ձեռ. 968)

Հայսմավուրք, 1709 թ., գրչ. վայր՝ Սուլտանեցիք, գրիչ՝ Վարդան, ստացող՝ Սարգիս (ՄՄ ձեռ. 3813)

Ժողովածու, 1844 թ., գրչ. վայր՝ Սուլտանեցիք, գրիչ՝ Գրիգոր Լոռու-Մելիքյան (ՄՄ ձեռ. 7501)

Հայսմավուրք, 1633 թ., գրչ. վայր՝ Նոր Ջուղա, գրիչ՝ Հայրապետ, Աստվածատուր և Գասապար, ծաղկող՝ Մարտիրոս, ստացող՝ Էրդամ (Ա, 1633 թ.), Փիլիպպոս կաթողիկոս (Բ, 1636 թ.) (ՄՄ ձեռ. 1503)

Շարակնոց, XVI դ., գրչ. վայր՝ Նոր Ջուղա, գրիչ՝ Եփրեմ քին., Գրիգոր, ստացող՝ Էրդամ (Ա, 1633 թ.), Փիլիպպոս կաթողիկոս (Բ, 1636 թ.) (ՄՄ ձեռ. 7222)

ՄԵԼԻՔՉԱՏԱ ԳՅՈՒՂ

Ավետարան, 1652 թ., գրչ. վայր՝ Մելիքատա, գրիչ՝ Հակոբ քին. (գտնվելու վայրն անհայտ)

ՍԱՐԳԱՐԻ ԹԱԼԱ

Հայսմավուրք, 1703 թ., գրչ. վայր՝ Սարդարի թալա, գրիչ՝ Արիստակես երեց, ստացող՝ Եսայի և Ոսկան (ՄՄ ձեռ. 9088)

ՊԱՊԱՃԱՆ ԳՅՈՒՂ

Շարակնոց, 1655 թ., գրչ. վայր՝ Պապաճան, Խավունիս, գրիչ՝ Ավետիս քին. (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1659 թ., գրչ. վայր՝ Պապաճան, գրիչ՝ Ավետիս քին., ստացող՝ Հախում Պասակերցի (ՄՄ ձեռ. 3542)

Ավետարան, 1661 թ., գրչ. վայր՝ Պապաճան, գրիչ և ծաղկող՝ Ավետիս (ՄՄ ձեռ. 7687)

Ավետարան, 1661 թ., գրչ. վայր՝ Պապաճան, գրիչ՝ Հովհաննես երեց (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1662 թ., գրչ. վայր՝ Պապաճան, գրիչ՝ Հովհաննես երեց (ՄՄ ձեռ. 337)

Ավետարան, 1674 թ., գրչ. վայր՝ Վերին Չակամ, գրիչ՝ Հովհաննես երեց (գտնվելու վայրն անհայտ)

Շարակնոց, 1668 թ., գրչ. վայր՝ Պապաճան, գրիչ և ծաղկող՝ Ավետիս (ՄՄ ձեռ. 8549)

ԳԱՆՁԱԿՈՒՄ ԳՐՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Կանոնական օրենսդրություն, XII դ., գրչ. վայր՝ Գանձակ, գրիչ՝ Դավիթ Արավկատրդի, ստացող՝ Արքայություն քին. (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1351 թ., 1604 թ., գրիչ՝ անհայտ, գրչ. վայր՝ Կիլիկիա (Ա), Գանձակ (Բ), գրիչ՝ Կիրակոս (ՄՄ ձեռ. 2745)

Մաշտոց, 1515 թ., գրիչ՝ Ալեգասնոս արք., ստացող՝ տեր Բարսեղ (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1639 թ., գրիչ՝ Հովհաննես երեց, ստացող՝ Գրիգոր և Անանիա քինք. (ՄՄ ձեռ. 7980)

Ժողովածու, 1682 թ., գրչ. վայր՝ Գանձակ, գրիչ՝ Հովհաննես (ՄՄ ձեռ. 8967)

Ավետարան (հայատառ պարսկերեն), 1779 թ., գրչ. վայր՝ Գանձակ, գրիչ՝ Միքայել Աստապատեցի (ՄՄ ձեռ. 3044)

Բժշկարան, 1783 թ., գրչ. վայր՝ Գանձակ, գրիչ՝ Միքայել Աստապատեցի (ՄՄ ձեռ. 6234)

Ժողովածու, 1881-1882 թթ., գրչ. վայր՝ Գանձակ, գրիչ՝ Մկրտիչ մահտեսի Աղաճանյան-Իսահակյան (ՄՄ ձեռ. 9770)

Գանձարան, 1436 թ., գրչ. վայր՝ Կրծանիս, գրիչ՝ Հովհաննես Գանձակեցի (ՄՄ ձեռ. 4117)

ԵԼԻՉԱՎԵՏՊՈԼՈՒՄ ԳՐՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Աղօթագիրք, 1777 թ., գրչ. վայր՝ Ելիզավետպոլ, գրիչ՝ անհայտ (Վիեննա, ձեռ. 1193)

Շարակնոց, XVII-XVIII դդ., գրչ. վայր՝ Ելիզավետպոլ, գրիչ՝ անհայտ (Վենետիկ, ձեռ. 587)

Արձանագրութիւն նամակագրութեանց..., 1730-1789 թթ., գրչ. վայր՝ Ելիզավետպոլ (Վիեննայի ձեռ. 1306)

Ավետարան տարեկանք, 1783, 1791թթ., գրչ. վայր՝ Ելիզավետպոլ, գրիչ՝ Հովհաննես, Խաչատուր (Վիեննա, ձեռ. 1211)

Աղօթագիրք, 1812 թ., գրչ. վայր՝ Ելիզավետպոլ (Վիեննա, ձեռ. 1210)

Ժողովածու, 1812-1825 թթ., գրչ. վայր՝ Ելիզավետպոլ, գրիչ՝ Սարգիս Առուստամյան (ՄՄ ձեռ. 8083)

ԳԱՆՁԱԿՈՒԾ ՊԱՀՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Ավետարան, XI դ., գրչ. վայր՝ Սանդղկավանք, գրիչ և ծաղկող՝ Հովհաննես Սանդղկավանեցի (ՄՄ ձեռ. 7736)

ԳԱՆՁԱԿԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ավետարան, 1283 թ., գրչ. վայր՝ Սկևռա, գրիչ՝ Ստեփանոս, ստացող՝ Կեռան թագուհի (ՄՄ ձեռ. 6764)

Ավետարան, 1295 թ., գրչ. վայր՝ Դրազարկ, գրիչ՝ Թորոս և Հովան, ստացող՝ Հովսեփ (ՄՄ ձեռ. 6290)

Ավետարան, 1505 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, փրկող և նվիրատու՝ Ելենի որդի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1555 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Մկրտիչ (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1660 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ և ծաղկող՝ Ստեփաննոս քին., նվիրատու՝ Հակոբ (Վիեննա, ձեռ. 1053)

Ավետարան, գրչ. ժամանակ՝ անհայտ, վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Թումա (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1663 թ., գրչ. վայր՝ Ծարա երկիր, գրիչ՝ Եսայի երեց, ստացող՝ Միմեոն (ՄՄ ձեռ. 4053)

Ավետարան, 1666 թ., գրչ. վայր՝ Մալազմաբերդի Ս. Ամենափրկիչ վանք, գրիչ՝ Հովհաննես, ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Հակոբ (ՄՄ ձեռ. 11060)

Ավետարան, 1678 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Ղուկաս քին., ստացող՝ Ամիրխան (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1724 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, փրկող և նվիրատու՝ Եսայի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1745 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, փրկող և նվիրատու՝ Պանագուրգի Ալլահվերդի (գտնվելու վայրն անհայտ)

ԳԱՆՁԱԿԻ Ս. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ավետարան, 1668 թ., գրչ. վայր՝ Հարցհանկիստ, գրիչ՝ Հովհաննես, ստացող՝ Ամիրխան (ՄՄ ձեռ. 10966)

ԳԱՆՁԱԿԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ավետարան, 1322 թ., գրչ. վայր՝ Պեշգենա գոմեր, գրիչ՝ Վարդան (գտնվելու վայրն անհայտ)

ԳԱՌՆԱԿԵՐ ԳՅՈՒՂ

Քարոզգիրք, գրչ. ժամանակ՝ անհայտ, գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝ Հովհաննես (գտնվելու վայրն անհայտ)

Քարոզգիրք, գրչ. ժամանակ՝ անհայտ, գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝ Հովսեփ Բալենացի (գտնվելու վայրն անհայտ)

ԾԱՂԿՈՑ ՎԱՆՔ

Ավետարան, 1466 թ., գրչ. վայր՝ Եղիվարդ, գրիչ՝ Մատթեոս արդ., ծաղկազարդված՝ 1467 թ., ծաղկող՝ Ազարիա, ստացող՝ Մատթեոս (Նոր Ջուղա, ձեռ. 60)

ԳԱՐԳՄԱՆԱԶՈՐ

Մաշտոց, 1515 թ. գրչ. վայր՝ Գարդմանաձոր, գրիչ՝ Ալեգասնուս արդ., ստացող՝ Բարսեղ քին. (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1639 թ., գրչ. վայր՝ Գանջո ձոր, գրիչ՝ Հովհաննես երեց, ստացող՝ Գրիգոր (ՄՄ ձեռ. 7980)

Ավետարան, 1763 թ., գրչ. վայր՝ Գանջո ձոր, գրիչ՝ Հովհաննես (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1460 թ., Եղեգյաց երկրի Եղուձոր գյուղ, գրիչ՝ Մատթեոս քին., կազմող՝ Դավիթ Շատախեցի, 1617 թ., (ՄՄ ձեռ. 6316)

Ավետարան, 1351 թ., Կիլիկիա, գրիչ՝ անհայտ, նորոգող՝ Դավիթ Շատախեցի, 1619 թ., (ՄՄ ձեռ. 2745)

ՔԱՐԱՏԱԿ

Ավետարան, 1669 թ., գրչ. վայր՝ Քարատակ, գրիչ՝ Սարգիս երեց, ստացող՝ Միրում (ՄՄ ձեռ. 3856)

ՀԱՄՏՅՈՒՆ

Ավետարան, 1671 թ., գրչ. վայր՝ Համայունա, Պանդալիոնի վանք, գրիչ՝ Ազարիա քին. (Ա), Ղազար քին. (Բ), ծաղկող՝ Ղազար (ՄՄ ձեռ. 3541)

ՇԱՏԱԽ ԳՅՈՒՂ

Ժողովածու, 1621 թ., գրչ. վայր Շատախ, գրիչ՝ Ովանես քին. (ՄՄ ձեռ. 728)

Ժողովածու, 1634 թ., գրչ. վայր Շատախ, գրիչ՝ Հովհաննես երեց, ստացող՝ Ամիր (գտնվելու վայրը անհայտ)

Ժողովածու, 1636թ., 1687 թ., գրչ. վայր Շատախ, գրիչ՝ Հովհաննես երեց, Բարսեղ, ստացող՝ մելիք Սիմավոն (Ա), մելիք Հախնազար (Բ) (ՄՄ ձեռ. 713)

Ավետարան, 1661 թ., գրչ. վայր Շատախ, գրիչ՝ Նազար դպիր, ստացող՝ Խաչատուր (ՄՄ ձեռ. 5072)

Ժողովածու, 1524 թ., 1644 թ., գրչ. վայր՝ Մաքենյաց վանք (Ա), Շատախ (Բ), գրիչ՝ Արեքսանոս (Ա), Դավիթ երեց (Բ), ստացող՝ Ջիլավիսան (ՄՄ ձեռ. 8196)

ԴԱՏՏԻՓՅՈՒՐ ԳՅՈՒՂ

Ավետարան, 1671-1673 թթ., գրչ. վայր՝ Դաստիփյուր, գրիչ և ծաղկող՝ Սարգիս երեց, ստացող՝ Եարամիշ (ՄՄ ձեռ. 6746)

Մաշտոց, 1673-1674 թթ., գրչ. վայր՝ Դաստիփյուր, գրիչ և ծաղկող՝ Սարգիս երեց, (ՄՄ ձեռ. 3576)

Ավետարան, գրչ. ժամանակ՝ անհայտ, գրչ. վայր՝ Դաստիփյուր, գրիչ և ծաղկող՝ Սարգիս երեց, ստացող՝ Վարդան (Վիեննա, ձեռ. 914)

ԱՐԱՎՀ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ՊԱՀՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐ

Ավետարան, 1374 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, փրկող
և նվիրատու՝ Օհանես Ղալաբեկ (գտնվելու տեղն անհայտ)

Ավետարան, 1463 թ., գրչ. վայր՝ Վան, գրիչ՝ Նիկողայոս, տեր՝
Փիլիպոս կաթողիկոս (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝ Մու-
րասչե (Ա), Հովհաննես (Բ, 1448 թ.) (գտնվելու տեղն անհայտ)

ՇԱՄՔՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏ

Թուղթք Պօղոսի առաքելոյն, 1635 թ., գրչ. վայր՝ Շամքորի
անապատ, գրիչ՝ Սարգիս (ՄՄ ձեռ. 3944)

Խորհրդատետր, 1651 թ., գրչ. վայր՝ Շամքորի անապատ, գրիչ և
ծաղկող՝ Գրիգոր քին., ստացող՝ Սարգիս վարժապետ (գտնվելու
վայրն անհայտ)

ՍՈՍՈՈՒՏ ԳՅՈՒՂ

Մաշտոց, 1656 թ., գրչ. վայր՝ Մոստուտ, գրիչ և ծաղկող՝ Ավետիս
քին., ստացող՝ Ներսես քին. (գտնվելու վայրն անհայտ)

ԼԵՂԱՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Ավետարան, 1446 թ., գրչ. վայրը՝ Լեղան, գրիչ և ծաղկող՝ Ստե-
փանոս արդ., ստացող՝ Փիլիպպոս Կէչառացի (ՄՄ ձեռ. 3992)

Ժողովածու, 1650 թ., գրիչ և ծաղկող՝ Եսայի, ստացող՝ Ներսես
երեց (Վիեննա, ձեռ. 875)

ԲԵՐՂԱՏԱԿ ԳՅՈՒՂ

Ավետարան, 1671 թ., գրչ. վայր՝ Բերդատակ, գրիչ և ծաղկող՝
Հովհաննես (ՄՄ ձեռ. 6645)

Աղոթագիրք, 1717 թ., գրչ. վայր՝ Բերդատակ, գրիչ՝ Սարգիս,
ստացող՝ Մխիթար դայիր (ՄՄ ձեռ. 1574)

Աղոթագիրք, 1721 թ., գրչ. վայր՝ Բերդատակ, գրիչ՝ Սարգիս,
ստացող՝ Առաքել Դանձուտեցի (ՄՄ ձեռ. 7008)

ՆՈՐ ՓԻՓ ԱՎԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐ

Ավետարան, 1486 թ., գրչ. վայր՝ Օծոպ, գրիչ՝ Աթանաս (գտնվելու
տեղն անհայտ)

Ավետարան, 1605 թ., գրչ. վայր՝ Արտամետ, գրիչ՝ Կարապետ երեց, ծաղկող Ատոմ քին., ստացող՝ Գուլիար (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, գրչ. ժամանակ, վայր և գրիչ՝ անհայտ (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, գրչ. ժամանակ, վայր և գրիչ՝ անհայտ (գտնվելու վայրն անհայտ)

ԳԵՏԱԲԱԿ ԳՅՈՒՂ

Հովհան Մայրագոմեցի, Խրատ վարուց, VII դ., գրչ. վայր՝ Գետաբակ, գրիչ՝ Հովհան Մայրագոմեցի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Հովհան Մայրագոմեցի, Հաւատարմատ, VII դ., գրչ. վայր՝ Գետաբակ, գրիչ՝ Հովհան Մայրագոմեցի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Հովհան Մայրագոմեցի, Նոյեմակ, VII դ., գրչ. վայր՝ Գետաբակ, գրիչ՝ Հովհան Մայրագոմեցի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Հայսմավուրք, 1659 թ., գրչ. վայր՝ Գետաբակ, գրիչ՝ Հովհաննես, ստացող՝ Ալեքսան և Միքայել (ՄՄ ձեռ. 4559)

ԴԱՍՆՈ ԱՆԱՊԱՏ

Դատաստանագիրք, 1184 թ., գրչ. վայր՝ Դասնո անապատ, գրիչ՝ Մխիթար Գոշ, ստացող՝ Վախթանգ և Արզուխայթուն (Վենետիկի ձեռ. 993)

Պետրոս Մատաթյան, Մատենագրություն, 1865-1867 թթ., գրիչ՝ Պետրոս Մատաթյան (ՄՄ ձեռ. 7655)

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՆՔՈՒՄ ԳՐՎԱԾ ԶԵՆԱԳՐԵՐ

Թեոդորոս Շիրակունի, Արձագանք Նարեկայ տաղք, 1870-1872 թթ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 2847)

Թեոդորոս Շիրակունի, Անցք Վահանա Մամիկոնյան, 1873 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 3093)

Թեոդորոս Շիրակունի, Նուագարան բարեիդձ, հ. Ա, 1874 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 3346)

Թեոդորոս Շիրակունի, Նուագարան բարեիդձ, հ. Բ, 1876 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 3550)

Թեոդորոս Շիրակունի, Նուագարան բարեիդձ, հ. Գ, 1876 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 3549)

Թեոդորոս Շիրակունի, Քրիստոնեական վարդապետություն, 1876 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 2938)

Թեոդորոս Շիրակունի, Նոր քնար հայկական, 1876 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 3150)

Թեոդորոս Շիրակունի, Կիթառ հայկական, 1877-1878 թթ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 2737)

Թեոդորոս Շիրակունի, Նուագարան, հ. Դ, 1890 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 2827)

Թեոդորոս Շիրակունի, Նոր քնար հայկական, 1891 թ., գրիչ՝ հեղինակը (ՄՄ ձեռ. 2740)

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՆՔՈՒՄ ՊԱՀՎԱԾ ԶԵՆԱԳՐԵՐ

Ավետարան, VI դ., գրչ. վայր և գրիչ՝ անհայտ, «Վեհամոր Ավետարա՞ն» (ՄՄ ձեռ. 10680°)

Ավետարան, 1232 թ., գրիչ՝ Տիրացու, ծաղկող՝ Գրիգոր (Ա), Գրիգոր Արցախեցի (Բ), ստացող՝ Հովհաննես (Ա), Գրիգոր Դովյան և Ասփա (Բ) (ՄՄ ձեռ. 2743)

Ավետարան, 1652 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Գրիգոր Բյուրականցի, ստացող՝ Սարխոշ Վարդենիսցի (գտնվելու տեղն անհայտ)

Ժողովածու, XVII դ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ (ՄՄ ձեռ. 3076°)

Գանձատետր, ժամանակ, գրչ. վայր, գրիչ՝ անհայտ, կազմող՝ Հովհաննես եպս., 1583 թ. (գտնվելու վայրն անհայտ)

ՉԱՐԵՔԱ ԱՆԱՊԱՏ

Ավետարան, 1579 թ., գրիչ՝ Առաքել (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1637 թ., գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝ Առաքել (գտնվելու վայրն անհայտ)

Շարակնոց, 1655 թ., գրիչ՝ Ավետիս (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ճաշոց, 1665 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Սարգիս րաբունապետ (ՄՄ ձեռ. 986)

Գիր օրհնության, 1699 թ., գրչ. վայր՝ Չարեքա անապատ, գրիչ՝ Ներսես վրդ. (Բրիտանական թանգարան)

Գավազանագիրք, 1704 թ., գրչ. վայր՝ Չարեքա անապատ, գրիչ՝ Ներսես վրդ. (գտնվելու տեղն անհայտ)

Ներսես Լամբրոնացի, Մեկնություն պատարագի, 1619 թ., գրչ. վայր՝ Գետաթաղ, գրիչ՝ Ղուկաս դալիր, ստացող՝ Սարգիս եպս. և Ղազար քին. (Ա), Դավիթ Շամքորեցի (Բ) (ՄՄ ձեռ. 6334)

Ժողովածու, 1635 թ., գրչ. վայր՝ Շինուհայր, գրիչ՝ Հովհաննես, ստացող՝ Արիստակես վրդ., Հակոբ և Բարսեղ քինք. (Ա), Դավիթ Շամքորեցի (Բ) (ՄՄ ձեռ. 2608)

Անդրեաս Ազուլեցու վկայաբանություն, 1617-1620 թթ., գրչ. վայր՝ Չարեքա անապատ, գրիչ՝ Դավիթ Շամքորեցի (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, ժամանակ՝ անհայտ, գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, նորոգված Չարեքա անապատում, նորոգող՝ Սարգիս կրոնավոր, 1641 թ. (գտնվելու վայրն անհայտ)

ՔԱՐԱՀԱՏ

Ավետարան, 1655 թ., գրչ. վայր՝ Գանձասար, Քարահատ, գրիչ՝ Ավետիս, ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Ղուկաս ըսքունապետ, Պետրոս Խանձկեցի կթղ. (ՄՄ ձեռ. 3196)

Ավետարան, 1657 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Միրզա (ՄՄ ձեռ. 6873)

Խորհրդատետր, 1657 թ., գրչ. վայր՝ Գանձասար, Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Պետրոս Խանձկեցի կթղ. (Երուսաղեմ, ձեռ. 2273)

Ավետարան, 1659 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Եղիա (Ա), Արսեն և Արման Փուշմանյաններ (Բ) (Նյու Յորք)

Տոնացույց, 1662 թ., գրչ. վայր՝ Գանձասար, Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Պետրոս Խանձկեցի կթղ. (ՄՄ ձեռ. 10743)

Շարակնոց, 1663 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Սանդուխտ (ՄՄ ձեռ. 10044)

Ժամագիրք, 1665 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝
Գրիգոր (ՄՄ ձեռ. 9448)

Ճաշոց, 1665 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝ Գրիգոր,
ստացող՝ Սարգիս րաբունապետ (ՄՄ ձեռ. 986)

Ավետարան, 1666 թ., գրչ. վայր՝ Մալազմաբերդի Ս. Ամենափր-
կիչ, գրիչ՝ Հովհաննես, ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Հակոբ (ՄՄ ձեռ.
11060)

Ավետարան, 1668 թ., գրչ. վայր՝ Մալազմաբերդի Ս. Ամենափր-
կիչ, գրիչ՝ Հովհաննես, ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Հակոբ (ՄՄ ձեռ.
10966)

Ավետարան, 1667 թ., գրչ. վայր՝ Գուլլար, գրիչ՝ Սարգիս երեց,
ծաղկող՝ Գրիգոր, ստացող՝ Տարչին (ՄՄ ձեռ. 6771)

Ավետարան, 1671 թ., գրչ. վայր՝ Օղվերձ, գրիչ՝ Եփրեմ քահանա,
ծաղկող՝ Բարսեղ, ստացող՝ Պետրոս վարդապետ (ՄՄ ձեռ. 7232)

Ավետարան, 1675 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ և ծաղկող՝
Գրիգոր, ստացող՝ Իզնաստիոս վրդ. Գանձասարի (ՄՄ ձեռ. 8965)

Ավետարան, 1676 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ՝ Բարսեղ, ծաղ-
կող՝ Գրիգոր (Ա), Բարսեղ (Բ), ստացող՝ Մովսես քին. (ՄՄ ձեռ.
5636)

Ներսես Լամբրոնացի, Սաղմոսաց մեկնություն, 1682 թ., գրչ.
վայր՝ Շամախի, գրիչ՝ Բարսեղ և Ղազար, ծաղկող՝ Բարսեղ,
ստացող՝ Վլաս վարդապետ (ՄՄ ձեռ. 2613)

Ավետարան, 1683 թ., գրչ. վայր՝ Հարցհանկիստ, գրիչ՝ Հովհան-
նես, ծաղկող՝ Բարսեղ և Ղազար, ստացող՝ Նազար քահանա (ՄՄ
ձեռ. 3994)

Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, 1684 թ., գրչ. վայր՝ Դաղիվանք,
գրիչ՝ Վառվառե, ծաղկող՝ Բարսեղ և Ղազար, ստացող՝ Պետրոս
րաբունապետ (ՄՄ ձեռ. 2067)

Ավետարան, 1691 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ՝ Հովհաննես
(Ա), Ղազար (Բ), ծաղկող՝ Ղազար (ՄՄ ձեռ. 10660)

Հայսմավուրք, 1691 թ., գրչ. վայր՝ Քարահատ, գրիչ, ծաղկող՝
Ղազար, ստացող՝ Ղալարբեկ (Վենետիկ, ձեռ. 402)

**ԳԵՏԱՇԵՆ ԳՅՈՒՂԻ ԱՎԱԳ Ս. ՆՇԱՆ ՄԱՏՐԱՆԸ
ՊԱՀՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐ**

Ավետարան, 1211 թ., գրչ. վայր՝ Հաղբատ, ծաղկազարդում՝ Անիի Բեխենց վանք, գրիչ՝ Հակոբ, ծաղկող՝ Մարգարե, ստացող՝ Սարգիս (Բ) (ՄՄ ձեռ. 6288)

Ավետարան, 1295 թ., գրչ. վայր՝ Դրագարկ, գրիչ՝ Թորոս և Յոհան, ծաղկող՝ Յոհան (ՄՄ ձեռ. 6290)

Ավետարան, 1667 թ., գրչ. վայր՝ Կաֆա, գրիչ՝ Նիկողայոս, ստացող՝ Չանդուլի (Ա), մեկիք Ադամ (Բ) (Բաքու, ձեռ. 8315)

Ավետարան, 1671-1673 թթ., գրչ. վայր՝ Դաստիփյուր, գրիչ՝ Սարգիս երեց (ՄՄ ձեռ. 6746)

Ավետարան, գրչ. ժամանակ, վայր, գրիչ և ծաղկող՝ անհայտ, ստացող՝ Պետանց Հովհաննես արդ. և Բրտանց Սարգիս (Բ), Սարգիս (Գ), Արիստակես քին. (Դ), կազմող՝ Մելիքսեդեկ (Բ), Թումա (Գ) (ՄՄ ձեռ. 6303)

Պատարիկ Գանձարանի, 1626 թ., գրչ. վայր՝ Դաղիվանք (Բ), գրիչ՝ Վարդան երեց (Բ), վերջին ստացող՝ Գրիգոր եպիսկոպոս (ՄՄ Պ 848)

ՄԵԾ ԲԱՆԱՆՑ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ՊԱՀՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐ

Ավետարան, VII դ., գրչ. վայր և գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝ Վազգեն Վեհափառ (Բ, 1975 թ.), նորոգող՝ Հովհաննես երեց Շատախեցի (ՄՄ ձեռ. 10680)

Ավետարան, 1451 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Հովսեփ, ստացող՝ Հովհան երեց (ՄՄ ձեռ. 6424)

Ավետարան, 1455 թ., գրչ. վայր՝ Հաղբատ, գրիչ՝ Գրիգոր արդ., ստացող՝ Ամիրբեկ և Էլիաթուն (ՄՄ ձեռ. 6683)

Ավետարան, 1461 թ., գրչ. վայր՝ Ուրծ, գրիչ՝ Խաչատուր, ծաղկող՝ Գրիգոր Ծարեցի, ստացող՝ Ներսես քին. (ՄՄ ձեռ. 6367)

Ավետարան, 1524 թ., գրչ. վայր՝ Մաքենյաց վանք, գրիչ՝ Ալեգասնոս արդ. (ՄՄ ձեռ. 8196)

Ավետարան, 1585 թ., գրչ. վայր՝ Տաթևի Մեծ անապատ, գրիչ՝ Հովհաննես եպ. (ՄՄ ձեռ. 6339)

Ավետարան, 1652 թ., գրչ. վայր՝ Մելիքատա, գրիչ՝ Հակոբ քին. (Ա), Աղաջան և Սարգիս (Բ), ստացող՝ Կիրակոս երեց (Ա), մելիք Ովանես (Բ) (գտնվելու վայրն անհայտ)

Ավետարան, 1670 թ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Ավետիք, ծաղկող և կազմող՝ Աղամալ Ջուղայեցի (ՄՄ ձեռ. 6560)

Ավետարան, 1671 թ., գրչ. վայր՝ Վերին Չակամ, գրիչ՝ Մխիթար, ստացող՝ Եվա և Ոսկան (ՄՄ ձեռ. 6759)

Ավետարան, 1679-ից առաջ, գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ անհայտ, ստացող՝ Պապանյան (ՄՄ ձեռ. 6432)

Ավետարան, 1679 թ., գրչ. վայր՝ Ղարամուրատի Հարանց անապատ, գրիչ՝ Ավետիս Քամալեցի (ՄՄ ձեռ. 6705)

Ավետարան, XVII դ., գրչ. վայր՝ անհայտ, գրիչ՝ Աստվածատուր երեց (ՄՄ ձեռ. 6667)

Ավետարան, XVII դ., գրչ. վայր և գրիչ՝ անհայտ, կազմող՝ տեր Մխիթար (1762 թ.) (ՄՄ ձեռ. 6427)

ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒՅՔ

Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, VII դ., (Ա), X դ. (Բ), գրչ. վայր՝ Կաղանկատույք (Ա), Դասխուրան (Բ), գրիչ՝ Մովսէս Կաղանկատվացի (Ա), Մովսէս Դասխուրանցի, (Բ), ստացող՝ Միհրանյաններ, (գտնվելու վայրն անհայտ)

**ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ՄԿՉԲՆԱԴՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

**Բ
ԶԵՆԱԳԻՐ ԱԴՔՅՈՒՐՆԵՐ**

223, 337, 713, 728, 784, 968, 986, 1028, 1501, 1503, 1531, 1534, 1563, 1574, 1879, 1923, 2067, 2101, 2116, 2273, 2563, 2606, 2608, 2613, 2737, 2740, 2743, 2745, 2814, 2827, 2847, 2938, 3044, 3076, 3093, 3150, 3196, 3346, 3536, 3541, 3542, 3549, 3550, 3576, 3653, 3812, 3813, 3856, 3931, 3944, 3975, 3992, 3994, 3998, 4053, 4117, 4120, 4559, 4823, 4873, 5072, 5197, 5254, 5452, 5561, 5601, 5607, 5636, 5868, 6106, 6234, 6288, 6290, 6303, 6316, 6319, 6334, 6339, 6367, 6384, 6424, 6427, 6430, 6432, 6560, 6645, 6667, 6669, 6683, 6705, 6746, 6759, 6764, 6771, 6873, 6862, 7008, 7222, 7232, 7299, 7347, 7433, 7463, 7501, 7655, 7687, 7736, 7980, 8083, 8135, 8196, 8423, 8492, 8549, 8765, 8965, 8967, 8882, 8941, 9088, 9448, 9770, 10044, 10162, 10660, 10680, 10743, 10780, 10882, 10966, 11060, Պ 848

**Գ
ՄԿՉԲՆԱԴՔՅՈՒՐՆԵՐ**

Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Ն. Ղորղանյանի**, Երևան, 1973:

Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց: Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ **Կ. Իսգրաշեանի**, **Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003:

Անանիա Ծիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1979:

Աշխարհացոյց **Վարդանայ վարդապետի**, քնն. հրատ. **Հ. Պերպերեանի**, Փարիզ, 1960:

Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, Երևան, 1990:

Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ. Գ, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Երևան, 1965:

Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Մեկունդոս, Բնական պատմություն, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981:

Գրիգոր Մազիստրոսի մատենագրությունը, բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Գ. Մուրադեանի**: Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, Երևան, 2012:

Գրիգոր վրդ. Ակներցի, Պատմություն թաթարաց, առաջաբանը և քնն. բնագիրը՝ **Ն. Պողարեանի**, Երուսաղեմ, 1974:

Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պրակ V, կազմեց՝ **Ս. Բարխուդարյան**, Երևան, 1982:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ **Հ. Օրբելի**, Երևան, 1966:

Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջանի շրջան, կազմեցին՝ **Ս. Ավագյան, Հռ. Չանփոլադյան**, Երևան, 1977:

Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին: Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը **Պ. Մուրադեանի, Կ. Իւզբաշեանի**, Անթիլիաս, 2003:

Ընդհանրական թուղթք սրբոյն **Ներսիսի Ծնորհալոյն**, յԵրուսաղեմ, 1871:

Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Բ, կազմեց՝ **Ա. Սաֆրասոյան**, Երևան, 1964:

Ժամանակագրութիւն **Ստեփաննոսի Օրբելեանի**, Երևան, 1942:

ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1955:

ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Բ, կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1958:

ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Գ, կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1967:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ՝ **Կ. Մելիք-Օհանջանյանի**, Երևան, 1961:

Կլավդիոս Պաղոմեոս, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 2, Երևան, 2011:

Կորյուն, Վարք Մեսրոպայ վարդապետի: Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը՝ **Կ. Իւզբաշեանի, Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրութեամբ՝ **Ա. Մաթևոսյանի**, Երևան, 1988:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ **Ա. Մաթևոսյան**, Երևան, 1984:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1950:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մաս Ա, կազմողներ՝ **Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան**, Երևան, 2018:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դ., մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ **Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան**, Երևան, 2020:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար հ. Ա, կազմեցին՝ **Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան**, Երևան, 1974:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, կազմեցին՝ **Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան**, Երևան, 1978:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, 1984:

Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**, Վենետիկ, 1862:

Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց: Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը **Կ. Իւզբաշեանի, Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003:

Մաղաքիա արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870:

Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, 1951:

Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ, կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, 1956:

Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1991:

Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934:

Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936:

Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867:

Մխիթար Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց Բ. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1867:

Մխիթար Անեցի, Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան, թարգմանությունը գրաբար բնագրից և ծանոթագրությունները **Վ. Եղիազարյանի**, Ե., 2001:

Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԹ, գիրք Ա, Ա. խմբագրություն, աշխատասիրությամբ՝ **Խ. Թորոսյանի**, Բ. խմբագրություն, աշխատասիրությամբ՝ **Վ. Բաստամեանցի**, Երևան, 2014:

Մխիթար Գոշ, Ժամանակագրություն, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, Երևան, 2014:

Մխիթար Գոշ, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, առաջաբանը՝ **Յ. Մանանդեանի** և **Հր. Աճառեանի**, Երևան, 2014:

Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Վ. Առաքելյանի**, Երևան, 1969:

Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Գիրք Բ: Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ **Պ. Մուրադեանի**, **Կ. Իւզբաշեանի**, Անթիլիաս, 2003:

Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, առաջաբանը՝ **Պ. Հովհաննիսեանի**, բնագիրը՝ **Գ. Գասպարեանի**: Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրք Բ, Երևան, 2011:

Մովսեսի Խորենացի, Աշխարհացոյց: Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ **Պ. Մուրադեանի** և **Կ. Իւզբաշեանի**, Անթիլիաս, 2003:

Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց, Երևան, 1996:

Յովսէփեան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951:

Պատմություն **Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ**, Վաղարշապատ, 1884:

Մամուլէ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրութեամբ՝ **Կ. Մարթնոսյանի**, Երևան, 2014:

Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական: Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրք Բ, առաջաբանը՝ **Գ. Մանուկեանի**, Երևան, 2011:

Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց: Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը՝ **Կ. Իւզբաշեանի**, **Պ. Մուրադեանի**, Անթիլիաս, 2003:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 11, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ Գ, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Երևան, 1965:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հունական աղբյուրներ, **Ստրաբոն**, Երևան, 1940:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի հայերի մասին, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, Երևան, 1981:

ԳԱԹ, Ս. Քամայանի ֆ., տետր թ. 1, VI-11, թ. 29:

ԳԱԹ, Ս. Քամայանի ֆ., տետր թ. 1, VI-11, թ. 30-31:

Դ

ՁԵՌԱԳՐԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

Թոփճեան Յ., Ցուցակ ձեռագրաց, Խաչիկ վ. Դադեան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898:

Թոփճեան Յ., Ցուցակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ **Օ. Եգանյան, Ա. Չէլթունյան, Փ. Անթարյան**, Երևան, 1984:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ **Օ. Եգանյան, Ա. Չէլթունյան, Փ. Անթարյան, Ա. Քեօշկերեան**, Երևան, 2004:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ **Օ. Եգանեան**, Երևան, 2007:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ, կազմեցին՝ **Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսեան**, Երևան, 2008:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, կազմեց՝ **Օ. Եգանեան**, Երևան, 2009:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Չ, խմբագրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, Երևան, 2012:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Է, խմբագրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, Երևան, 2012:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը, խմբագրությամբ՝ **Գ. Տեր-Վարդանեանի**, Երևան, 2013:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, խմբագրությամբ՝ **Գ. Տեր-Վարդանեանի**, Երևան, 2017:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ժ, խմբագրությամբ՝ **Գ. Տեր-Վարդանեանի**, Երևան, 2019:

Ոսկեան Հ., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հ. Բ, Վիեննա, 1963:

Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1966:

Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Բ, Երուսաղեմ, 1967:

Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ, Երուսաղեմ, 1968:

Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց հ. Դ, Երուսաղեմ, 1969:

Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Է, Երուսաղեմ, 1974:

Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ, Երուսաղեմ, 1979:

Ս. վրդ. Ճեմճեմեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ե, Վենետիկ, 1995:

Ս. վրդ. Ճեմճեմեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Չ, Վենետիկ, 1996:

Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Վենետիկ, հ. Ա, 1914:

Սյուրմեղեան Ա., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1948:

Տաշեան Հ. Յ., Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895:

Տեր-Աւետիսյան Ա., Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970:

Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ **Օ. Եգանյան, Ա. Չէլթունյան, Փ. Անթարյան, Ա. Քեօշկերյան**, Երևան, 1965:

Յուգակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ **Օ. Եգանյան, Ա. Չէյթունյան, Փ. Անթարյան, Ա. Քեօշկերյան**, Երևան, 1970:

Յուգակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ **Ա. Մալխասյան**, Երևան, 2007:

Յուգակ ձեռագրաց Նոր-Չուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, հ. Բ, կազմեց՝ **Լ. Մինասեան**, Վիեննա, 1972:

Քիւրտեան Յ., Իրլանտայի Տրալլինի Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրները, «Սիոն», 1972:

Քօսեան Յ., Յուգակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին, «Հանդէս ամսօրեա», 1962, թ. 1-4:

Conybeare F., Gatalogue Armenian Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford, 1918.

Ե

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968:

Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1970:

Ադոնց Ն., Քննություն Մովսէս Կաղանկատվացու, Էջմիածին, 2005:

Ալիշան Ղ., Արցախ, փոխ. գրաբարից՝ **Գ. Թոսունյանի**, Երևան, 1993:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

Ալիշան Ղ., Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ, 1853:

Ակինեան Ն., Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920:

Ակինեան Ն., Մովսէս Գ Տաթեւացի հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936:

Ակինեան Ն., Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970:

Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942:

Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944:

Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946:

Աճառյան Հր., Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1976:

Ամատունի Ս., Հին ու նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ, Վաղարշապատ, 1911:

Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959:

Անթապյան Փ., Վարդան Արևելցի, հ. Ա, Երևան, 1987:

Անթապյան Փ., Վարդան Արևելցի, հ. Բ, Երևան 1989:

Ավդալբեգյան Մ., «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Երևան, 1982:

Ավետիքեան Գ., Բացատրութիւն շարականաց, Վենետիկ, 1786:

Ալգերեան Մ., Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեանց սրբոց, հ. ԺԱ, Վենետիկ, 1814:

Բաղայան Հ., Սկևռայի գրչության կենտրոնը, Երևան, 2013:

Բախչինյան Հ., Շարականի գրապատմական ուղին, 5-14-րդ դարեր, Երևան, 2012:

Բարխուդարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893:

Բարխուդարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895:

Բարխուդարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902:

Բարխուդարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907:

Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարագործ վարպետներ, Երևան, 1963:

Գանձարան հայ հին բանաստեղծության, աշխատասիրությամբ՝ **Պ. Խաչատրյանի**, Երևան, 2000:

Գեորգեան Ա., Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն, IX-XIX դդ., Գահիրե, 1998:

Գիրք Դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ **Խ. Թորոսյանի**, Երևան, 1975:

Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ, Պոլիս, 1807:

Գրիգոր Ակնեբցի, Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, քնն. բնագիրը՝ **Ն. Պողարյանի**, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջա-

բանը և ծանոթագրությունները՝ **Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիազարյանի**, Երևան, 2011:

Եգանեան Օ., Աշխատութիւններ, Երևան, 2014:

Եղիազարյան Վ. Գրիգոր Նարեկացին և հայ գրականությունը 10-րդ դարում, Երևան, 2018:

Եղիազարյան Վ., Հայ հին գրականության պատմություն, Երևան, 2014:

Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

Չարբհանպեան Գ., Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897:

Էլլարյան Ի., Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1980:

Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դարերում, Երևան, 1985:

Թումանյան Լ., Վանա լճի կղզիների վանքերի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2019:

Լալայան Ե., Գանձակի գավառ, Թիֆլիս, 1901:

Լեո, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1984:

Խաչերեան Լ., Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները... միջնադարյան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դ.դ.), Լիզբոն, 1998:

Խաչիկյան Լ., Գլաձորի համալսարանը և նրա սաների ատենախոսությունները, Աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, 2012:

Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004:

Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001:

Հակոբյան Հ., Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., Երևան, 1989:

Համառոտ պատմություն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմիչի, Վենետիկ, 1884:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971:

Հայկական մանրանկարչություն, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Դուռնովոյի և Ռ. Դրամբյանի, Երևան, 1967:

Հայոց նոր վկաներ (1155-1843), աշխատութեամբ՝ **Յ. Մանանդեանի և Հ. Աճառեանի,** Վաղարշապատ, 1903:

Հարությունյան Բ., Հայոց Արևելից կողմերի և Աղվանքի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016:

Հարությունյան Է., Մխիթար Այրիվանեցի, Երևան, 1985:

Հացունի Վ. վրդ., Հայուհին պատմութեան առաջ, Վենետիկ, 1936:

Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1983:

Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1987:

Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Վաղարշապատ, 1878:

Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, հ. 2, Երևան, 2009:

Ղաֆաղարյան Կ., Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

Մաթևոսյան Կ., Հաղբատի Ավետարանը, Երևան, 2012:

Մաթևոսյան, Կ. Անի, Ս. Էջմիածին, 1997:

Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 4, Երևան, 1944:

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մաս Բ, Երևան, 1960:

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952:

Մանուչարյան Հ., Պողոս Տարոնացի, Երևան, 1982:

Մինասյան Թ., Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015:

Մխիթարայ Գոշի առակներ, աշխատասիրությամբ՝ **Վ. Եղիազարյանի** Երևան, 2019:

Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, իրաւաբանական հետազոտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբք **Վ. ծ. վրդ. Բաստամեանցի**, Վաղարշապատ, 1880:

Մկրյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1987:

Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցի շուրջ, Երևան, 1966:

Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ի լոյս ընծայեաց **Մ. Էմին**, Մոսկվա, 1860:

Մովսիսեան Ղ., Լոռիի Կյուրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923:

Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958:

Մուրադյան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները եւ Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը. աղբիւրագիտական քննություն եւ բնագրեր, Ս. Էջմիածին, 2011:

Յակոբեան Ա., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, Երևան, 2020:

Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական և վիճագրագիտական հետազոտութիւններ, Վիեննա, 2009:

Յովսէփեան Գ., Խտաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1928:

Ճահխարթունեանց Հովհ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842:

Շարական հոգեւոր երգոց, Կ. Պոլիս, 1815:

Ոսկեան Հ., Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953:

Ոսկեան Հ., Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926:

- Ոսկեան Հ.**, Յովհաննէս վանական եւ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922:
- Ուրուբարյան Բ.**, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981:
- Ուրուբարյան Բ.**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975:
- Չամչեանց Մ.**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984:
- Պատմություն Ադուանից, արարեալ **Մովսիսի Կաղանկատուացոյ**, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթագրութեամբք **Կ. վրդ. Շահնագարեան**, հ. Ա և Բ, Փարիզ, 1860:
- Պողարեան Ն.**, Հայ գրողներ, Ե-ԺԷ դար, Երուսաղէմ, 1971:
- Ջալալեանց Ս.**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Տփիսիս, 1842:
- Ջալալեանց Ս.**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, Տփիսիս, 1858:
- Սարգիսեան Բ.**, «Սրբոյ հօրն Եւագրի Պոնտացոյ վարք եւ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1907:
- Սմբատեանց Մ.**, Տեղագիր Գեղարքունի Ճովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր Բայազետ գաւառ, Վաղարշապատ, 1896:
- Սրվանձտեանց Գ.**, Թորոս Աղբար, Կ. Պոլիս, 1884:
- Վազգեն Վեհափառի Ավետարանը, նմանահանություն, ուսումնասիրությամբ՝ **Ա. Մաթևոսյանի** և **Տ. Իզմայլովայի**, Երևան, 2000:
- Տերյան Ա.**, Պատմություն Հայոց արևելյան կողմի. Աղվանք, Գարդման, Ուտիք, Երևան, 2015:
- Տէր-Մովսիսեան Մ.**, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծինի և Դաղի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Երուսաղէմ, 1931:
- Քիչարեան Կ.**, Պատմություն հայ հին գրականության, Վենետիկ, 1992:
- Օրմանյան Մ.**, Ազգապատում, հ. Ա, Էջմիածին, 2001:
- Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին, 2001:
- Акопян А.**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.
- Дурново Л. А.**, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979.

Еремян С., Политическая история Албании III-VII вв., Москва, 1958.

История Агван **Моисея Каганкатвацци**, писателя X в., пер. **К. Патканяна**, СПб, 1861.

Лазарев В. Н., История византийской живописи, М. 1947.

Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, пер. с древне-армянского, предисловие и комментарии **Ш. Смбагыана**, Ереван, 2002:

Свирин А. Н., Миниатюра древней Армении, М., 1939.

Токарский Н., Архитектура Армении, Ереван, 1961.

Тревер К., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV век до х. э.- VII век н. э., М-Л, 1959.

Lehmann-Haupt С. F., Armenien Einst und Jetzt, Berlin, 1910.

М. Brosset, Deux historiens arméniens, Petersbourg, 1870.

Markwart J. Ost-europaishe und Ostasiatische Streifzuge, Leipzig, 1903.

2

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

«Արարատ», 1906:

«Արձագանք», 1885, թ. 4:

«Արձագանք», 1886, թ. 23:

Աբրահամյան Ա. Դավիթ Արավկա որդու կանոնները (քննագիրը և ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1952, թ. 9-10, 1953, թ. 1-3:

Ալիշան Գ., Հեղինակ Աղուանից պատմութեան, «Բազմավեպ», 1897, ԾԵ, թիվ 11:

Ավագյան Գ., Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թ. 4:

Ավագյան Ս., Սորո ձորո վանքը և նրա վիմարձանագրությունները, «Էջմիածին», 1967, թ. Գ, Դ:

Եղիազարյան Հ., Հաղարծինի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1954, թ. 9:

Թահմիզյան Ն., Խաչատուր Տարոնեցին և հայոց պատարագի նախերգը, «Էջմիածին», 1975, ԺԱ:

Թահմիզյան Ն., Հաղարծինի վանքը և Խաչատուր Տարոնեցի երաժիշտ վարդապետը, Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, թ. 1, Երևան, 1975:

Թահմիզյան Ն., Մխիթար Այրիվանեցին և Ավագ հինգշաբթի օրվա «Միրտ իմ սասանի» գանձ-երգը, «Հայկական արվեստ», 1983, թ. 2:

Խաչիկյան Լ., Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ա-սացեալ, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 1, 1941:

Շովակյան Ն. եպս, Գրիգոր Մուրղանեցի, «Միոն», 1968, ԽԲ. (1-2):

Կիրակոսյան Հ., Մաշտոցյան Մատենադարանի հայատառ պարսկերեն երկու ձեռագիր Ավետարանների հիշատակարանների մասին, «Էջմիածին», 2018, Ե:

Կոստանյան Ա., Դավիթ վարդապետ Այվակա որդի, «Ազգագրական հանդես», ԺԴ, Թիֆլիս, 1907, էջ 105-132, ԺԵ, 1970:

Ղազարոսյան Ա., Գրիչ Սարգիս Պարտավեցի, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, թ. 6:

Ղազարոսյան Ա., Դանիել րաբունապետի բարձր տիպի դպրոցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, թ. 3:

Ղազարոսյան Ա., Մաքենոցաց վանքի գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», 2006, Ա:

Ղաֆադարյան Ա., Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, «Տեղեկագիր», 1940, թ. 4-5:

Մաթևոսյան Ա., Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցի, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 1974, 10:

Մաթևոսյան Ա., Թարգմանչաց Ավետարանը, «Էջմիածին», 1992, Թ-Ժ-ԺԱ, 1993, Ա-Բ-Գ:

Մաթևոսյան Ա., Վեհափառական երկու Ավետարան, «Էջմիածին», Թ-Ժ, 1994:

Մաթևոսյան Ա., Գրչի և ստացողի միջնորդը (վանառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, N 4:

Մաթևոսյան Ա., Կեռան թագուհու և Հեթում արքայորդու Ավետարանը, «Գիտություն և տեխնիկա», 1991, թ. 3:

Մարգարեան Հ., Մահկանաբերոցիների (Մաղունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԺԸ, Պէյրուք, 1998:

Մարգարյան Հ., Միջֆեոդալական պայքարը Գեորգի III-ի ժամանակ և Զուրդ ամիրապետը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, թ. 11:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Մխիթար Գոշի անտիպ երկերից, «Էջմիածին», 1959, թ. 12:

Մնացականյան Ա., Բանաստեղծ Վարդան Անեցին և նրա ներբողը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1972, թ. 10:

Մուրադյան Պ., Տուհաց գավառի տեղորոշման հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թ. 1:

Ծ. արեղա Անանյան, Համամ Արևելյի՝ մեկնիչ սուրբ գրոց, «Էջմիածին», 2009, Ե:

Ճահնագարյան Ա., Վահրամյանների իշխանության պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, թ. 4:

Ուլուբաբյան Բ., Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, թ. 4:

Ռուբեն վարդապետ, Հովհաննես վանական վարդապետ Տաուշեցի, «Էջմիածին», 1945, Բ:

Սարգսյան Գ., Անապատ կամ Նոր-Վարագ վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1952, թ. Թ:

Սարգսյան Գ., Դեղձուտի վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1953, թ. Դ:

Սիմոնյան Ռ., Մահկանաբերդ, «Էջմիածին», 2003, թ. Է:

Սուքիասյան Կ., Անդրեաս Ագուլեցու վկայաբանությունը և նրա հեղինակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թ. 1:

Սվազյան Հ., Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից աշխարհի պատմության աղբյուրները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, թ. 3:

Սվազյան Հ., Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից աշխարհի պատմության աղբյուրները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, թ. 3:

Սրապյան Ա., Բանասիրական ճշգրտումներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, թ. 4

Վարդանյան Յուլ., Խորանաշատի գրչագրի դեգերումները, «Գրքերի աշխարհ», 1979, թ. 5, մայիսի 15:

Վարդանյան Վ., Հայաստանի պետական համակարգը Օմայանների օրոք (640-750թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2015, թ. 2:

Քաջիկեան, Ճանապարհորդական յիշատակարան (հողվածաշար), Արձագանք, 1888, թ. 12:

Քարտաշյան Հ., Խորանաշատի ճարտարապետական համալիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, թ. 4:

Քարտաշյան Հ., Նոր Վարագավանքի ճարտարապետական համալիրը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, թ. 7:

Է
ՆԿԱՐԱՑԱՆԿ

1. Անվանաթերթ Մարկոսի, ՄՄ ձեռ. 986, Ճաշոց, 1665 թ., Չարեքա անապատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 224ա
2. ՆՆջումն Աստվածամոր, ՄՄ ձեռ. 986, Ճաշոց, 1665 թ., Չարեքա անապատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 421բ
3. Ղուկաս ավետարանիչ, ՄՄ ձեռ. 10660, Ավետարան, 1691 թ., Քարահատ, ծաղկող՝ Ղուկաս, 106բ
4. Գրչության նմուշ, ՄՄ ձեռ. 3653, Ժողովածու, ԺԵ. դ., Գոշավանք, գրիչ և ծաղկող՝ Ղազար, 85ա
5. Գրչության նմուշ, ՄՄ ձեռ. 2814, Ավետարան, ԺԳ դ., Նոր Գետիկ, գրիչ՝ Մխիթարիչ, 99բ
6. Անվանաթերթ Հովհաննեսի, ՄՄ ձեռ. 6771, Ավետարան, 1667 թ., Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 238ա
7. Լուսանգազարդ և գրչության նմուշ, ՄՄ ձեռ. 3812, Հայսմավուրք, 1610 թ., Ղարամուրատ, գրիչ և ծաղկող՝ Դավիթ Գեղամեցի, 140բ
8. Անվանաթերթ Մատթեոսի, ՄՄ ձեռ. 3992, Ավետարան, 1446 թ., Լեղան, ծաղկող՝ Ստեփանոս, 10ա
9. Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոխորոն, ՄՄ ձեռ. 3994, Ավետարան, 1683 թ., Հարցհանկիատ, ծաղկող՝ Բարսեղ և Ղազար, 229բ
10. Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոխորոն, ՄՄ ձեռ. 4823, Ավետարան, 1224 թ., Խորանաշատ, ծաղկող՝ անհայտ, 247բ
11. Անվանաթերթ Մատթեոսի, ՄՄ ձեռ. 4823, Ավետարան, 1224 թ., Խորանաշատ, ծաղկող՝ անհայտ, 12ա
12. Խաչելություն, կազմ Ա, արծաթ ոսկեգոծ, ՄՄ ձեռ. 5636, Ավետարան, 1676 թ., Քարահատ
13. Աստվածամայրը մանկան հետ, կազմ Բ, արծաթ ոսկեգոծ, ՄՄ ձեռ. 5636, Ավետարան, 1676 թ., Քարահատ
14. Լուսանգազարդ և գրչության նմուշ, ՄՄ ձեռ. 5636, Ավետարան, 1676 թ., Քարահատ, գրիչ՝ Բարսեղ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 45ա
15. Անվանաթերթ Ղուկասի, ՄՄ ձեռ. 6645, Ավետարան, 1671 թ., Բերդատակ, ծաղկող՝ Հովհաննես, 130ա
16. Հիշատակարան, ԺԲ դ., ՄՄ ձեռ. 6384, Ավետարան, Դեղձուտ, 107բ
17. Մատթեոս ավետարանիչ, ՄՄ ձեռ. 6873, Ավետարան, 1655 թ., Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 1բ

18. Անվանաթերթ Մարկոսի, ՄՄ ձեռ. 8423, Ավետարան, 1422 թ., 1624 թ., գրիչ՝ Սարգիս Պարտավեցի, ծաղկող՝ Հովհաննես կրոնավոր (Հաղարծին), 17ա
19. Անվանաթերթ Հովհաննու, ՄՄ ձեռ. 8423, Ավետարան, 1422 թ., գրիչ և ծաղկող՝ Սարգիս Պարտավեցի, 121ա
20. Խորհրդավոր ընթրիք, ՄՄ ձեռ. 7232, Ավետարան, 1671 թ., ծաղկող՝ Բարսեղ, 235ա
21. Մատնություն, ՄՄ ձեռ. 8965, Ավետարան, 1675 թ., Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 8բ
22. Համբարձում, ՄՄ ձեռ. 8965, Ավետարան, 1675 թ., Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 12բ
23. Հոգեգալուստ, ՄՄ ձեռ. 3196, Ավետարան, 1655 թ., Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 276ա
24. Երևումն հրեշտակի, ՄՄ ձեռ. 3196, Ավետարան, 1655 թ., Քարահատ, ծաղկող՝ Գրիգոր, 6

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբադա իսան 50, 76, 81, 82, 83
Աբաս կաթողիկոս 189
Աբուլսուար էմիր 21
Աբրահամ վարդապետ՝ ծաղկող Ամիդում, 1431 թ. 71, 207
Աբրահամ՝ հայր Սահակ քահանայի 143
Աբրահամ՝ միաբան Նոր Գետիկի 44, 100
Աբրահամ՝ ստացող ձեռագրի, 1699 թ. 128
Ագաթանգեղոս 16, 188
Ագարիա ծաղկող 214
Ագարիա կրոնավոր՝ գրիչ Գառնակերում 130
Ագարիա քահանա՝ գրիչ Համայունա գյուղում, 1671 թ. 132, 215
Ագարիա քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
Ագարիա քահանա՝ ուսուցիչ Ղազար գրչի 132
Ազիզ՝ քույր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Ազիզ՝ քույր Հովասափ գրչի 111
Աթանաս՝ գրիչ, 1486 թ. 145, 216
Ալեգսանոս արեղա՝ գրիչ Գարդմանաձոր ավանում, 1515 թ. 131, 212, 214
Ալեգսանոս արեղա՝ գրիչ Մաքենյաց վանքում, 1524 թ. 134, 184, 215, 221
Ալեքսան՝ ստացող ձեռագրի, 1659 թ. 217
Ալեքսանդր Վրաց արքա 124
Ալեքսանոս արեղա՝ գրիչ Խորոտկա վանքում, 1490 թ. 109, 110, 210
Ալեքսանոս արեղա՝ կազմող Տաթևում, 1517 թ. 96
Ալեքսանոս՝ որդի Ղուկաս երեց գրչի 114
Ալեքսիան դպիր՝ գրիչ Երնջակի Ս. Կարապետի վանքում, 1662 թ. 89
Ալեքսիանոս ընթերցող 111
Ալեքսիոս՝ հայր Սարգիս վարդապետի 52, 83
Ալիսան սուլթան 111
Ալին՝ որդի Ղալարբեկի 176
Ակոբ երեց 126
Ակոբ երեց՝ ստացող Ավետարանի, 1619 թ. 134

Ակոբ սարկավագ՝ աշակերտ Դավիթ Շատախեցի երեցի 134
Ակոբ քահանա՝ հայր Ովանես գրչի 132
Ակոբ՝ հայր Սարգսի 205
Ակոբ՝ որդի Սարգսի 205
Ադա սարկավագ՝ որդի Խաչատուր քահանայի 102
Ադաբաբ 111, 112, 113, 114, 210
Ադամայ՝ ծաղկող և կազմող Ջուղայում 184, 222
Ադապեկ՝ եղբայր Թաթևոս եպիսկոպոսի 117
Ադաջան՝ թոռ մելիք Սատրեոսի 181, 182, 222
Ադրուդա 97, 98, 139, 140
Ադսադ Մահմադ խան 112
Աճապ՝ մայր Դալարբեկի 176
Ամիրբեկ՝ ստացող Ավետարանի, 1455 թ. 184, 221
Ամիրխան՝ ստացող ձեռագրի, 1678 թ. 128, 214
Ամիրխոջ 135
Անանիա Մոկացի 186
Անանիա Շիրակացի 92
Անանիա սարկավագ՝ գրիչ Բարջանջ գյուղում, 1296 թ. 66, 207
Անանիա՝ ստացող ձեռագրի, 1639 թ. 131, 212
Անանուն Կաղանկատվացի 188
Անդրեաս Ագուլեցի 161, 219
Անտոն վարդապետ՝ հոգևոր եղբայր Վլաս վարդապետի 176
Անտոն քահանա՝ առաջնորդ Ս. Աստվածածին եկեղեցու 131
Անտոն քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 160
Անտոն՝ եղբայր Մխիթար գրչի 117
Անտոնի Ճղունտելի 58
Աշոտ Բագրատունի 191
Աշոտ Գ Ողորմած 59
Աշոտ Երկաթ 11
Ապաշխարող՝ հայր Ովանեսի 113
Առանշահիկներ 20
Առաքել Դանձուտեցի 216
Առաքել Դավրիժեցի 29, 30, 156, 159, 161
Առաքել վարդապետ՝ առաջնորդ Դեղձուտ և Առաքելոց վանքերի 52,
73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 98, 101, 195

Առաքել քահանա՝ հոգևոր եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Առաքել՝ գրիչ Չարեքա անապատում, 1579 թ. 165, 218
Առաքել՝ եղբայր Մխիթար գրչի 117
Առաքել՝ հայր Ավետիս գրչի 118, 142, 165
Առաքել՝ հայր Վլաս վարդապետի 175
Առաքել՝ որդի Ղուկաս երեց գրչի 114
Առաքել՝ ստացող ձեռագրի, 1721 թ. 144, 145
Ասիլ 84
Ասինիոս Քվադրատոս 7
Աստվածատուր արքեպիսկոպոս՝ միաբան Գանձասարի 169
Աստվածատուր գրիչ, XVII դ. 184, 222
Աստվածատուր քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1657 թ. 103, 209
Աստվածատուր՝ գրիչ Հաղարծինում, 1284 թ. 65, 66, 207
Աստվածատուր՝ գրիչ Նոր Ջուղայում, 1633 թ 118
Աստվածատուր՝ եղբայր Գրիգոր գրչի 164
Աստվածատուր՝ եղբայր Վառվառեի 175
Ասիա 152, 218
Ավագ՝ որդի Իվանեի 39, 44, 49, 50
Ավան աղա 110
Ավանես սարկավագ՝ աշակերտ Դավիթ Շատախեցի երեցի 134
Ավետիս գրիչ՝ սան Առաքել վարդապետի 82, 208
Ավետիս քահանա գրիչ 118, 119, 120, 141, 142, 165, 168, 169, 211, 212,
216, 219
Ավետիս Քամալեցի 115, 184, 210, 222
Ավետիս՝ գրիչ Խորանաշատում, 1674 թ. 104, 209
Ավետիք Ջուղայեցի 184, 222
Ատոմ քահանա՝ ծաղկող Արտամետում, 1605 թ. 145, 217
Ատոմ՝ երկրորդ ստացող Դատաստանագրքի, XIV-XV դդ. 149
Ատրնեբսեհ՝ որդի Դավիթ Անհողինի 60
Արգուխաթուն իշխանուհի 37, 38, 148, 217
Արիստակես երեց՝ գրիչ Չակամում, 1703 թ. 120, 211
Արիստակես վարդապետ Շամբեցի 160
Արիստակես վարդապետ՝ միաբան Շինուհայրի անապատի 160, 161,
219
Արիստակես քահանա Բարկաշատ գավառի 160

Արիստակես քահանա՝ աշակերտ Գրիգոր գրչի 164, 167
Արծրունիներ 69, 74
Արդութ 53
Արշակունիներ 7, 13
Արուիճան տոհմ 190
Արսեն և Արման Փուշմանյաններ 170, 219
Արսեն Վաչեսձե 39
Արտաշիսյաններ 7
Արքայություն քահանա 23, 212
Ափիլո 129
Բագրատունիներ 7, 11, 59
Բաթու խան 101
Բաղդասար դպիր՝ գրիչ Քարահատում 175
Բայանդուր՝ նվիրատու Ավետարանի 129
Բասիլ եպիսկոպոս 31, 205
Բասիլիոս քահանա 175
Բարաղամ տնտես 131
Բարսեղ արքեպիսկոպոս՝ առաջնորդ Գարդմանի Ս. Հովհաննես
եկեղեցու 110
Բարսեղ եպիսկոպոս Հաղբատի 35
Բարսեղ Կեսարացի 35, 82
Բարսեղ պարոնտեր 116, 144
Բարսեղ քահանա՝ առաջնորդ Ս. Հովհաննես եկեղեցու 131
Բարսեղ քահանա՝ միաբան Շինուհայրի անապատի 160, 219
Բարսեղ քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 160
Բարսեղ քահանա՝ որդի Հախումի 119
Բարսեղ՝ գրիչ և ծաղկող Քարահատում, որդի Գրիգոր քահանայի 167,
168, 172, 173, 174, 175, 176, 220
Բարսեղ՝ գրիչ Շատախում, 1687 թ. 133, 215
Բարսեղ՝ հայր Ազարիա կրոնավորի 130
Բարսեղ՝ ստացող ձեռագրի, 1515 թ. 212, 214
Բարսեղ՝ վարպետ Նոր Գետիկում, 1255 թ. 44
Բեժգեն Աղվանից կաթողիկոս 156, 157
Բենիկ վարդապետ 144
Բիսում քահանա 76

Բուդա 20, 122, 138
Բրտանց Սարգիս 221
Գագիկ Ա Բագրատունի 11, 59
Գագիկ Բ Աղվանից կաթողիկոս 22, 23
Գագիկ՝ որդի Դավիթ Անհողինի 60
Գագան վարդապետ Անեցի 106
Գալուստ՝ եղբայր Վլաս վարդապետի 175
Գալուստ՝ հայր Թամուրի 103
Գալուստ՝ որդի Մխիթար գրչի 117
Գայանե՝ մայր Ղուկաս երեց գրչի 114
Գանձակեցի միայնակյաց 24
Գառնիկ՝ եղբայր Սարգսի 84
Գասպար 145
Գասպար վերակացու՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
Գասպար՝ գրիչ Նոր Ջուղայում, 1633 թ. 118, 211
Գասպար՝ խառատ Չարեքա անապատում 163
Գեորգի Գ Վրաց թագավոր 32, 34, 57, 58, 61, 69, 70, 147
Գեորգի Ը Վրաց թագավոր 143
Գևորգ Երզնկացի 53
Գևորգ Սկևռացի 99
Գևորգ քահանա որդի Պաքուտա՝ սան Առաքել վարդապետի 82, 83,
208
Գևորգ՝ հայր Մխիթար գրչի 49
Գյուլում 205
Գյուտ կաթողիկոս 19, 189
Գոհար՝ դուստր Մխիթար գրչի 117
Գոհար՝ մայր Մխիթար գրչի 116, 117
Գոհար՝ մայր Սարգիս գրչի 83
Գուլ՝ մայր Ամիրի 133
Գուլադա՝ մայր Ներսես քահանայի 142, 143
Գուլիար՝ ստացող ձեռագրի, 1605 թ. 145, 217
Գուլիբաթ 71, 207
Գուլխաթան՝ ստացող ձեռագրի 119
Գունգուլ՝ մայր Դավիթ Շատախեցի երեցի 134
Գուրգեն Ա Կյուրիկե 14, 59, 60

Գուրգեն Բ Կյուրիկե 6
Գրիգոր Աբաստրդի 36
Գրիգոր արեղա՝ գրիչ Հաղբատում, 1455 թ. 184, 221
Գրիգոր Ակնեբցի 25, 73, 78, 79, 80, 81, 86, 89, 94, 98, 100, 194, 195
Գրիգոր Անավարզեցի 28
Գրիգոր Աստվածաբան 82
Գրիգոր Արցախեցի 152, 218
Գրիգոր Բյուրականցի 153, 218
Գրիգոր Բջնեցի 92, 99
Գրիգոր Գ Պահլավունի 22
Գրիգոր Դոփյան 152, 174, 218
Գրիգոր Դվնեցի 39
Գրիգոր եպիսկոպոս Այրարատյան գավառի 99
Գրիգոր եպիսկոպոս Աշտարակեցի 72, 208
Գրիգոր եպիսկոպոս՝ եղբայր Պետրոս րաբունապետի 174
Գրիգոր եպիսկոպոս՝ միաբան Ղարամուրատ Հարանց անապատի 115,
170
Գրիգոր եպիսկոպոս՝ ստացող ձեռագրի 221
Գրիգոր Լոռու-Մելիքյան 118, 211
Գրիգոր Լուսավորիչ 16
Գրիգոր Ծաղկող, 1232 թ. 151, 152, 218
Գրիգոր Ծարեցի 183, 221
Գրիգոր Ծերենց 28, 111, 120
Գրիգոր կաթողիկոս Հայոց 35
Գրիգոր Կապալեցի 43
Գրիգոր Կեսարացի 90
Գրիգոր Մագիստրոս 11, 41
Գրիգոր Մոնոնիկ 39
Գրիգոր Մուրղանեցի 51
Գրիգոր Նարեկացի 98, 133, 144, 208
Գրիգոր Նյուսացի 82
Գրիգոր որդի Թոքակերի 22, 23, 45, 195
Գրիգոր պատրիարք Երուսաղեմի 164
Գրիգոր Սկևռացի 62
Գրիգոր վարդապետ Խորանաշատի 101, 108

Գրիգոր վարդապետ Նոր Վարագավանքի 105
 Գրիգոր վարդապետ Սանահինի 31
 Գրիգոր Տաթևացի 62, 89, 90, 175, 220
 Գրիգոր Տարոնացի 90
 Գրիգոր Տղա իշխան՝ Վախթանգի թոռ և Սարգսի որդի 44
 Գրիգոր Տղա կաթողիկոս 31
 Գրիգոր Տուտերորդի 39
 Գրիգոր քահանա՝ առաջնորդ Ղարամուրատի Հարանց անապատի
 111, 119, 120
 Գրիգոր քահանա՝ գրիչ Նոր Ջուղայում, XVI դ. 118, 211
 Գրիգոր քահանա՝ գրիչ Շամքորի անապատում, 1651 թ. 141, 216
 Գրիգոր քահանա՝ ստացող Ավետարանի 51
 Գրիգոր քահանա՝ ստացող Ավետարանի, 1284 թ. 65, 66, 207
 Գրիգոր քահանան՝ գրիչ Չակամում, XVII դ. 120
 Գրիգոր՝ առաջնորդ Մորո ձորո վանքի 70
 Գրիգոր՝ գրիչ Ամիդում, 1431 թ. 71, 207
 Գրիգոր՝ գրիչ Դեղձուտում 83, 208
 Գրիգոր՝ գրիչ և ծաղկող Քարահատում 115, 128, 162, 163, 164, 166 167,
 168, 169, 170, 171, 172, 174, 176, 195, 210, 213, 218, 219, 220
 Գրիգոր՝ գրիչ Սոթում, 1511 թ. 67, 207
 Գրիգոր՝ եղբայր Առաքելի 145
 Գրիգոր՝ եղբայր Գրիգոր գրչի 164
 Գրիգոր՝ եղբայր Հովհաննես գրչի 144
 Գրիգոր՝ եղբայր Վախթանգ իշխանի 148
 Գրիգոր՝ հայր լավա Ծատուրի 116
 Գրիգոր՝ հայր Սահակ Սևադայի 20
 Գրիգոր՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Գրիգոր՝ որդի Պողոս երեցի 102
 Գրիգոր՝ ստացող ձեռագրի, 1639 թ. 131, 212, 214
 Գրիգոր՝ վարպետ Նոր Գետիկում, 1231 թ. 43
 Գրիգոր՝ վարպետ Նոր Գետիկում, 1291 թ. 43
 Գրիգոր՝ վերանորոգող Հաղարծինի գմբեթի 68
 Գրիգորեն գրիչ, XII-XIII դդ. 92
 Գրիգորեն եպիսկոպոս Հաղրատի 39
 Գրիգորեն՝ վարպետ Հաղարծինում 65

Գրիգորիս եպիսկոպոս 16
 Գրիգորիս՝ գրիչ և լաբունապետ Խորանաշատի, 1251 թ. 97, 208
 Գրիգորիս՝ եղբայր Վախթանգ իշխանի 148
 Դանիել վանահայր Հաղարծինի 59
 Դանիել վարդապետ՝ աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու 90
 Դանիել՝ հայր Թաթեոս եպիսկոպոսի 117
 Դառլան՝ քույր Ղալարբեկի 176
 Դասապետ վարդապետ՝ միաբան Նոր Գետիկի 53
 Դավթակ Զեդթող 19, 190, 191
 Դավիթ Ալավկատրդի 22, 23, 24, 25, 45, 195, 212
 Դավիթ Անհողին 14, 21, 60
 Դավիթ արքեպիսկոպոս Գարդման գավառում 145
 Դավիթ Բ Կյուրիկյան 105
 Դավիթ Ե Վրաց արքա 32
 Դավիթ եպիսկոպոս Գեղամեցի 111, 112, 210
 Դավիթ եպիսկոպոս Շամքորեցի Ղարամանենց 25, 159, 160, 161, 162, 165, 219
 Դավիթ Ծարեցի 93
 Դավիթ Շատախեցի 107, 133, 134, 194, 214, 215
 Դավիթ սարկավագ՝ ստացող ձեռագրի, 1642 թ. 103
 Դավիթ վարդապետ Հաղբատի 31
 Դավիթ տիրացու՝ ստացող ձեռագրի 104
 Դավիթ փիլիսոփա 50
 Դավիթ քահանա Քարահատում 170
 Դավիթ Քոբայրեցի 35, 39, 92
 Դավիթ՝ գրիչ Հաղբատում, 1198 թ. 35
 Դավիթ՝ հոգևոր հայր Սարգսի 84
 Դավիթ՝ որդի Ղուկաս երեց գրչի 144
 Դավիթ՝ որդի Քուրդ իշխանի 37, 38, 206
 Դավիթ՝ վերանորոգող Հաղարծինի գմբեթի 68
 Դավլաթ՝ դուստր մելիք Բաղիի 171
 Դիոնիսիոս Արիոպագացի 152
 Դիտմեն 97
 Դոլադա նոյին 156
 Դոլաթ 135

Դովյաններ 152, 174
 Եարամիշ՝ ստացող ձեռագրի, 1677 թ. 135, 215
 Եզեկիել վարդապետ 124
 Եզր Ա Փառաժնակերտցի 20
 Ելբեկ 58
 Ելեն 128
 Ելիզավետա թագուհի 121, 182
 Եղիա 170, 219
 Եղիա եպիսկոպոս՝ միաբան Գանձասարի 169
 Եղիա մահուեսի՝ միաբան Ղարամուրատ անապատի 115, 170, 171
 Եղիա՝ առաջնորդ Հավուց թառի 39, 62
 Եղիե քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Եղին՝ եղբայր Գրիգոր գրչի 164
 Եղիշե 188
 Եղիս՝ որդի Պողոս երեցի 102
 Եղիսաբեթ 104
 Եղիսաբեթ՝ կողակից Ղուկաս երեց գրչի 114
 Եղիսաբեթ՝ մայր Ովանես գրչի 132
 Եղիսաբեթ՝ մայր Սարգիս վարդապետի 163, 164
 Եսայի Աբու Մուսե 20
 Եսայի Աղվանից կաթողիկոս 109
 Եսայի երեց՝ գրիչ Ծարում, 1663 թ. 128, 213
 Եսայի երեց՝ գրիչ Շամքորում 141
 Եսայի Նչեցի 90
 Եսայի քահանա՝ աշակերտ Գրիգոր գրչի 164, 167
 Եսայի քահանա՝ ընկեր Մովսես քահանայի 173
 Եսայի՝ գրիչ և ծաղկող Լեղանի Ս. Աստվածածին եկեղեցում, 1650 թ.
 143, 216
 Եսայի՝ գրիչ Խորանաշատում, 1631-1657 թթ 102, 103, 209
 Եսայի՝ նվիատու ձեռագրի 214
 Եսայի՝ ստացող ձեռագրի, 1703 թ. 120, 211
 Եսվաղեն (Արսվաղեն) 17
 Եվա՝ կողակից Ոսկանի 116, 117, 184, 211, 222
 Եվագր վարդապետ՝ առաջնորդ Մորո ձորո վանքի 70
 Եվար՝ որդի Գրիգոր Քարահատցի քահանայի 176

Եվսեբիոս Կեսարացի 7
Ետզար՝ հայր Մուսես Ջուղայեցու 113
Երեմիա Աղվանից կաթողիկոս 176
Երեմիա հայրապետ 17
Երվանդունիներ 7
Եփրեմ Ասորի 35, 144
Եփրեմ քահանա՝ գրիչ Օղվերձում, 1671 թ. 174, 220
Եփրեմ՝ քահանա՝ գրիչ Նոր Ջուղայում XVI դ. 118, 211
Չաքարե Չաքարյան 38, 39, 58, 63, 70, 157, 198, 204
Չաքարե՝ որդի Աղբուղայի 97, 139
Չաքարյաններ 7, 11, 12, 23, 36, 37, 57, 58, 59, 60, 69, 139, 154, 155, 157
Չաքիոս՝ վարպետ Նոր Գետիկում, 1291 թ. 43
Էզիլ 135
Էթար 101
Էլիսաթուն՝ ստացող Ավետարանի, 1455 թ. 184, 221
Էմիլ Ռյոսլեր 181
Էվազ 117
Էվազ՝ հայր Հովհաննես գրչի 144
Էտիլ 109
Էրդամ 118, 211
Թագազիզ՝ միաբան Ղարամուրատի Հարանց անապատի 115
Թագուհի՝ կողակից Ումեկի 50
Թագուհի՝ մայրապետ Ղարամուրատի Կուսանաց անապատի 113
Թադե՝ ստացող ձեռագրի, 1255 թ. 97, 208
Թաթևոս եպիսկոպոս՝ ստացող ձեռագրի, 1678 թ. 117, 211
Թահմազ շահ 125
Թադադամուր 53
Թադարտեր 50, 53
Թամար թագուհի 32, 34, 61, 197
Թամթիխաթուն 84
Թամուր 103, 209
Թանկազիզ 104
Թառղումաշ 144
Թարայդուլ 111
Թափառուկ 170

Թեզա՝ մայր Մխիթար դպրի 144
 Թեկլի՝ դուստր՝ Եսայի գրչի 103
 Թեոդորոս վարդապետ Շիրակունի 150, 151, 152, 217, 218
 Թոթիկ՝ գրիչ Հովհանավանքում 189
 Թովմա վարդապետ Աղվանեցի 189
 Թովմա Մեծովեցի 152
 Թովմաս եպիսկոպոս Տաթևացի 160
 Թորոս երաժիշտ Խարբերդում 62
 Թորոս Մելիտինեցի 42
 Թորոս վարդապետ Արևելցի
 Թորոս վարդապետ Խալիզունիկ 52
 Թորոս վարդապետ՝ աշակերտ Հովհաննես Համշենցու 90
 Թորոս փիլիսոփա՝ գրիչ Դրազարկում, 1295 թ. 128, 180, 213, 221
 Թորոս՝ գրիչ Դրազարկում 136
 Թումա գրիչ 128, 213
 Թումա կրոնավոր՝ ստացող Ավետարանի 1639 թ 103, 209
 Թումա քահանան՝ գրիչ Զարահատում 175
 Թումա՝ կազմող Ավետարանի 221
 Թումա՝ որդի Եարամիշի 135
 Թումաջան՝ հայր Համպարի 144
 Իբրահիմ խան 181
 Իգդիշ խաթուն 53
 Իզնատիոս եպիսկոպոս 178
 Իզնատիոս վարդապետ Հաղբատի 31, 39
 Իզնատիոս վարդապետ՝ առաջնորդ Գանձասարի 172, 220
 Իզնատիոս քահանա՝ եղբայր Ստեփանոս գրչի 94
 Իզնատիոս քահանան, 1558 թ. 153
 Իշխան սարկավազ՝ ստացող Մաշտոցի, 1296 թ. 66, 207
 Իսմայիլ շահ 125
 Իսրայել Խաչենցի 25, 28, 93, 98
 Իսրայել քահանա՝ հայր Եսայի գրչի 102, 103
 Իսրայել՝ գրիչ Փասավանք անապատում 1463 թ. 136
 Իվանե Չաքարյան 29, 36, 38, 39, 43, 44, 49, 50, 58, 70, 139, 155, 157,
 198, 204, 205
 Իվանե՝ որդի Աղբուղայի 97, 139

լալա Ծատուր 116, 211
 Լեման-Հաուպտ 165
 Խաթուն՝ մայր Աղաբարի 111
 Խաթուն՝ մայր Խաչատուր քահանայի 102
 Խաթուն՝ մայր Հռիփսիմեի 117
 Խաթունաղա 131
 Խաթուննան՝ կողակից Փիլիպոս Կեչառացու 143
 Խալթ 61
 Խաղրակյան 49
 Խանի 142
 Խանիչա՝ մայր Վլաս վարդապետի 175
 Խաչատուր գրիչ Ելիզավետպոլում 213
 Խաչատուր գրիչ Ուրծ գյուղաքաղաքում, 1461 թ. 183, 221
 Խաչատուր երեց՝ միաբան Ջրվշտիկ Եղիշե առաքյալի վանքի 137
 Խաչատուր վարդապետ՝ բարունապետ Ս. Ամենափրկիչ վանքի 172
 Խաչատուր տանուտեր՝ ստացող ձեռագրի, 1661 թ. 134, 215
 Խաչատուր Տարոնացի 24, 31, 36, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 78, 194,
 195
 Խաչատուր քահանա՝ հայր Սարգիս բանասեր գրչի
 Խաչատուր քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 160, 163
 Խաչատուր քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1631թ. 102, 209
 Խաչատուր քահանան՝ որդի Ազիզի 111
 Խաչատուր՝ հայր Մխիթար դարի 144
 Խաչատուր՝ որդի Դուկաս երեց գրչի 114
 Խաչատուր՝ վարպետ Նոր Գետիկում, 1255 թ. 44
 Խաչիկ՝ հայր Հովասափ գրչի 111
 Խզրահրի՝ ստացող Դատաստանագրքի 149
 Խիկար իմաստուն 133
 Խոյդան՝ եղբայր Վախթանգ իշխանի 148
 Խոնաքար՝ մայր Ազարիա կրոնավորի 130
 Խոնդաղ՝ մայր Եսայի գրչի 102, 103
 Խոնձ՝ մայր Մատթեոս քահանայի 130
 Խոնտքար 109, 210
 Խոջագյուլ 68
 Խոսրով Գանձակեցի 31, 32

Խոսքովանուշ 190
 Խուլթյու Բուդա 82
 Խուտայբանդ շահ 129
 Ծատուր՝ հայր Ամիրի 133
 Ծատուր՝ որդի Խաչատուր քահանայի 102
 Ծերուն արքեպիսկոպոս 130
 Կայինա 113
 Կավատ Ա 10
 Կարապետ արեղա՝ միաբան Ղարամուրատ Հարանց անապատի 115,
 170
 Կարապետ եպիսկոպոս Էջմիածնեցի 160
 Կարապետ երեց՝ գրիչ Արտամետում, 1605 թ. 145, 217
 Կարապետ Ուլնեցի 158, 164
 Կարապետ վարդապետ՝ միաբան Նոր Գետիկի 53
 Կարապետ՝ պապ Գագիկ Բ Աղվանից կաթողիկոսի
 Կեռան թագուհի 26, 128, 213
 Կիրակոս Արևելցի 45, 46
 Կիրակոս Գանձակեցի 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 37, 39-47, 51, 52, 54,
 56, 60, 63, 64, 65, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 85-96, 98, 100, 101,
 105, 110, 123, 140, 154-158, 187, 194, 195, 204, 207, 209
 Կիրակոս Գետիկցի 45
 Կիրակոս երեց՝ ստացող ձեռագրի 222
 Կիրակոս Երզնկացի 125
 Կիրակոս վարդապետ 176
 Կիրակոս վարդապետ Դրագարկում 136
 Կիրակոս վարդապետ՝ միաբան Եղիշե առաքյալի վանքի 169
 Կիրակոս տնտես 131
 Կիրակոս Տրապիզոնցի 159
 Կիրակոս քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Կլավդիոս Պտղոմեոս 7, 9
 Կյուրեղ Ալեքսանդրացի 35
 Կյուրիկյաններ 21, 59, 60, 74, 105
 Կոզմա՝ գրիչ Հռոմկլայում, 1166 թ. 44
 Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոս 191
 Կոստանդ՝ միաբան Չարեքա անապատի 163

Կոստանդին Ա Բարձրաբերդի 56, 99
Կոստանդին կայսր 190, 191
Կորյուն 16
Կուբադ Բին-Ֆիրուզ 122
Կուկ Սևադյանց 49
Կուտա 65
Հաբեթ 188
Հագարաբեկ՝ հորեղբայր Սարգիս քահանայի 130
Հագլերտ Բ 17, 190
Հախում Պսակերցի՝ ստացող ձեռագրի, 1659 թ. 119, 142, 211
Հակոբ եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Հաղարծինի 68
Հակոբ երեց՝ գրիչ Խորանաշատում, 1620 թ. 101, 108, 208
Հակոբ Կոլյեցի 62
Հակոբ քահանա՝ գրիչ Մելիքատա գյուղում, 1652 թ. 120, 211, 222
Հակոբ քահանա՝ հոգևոր եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Հակոբ քահանա՝ հոգևոր հայր Ներսես քահանայի 142
Հակոբ քահանա՝ միաբան Շինուհայրի անապատի 160, 219
Հակոբ քահանան Ղարամուրատի 111
Հակոբ՝ գրիչ Աղվանաձոր անապատում, 1322 թ. 71, 72, 208
Հակոբ՝ գրիչ Հաղբատում, 1211 թ 179, 221
Հակոբ՝ եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Հակոբ՝ եղբայր Սարգիս վարդապետի 163, 164
Հակոբ՝ եղբայր Վառվառեի 175
Հակոբ՝ նվիրատու 213
Հակոբ՝ որդի Գրիգոր գրչի 164, 176
Հակոբ՝ պապ Ղալարբեկի 176
Հակոբ՝ ստացող Ավետարանի, 1666 թ. 128, 172, 213, 220
Հակոբ՝ ստացող ձեռագրի, 1699 թ. 128
Հակորոս քահանա՝ հոգևոր եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Համազասպ եպիսկոպոս՝ ստացող ձեռագրի, 1289 թ. 186
Համազասպ՝ հայր Տաթևի սան Սարգիս վանականի 114
Համամ Արևելցի 20, 25, 192, 195
Համպար 144
Հայրապետ քահանա՝ հայր Մխիթար գրչի 116
Հայրապետ՝ գրիչ Նոր Ջուղայում, 1633 թ 118, 211

Հայրապետ՝ ստացող ձեռագրի, 1255 թ. 97, 208
Հասան Դովյան 174
Հասան՝ հայր Ավետիս գրչի 104
Հասան՝ հայր Վախթանգ իշխանի 33, 148
Հասան-Ջալալ Դոլա 50, 88, 101
Հարթ 61
Հարոն՝ եղբայր Սարգսի 84
Հարություն՝ եղբայր Հովհաննես գրչի 144
Հարություն՝ եղբայր Մխիթար դպրի 144
Հաքիմ Յաղուբի (Հակոբ վարդապետ) 126
Հեթում 26, 128
Հեթում Ա 46, 99
Հեղնար 104
Հեսիքսոս 92
Հերակլ Բ Վրաց թագավոր 110, 181
Հերոնիմոս Երանելի 35
Հզար՝ պապ Գևորգ գրչի 82
Հոգիչան՝ նորոգող Հաղարծինի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու 68
Հոռոմսիմ 104
Հովան՝ գրիչ և ծաղկող Դրագարկում, 1295 թ. 128, 180, 213, 221
Հովաննես պարոնտեր՝ առաջնորդ Ս. Ամենափիկիչ եկեղեցու 172
Հովասափ երաժիշտ Կարինում 62
Հովասափ երեց՝ գրիչ Ղարամուրատում, 1610 թ. 111, 210
Հովասափ՝ առաջնորդ Նոր Գետիկի 44, 50
Հովասափ՝ միաբան Նոր Գետիկի 38, 48, 100
Հովասափ՝ փրկագնող Ավետարանի
Հովհան արքեպիսկոպոս Խորանաշատի 134
Հովհան երեց՝ ստացող ձեռագրի, 1451 թ 184, 221
Հովհան Մայրագոմեցի 20, 21, 25, 145, 146, 217
Հովհան Մայրիվանեցի տե՛ս Հովհան Մայրագոմեցի
Հովհան Մանդակունի 146
Հովհան Ոսկերերան 35
Հովհան Որոտնեցի 90
Հովհան՝ եղբայր Եսայի գրչի 103
Հովհան՝ եղբայր Մխիթար գրչի 117

Հովհաննես Աղվանից կաթողիկոս (1195-1235) 157
 Հովհաննես Արմանեցի 44, 45, 65, 68, 100
 Հովհաննես Գանձակեցի 212
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի 186, 187
 Հովհաննես եպիսկոպոս, 1633 թ. 115
 Հովհաննես եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Խորանաշատի, XVII դ. 101, 102
 Հովհաննես եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Հաղբատի 11
 Հովհաննես եպիսկոպոս՝ գրիչ Տաթևի Մեծ անապատում, 1585 թ. 184, 221
 Հովհաննես եպիսկոպոս՝ կազմող Թարգմանչաց վանքում, 1583 թ. 152, 218
 Հովհաննես եպիսկոպոս՝ միաբան Գանձասարի 88, 169
 Հովհաննես երաժիշտ Վանում 62
 Հովհաննես երեց գրիչ, մահ. 1691 թ. 177, 220
 Հովհաննես երեց՝ գրիչ Գանձակում 131, 212
 Հովհաննես երեց՝ գրիչ Շամքորում 118, 120, 141
 Հովհաննես երեց՝ որդի Դավիթ Շատախեցի քահանայի 107, 115, 116, 133, 134, 183, 194, 210, 211, 212, 215, 221
 Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ 62, 99
 Հովհաննես ժամասաց 131
 Հովհաննես Խաչենցի 76
 Հովհաննես կրոնավոր՝ միաբան Լեղանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 143
 Հովհաննես Համշենցի 90
 Հովհաննես պարոն Գառնակեր գյուղում 131
 Հովհաննես Սանդղկավանեցի 129, 213
 Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր 22, 24, 40, 45, 62, 84, 89, 195
 Հովհաննես Վանական վարդապետ 31, 88, 89, 90
 Հովհաննես վարդապետ Ուշեցի 85, 86, 196
 Հովհաննես վարդապետ Սանահինի 31, 39
 Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցի 31, 85, 86, 89, 90, 195
 Հովհաննես վարդապետ՝ առաջնորդ Մորո ձորո վանքի 69, 70
 Հովհաննես վարդապետ՝ ծաղկող և կազմող Հաղարծինում 66, 67, 207
 Հովհաննես Տվեցի 105, 106
 Հովհաննես քահանա՝ աշակերտ Դավիթ Շատախեցի երեցի 134

Հովհաննես քահանա՝ հայր Խաչատուր քահանայի 102
 Հովհաննես քահանա՝ հորեղբայր Ստեփանոս գրչի 94
 Հովհաննես քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Հովհաննես քահանա՝ նվիրատու Հաղարծինի, 1217 թ. 64
 Հովհաննես քահանա՝ որդի Խաչատուր տանուտերի 135
 Հովհաննես քահանա՝ ստացող Ավետարանի 151, 218
 Հովհաննես քահանան՝ գրիչ Հարցհանկիստ գյուղում, 1683 թ. 173, 220
 Հովհաննես՝ գրիչ Գանձակում, 1682 թ. 127
 Հովհաննես՝ գրիչ Գանջո ձորում 214
 Հովհաննես՝ գրիչ Գետաբակում, 1659 թ. 145, 217
 Հովհաննես՝ գրիչ Ելիզավետապոլում 213
 Հովհաննես՝ գրիչ և ծաղկող Բերդատակում, 1671 թ. 144, 216
 Հովհաննես՝ գրիչ Հարցհանկիստում, 1668 թ. 129, 214
 Հովհաննես՝ գրիչ Մալազգյանքերդի Ս. Ամենափրկիչի վանքում, 1666 թ.
 128, 172, 213, 220
 Հովհաննես՝ գրիչ Նոր Գետիկում 52, 54, 207
 Հովհաննես՝ գրիչ Ծինուհայրում, 1635 թ. 160, 219
 Հովհաննես՝ գրիչ Տաթևում, 1436 թ. 124
 Հովհաննես՝ եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
 Հովհաննես՝ եղբայր Հովասափ գրչի 111
 Հովհաննես՝ եղբայր Մատթեոս քահանայի 130
 Հովհաննես՝ հայր Գրիգոր գրչի 164, 166
 Հովհաննես՝ հայր Սարգիս վարդապետի 163, 164
 Հովհաննես՝ նվիրատու Դեղձուտի վանքի 75, 208
 Հովհաննես՝ որդի Խաչատուր երեցի 135
 Հովհաննես՝ ստացող ձեռագրի, 1448 թ. 216
 Հովհաննես՝ ստացող Քարոզգրքի 214
 Հովհաննես՝ վարդապետ Կարսի 39
 Հովսեփ Աղվանից կաթողիկոս 21
 Հովսեփ Բալենացի՝ ստացող Քարոզգրքի 131, 214
 Հովսեփ գրիչ, 1451 թ. 184, 221
 Հովսեփ փիլիսոփա՝ ստացող ձեռագրի 1295 թ. 128, 180, 213
 Հովսեփ քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Հովսեփ՝ Արտազ գավառի թեմակալ 78, 80, 81, 98, 101
 Հովսեփ՝ եղբայր Հովհաննես մահտեսի գրչի 144

Հովսեփ՝ եղբայր Մովսես քահանայի 173
 Հովսեփ՝ վանահայր Դասնո անապատի 147
 Հուլավյաններ 46
 Հուլավու իսան 50, 81
 Հունան եպիսկոպոս՝ գրիչ Խորանաշատում, 1503 թ. 101, 208
 Հուռում՝ մայր Սարգսի 205
 Հուսիկ՝ հայր Աստվածատուր գրչի 65, 66
 Հուրի՝ մայր Առաքելի 145
 Հոփսիսիմե 117
 Հոփսիսիմե ապաշխարող 116
 Հոփսիսիմե մայրապետ Ղարամուրատ Կուսանաց անապատի 118
 Հռուբսիմե՝ դուստր մելիք Բաղիի 171
 Հրանուշ՝ դուստր Դավիթ Անհողինի 60
 Ղազար ծաղկող, 1671 թ. 132, 215
 Ղազար կրոնավոր՝ որդի Էվազի 117
 Ղազար քահանա՝ ընկեր Մովսես քահանայի 173
 Ղազար քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Ղազար քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1619 թ. 160, 219
 Ղազար քահանան Ղարամուրատի 111
 Ղազար քահանան՝ գրիչ Համայունա գյուղում, 1671 թ. 132, 215
 Ղազար՝ գրիչ և ծաղկող Քարահատում, որդի Գրիգոր գրչի 164, 167, 168, 173, 175, 176, 177, 220
 Ղազար՝ գրիչ Նոր Գետիկում, XV դ. 53
 Ղազար՝ հայր Հակոբ երեց գրչի 101
 Ղազար՝ հայր Ներսես քահանայի 142, 143
 Ղալարբեկ՝ ստացող Հայսմավուրքի 176, 220
 Ղասում 96
 Ղատաղա նոյին 155
 Ղարանա 116
 Ղարամ՝ եղբայր Ղալարբեկի 176
 Ղարաման՝ հայր Ստեփանոս արքեպիսկոպի 143
 Ղարամանենց 159
 Ղարիպշա աղա 109, 210
 Ղևոնդ Երեց 186
 Ղուկաս դպիր՝ գրիչ Որոտանում, 1619 թ. 160, 219

Ղուկաս երեց՝ գրիչ Ղարամուրատում, 1682 թ. 114, 210
Ղուկաս Կեղացի 90
Ղուկաս վարդապետ՝ վանահայր Վարագավանքի 106
Ղուկաս րաբունապետ Գանձասարի 168, 219
Ղուկաս քահանա՝ առաջնորդ Խորոտկա վանքի 110
Ղուկաս քահանա՝ գրիչ, 1678 թ. 128, 214
Ճար 50, 51, 53
Մաթեոս գրիչ, 1641 թ. 161
Մաթեոս՝ եղբայր Եսայի գրչի 103
Մակար քահանա՝ հոգևոր եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Մակար՝ եղբայր Վլաս վարդապետի 175
Մահկանաբերոցիներ 11, 34, 74
Մաղաքիա 77, 80
Մաղաքիա արեղա 152
Մաղաքիա կրոնավոր 98
Մամախաթուն՝ մայր Մխիթար գրչի 49
Մամա-Տետի 109
Մանիկ և Թադեոս Անտիկյաններ 114
Մանուել քահանա՝ ստացող Ավետարանի, 1511 թ. 67, 207
Մանուել՝ հայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Մանուկ՝ եղբայր Համպարի 144
Մաշտոց Ա Եղվարդեցի 186
Մատթեոս արեղա՝ գրիչ Եղիվարդում, 1466 թ. 130, 214
Մատթեոս Ուռհայեցի 21, 122
Մատթեոս քահանա՝ գրիչ Եղեգյաց երկրի Եղուձոր գյուղում, 1460 թ.
134, 214
Մատթեոս քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1466 թ. 130
Մատթեոս քահանան Ղարամուրատի 111
Մարգար՝ միաբան Խորանաշատի 104
Մարգարե ծաղկող 179, 221
Մարգարեն՝ հայր Միքայել Աստապատեցի գրչի 127
Մարգարիտ՝ մայր Գրիգոր գրչի 164, 166
Մարթա՝ մայր Վարդանի 135
Մարիամ՝ մայր Գրիգոր քահանայի 66
Մարիան՝ մայր Թաթեոս եպիսկոպոսի 117

Մարիան՝ քույր Մխիթար գրչի 117
Մարկոս վարդապետ Խաչենի 98, 101
Մարյան՝ կողակից Վարդանի 135
Մարտիրոս արեղա՝ գրիչ Մշո Ս. Կարապետ վանքում, 1505 թ. 106, 210
Մարտիրոս վարդապետ՝ հոգևոր եղբայր Վլաս վարդապետի 176
Մարտիրոս քահանա Ճատախում 135
Մարտիրոս քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
Մարտիրոս՝ գրիչ և բաբունապետ Նոր Գետիկի 42, 43, 44, 54, 100, 204
Մարտիրոս՝ գրիչ Խորանաշատում, 1283 թ. 98, 208
Մարտիրոս՝ եղբայր Թաթեոս եպիսկոպոսի 117
Մարտիրոս՝ ծաղկող Նոր Ջուղայում, 1633 թ 118, 211
Մարտիրոս՝ հայր Վառվառեի 175
Մարտիրոս՝ միաբան Խորանաշատի 104
Մարտիրոս՝ ստացող ձեռագրի 214
Մարտիրոս՝ վարպետ Նոր Գետիկում, 1231 թ. 43
Մելիք Ադամ 179, 221
Մելիք Բաղի 171
Մելիք Եսայի 128
Մելիք Հախնազար 133, 173, 215
Մելիք Հովասափ 96
Մելիք Մատթեոս՝ թոռ մելիք Ովանեսի 181, 182
Մելիք Շահնազար իշխան Գեղամա երկրի 125
Մելիք Ովանես 181, 222
Մելիք Սիմավոն 133, 215
Մելիքխաթուն՝ ստացող ձեռագրի 1778 թ. 72, 208
Մելիք-շահ սուլթան 122
Մելիքսեդեկ՝ կազմող Ավետարանի 221
Մելիքսեթ արեղա՝ աշակերտ Մատթեոս քահանայի 131
Մելիքսեթ քահանա՝ աշակերտ Գրիգոր գրչի 164, 167
Մելքիսեթ եպիսկոպոս 111
Մելքիսեթ քահանա՝ միաբան Ս. Եղիշե վանքի 137
Մելքոն՝ հոգևոր եղբայր Գրիգոր գրչի 164
Մեսրոպ Մաշտոց 16, 150, 189, 193
Մեսրոպ՝ հայր Մարկավազ քահանայի 75
Միխայել Ասորի 100, 152

Միհրանյաններ 12, 14, 18, 188, 222
 Մինախաթուն 67
 Մինաս եպիսկոպոս՝ միաբան Գանձասարի 169
 Մինաս վարդապետ 117
 Մինաս՝ ճարտարապետ Հաղարծինի սեղանատան 65
 Մինաս՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Մինաս՝ որդի Մխիթարի 164
 Միրաք՝ հայր Դավիթ Շատախեցի երեցի 134
 Միրզա՝ կազմարար վարպետ Ղարամուրատում 111, 194
 Միրզա՝ ստացող ձեռագրի 170
 Միրխան՝ որդի Ղալարբեկի 176
 Միրում՝ ստացող Աստվածաշունչ մատյանի, 1669 թ. 131, 215
 Միքայել Աղվանից կաթողիկոս 141
 Միքայել Աստապատեցի 126, 127, 212
 Միքայել՝ եղբայր Վլաս վարդապետի 175
 Միքայել՝ ստացող ձեռագրի, 1659 թ. 145, 217
 Մխիթար արեղա Ղարամուրատի 111
 Մխիթար Այրիվանեցի 29, 62, 187
 Մխիթար Անեցի 186
 Մխիթար Գոշ 6, 23, 24, 25, 27- 43, 45, 47, 48, 49, 53, 54, 78, 85, 86, 87, 89, 90, 99, 100, 108, 117, 147, 148, 186, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 217
 Մխիթար դպիր՝ ստացող ձեռագրի, 1717 թ. 144, 216
 Մխիթար Հյուն 38, 43
 Մխիթար միայնակյաց 171
 Մխիթար վարդապետ Խորակերտո 31
 Մխիթար վարդապետ Նոր Վարազավանքի 105
 Մխիթար վարդապետ՝ առաջնորդ Նոր Գետիկի 44, 100
 Մխիթար վարդապետ՝ ուսուցիչ Ավետիս գրչի 119, 120, 142
 Մխիթար բաբունապետ 98, 208
 Մխիթար քահանա 66
 Մխիթար՝ գրիչ Նոր Գետիկում, 1273 թ. 49, 54, 91, 207
 Մխիթար՝ գրիչ Սուլտանեցիք գյուղում, 1647 թ. 116, 117, 211
 Մխիթար՝ գրիչ Վերին Չակամում 1671 թ. 184, 222
 Մխիթար՝ եղբայր Ոսկանի 116

Մխիթար՝ եղբայր Սարգիս վարդապետի 164
Մխիթար՝ կազմող Ավետարանի, 1762 թ. 184, 222
Մխիթար՝ նորոգող Չարեքավանքում 165
Մխիթարիչ՝ գրիչ Նոր Գետիկում 51, 207
Մկրտիչ գրիչ, 1555 թ. 128, 213
Մկրտիչ Մահտեսի-Աղանանյան-Իսահակյան 127, 212
Մկրտիչ վարդապետ՝ առաջնորդ Չարեքա անապատի 164
Մկրտիչ՝ առաջնորդ Շատախի Ս. Կաթողիկեի 133
Մկրտիչ՝ եղբայր Հովասափ գրչի 111
Մոլար-նուին 140
Մոկաց Իսրայել՝ գրիչ Փասավանք անապատում, 1463 թ. 136
Մոսես կրոնավոր՝ ստացող Ավետարանի, 1322 թ. 71, 72, 208
Մովսես քահանա՝ որդի Սահակ քահանայի 173
Մովսես Աղվանից կաթողիկոս (982-988) 186, 192
Մովսես Դասխուրանցի 20, 34, 186, 187, 192, 195, 222
Մովսես Խորենացի 17, 50, 188
Մովսես Կաղանկատվացի 8, 17, 18, 19, 20, 25, 34, 121, 141, 185, 186,
187, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 222
Մովսես Սյունեցի 90
Մովսես վարդապետ Տաթևացի 159, 161
Մովսես վարդապետ՝ ուսուցիչ Մխիթար գրչի 116, 117
Մովսես քահանա՝ առաջնորդ Փառիսոսի վանքի 186
Մովսես քահանա՝ ստացող Ավետարանի, 1676 թ. 172, 173, 220
Մովսես՝ հայր Պողոս երեցի 102
Մուհամմեդ իբն Իսալիդ 121
Մուսես Ջուղայեցի 113
Մուսես՝ վարպետ Հաղարծինում 65
Մուրադ սուլթան 103, 125
Մուրադչե՝ ստացող ձեռագրի 137, 216
Մուրթուզա խան 119
Մուրթուզադուլ 145
Յագիդ իբն Մագիադ 138
Յահյա (Հովհաննես) Իբն Էյվազ Թաբրիզի 126, 127
Յադուր-բեկ 109
Յոհաննես Շիրակցի 90

Նագար դպիր՝ գրիչ Շատախում, 1661 թ. 134, 215
Նագար քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1683 թ 173, 220
Նազիկ՝ մայր Համպարի 144
Նազուխան՝ մայր Ավետիս գրչի 118, 142, 165
Նազում կողակից Գրիգոր Քարահատցի քահանայի 176
Նահապետ քահանա 66
Նահապետ քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
Նանա 70
Նանում՝ որդի Մխիթար գրչի 117
Նավասարդ՝ հայր Միրզայի 170
Նավոռո 149
Ներսես Աղվանից կաթողիկոս 88
Ներսես Բ Աղվանից կաթողիկոս 157
Ներսես երեց՝ ստացող ձեռագրի 143, 216
Ներսես ժամհար 131
Ներսես Լամբրոնացի 30, 62, 160, 219
Ներսես Մշեցի 90, 99
Ներսես Մոկացի 159
Ներսես Շնորհալի 30, 31, 41
Ներսես վարդապետ՝ առաջնորդ Չարեքա անապատի 163, 165, 219
Ներսես վարդապետ՝ միաբան Չարեքա անապատի 159
Ներսես քահանա՝ աշակերտ Գրիգոր գրչի 164, 167
Ներսես քահանա՝ նվիրատու Հաղարծինի 64
Ներսես քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1461 թ. 183, 221
Ներսես քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1656 թ. 142, 216
Ներսես քահանա՝ ստացող Մաշտոցի, 1659 թ. 119
Ներսես՝ գրիչ Դվինի գյուղի Ս. Սարգիս եկեղեցում, 1586 թ. 106, 210
Ներսես՝ եղբայր Մովսես քահանայի 173
Նիկողայոս վարդապետ՝ ստացող ձեռագրի 104
Նիկողայոս՝ գրիչ Կաֆայում, 1667 թ. 179, 221
Նիկողայոս՝ գրիչ Վանում, 1463 թ. 137, 216
Նոբար՝ կողակից Պողոս երեցի 102
Նոննոս 82
Շադդադյաններ 122
Շաթ 185

Շահ Աբաս 102, 111, 112, 125, 134, 137, 140, 161, 162, 169, 171, 172
Շահ Սաբի 103, 131, 132
Շահ Սուլեյման 117, 131, 172, 176
Շահանդուխտ` դուստր մելիք Բադիի 171
Շահում` մայր Փիլիպոս Կեչառացու 143
Շահռուխ 124
Շամշադին սուլթան 181
Շանշի` միաբան Խորոտկա վանքի 110
Շերբարոք 50, 75
Շմավոն` գրիչ Դեղձուտում 83, 208
Ոսկան տանուտեր 120
Ոսկան` ամուսին Եվայի և եղբայր Մխիթարի 116, 117, 184, 211, 222
Ոսկանձ` գնորդ ձեռագրի 171
Ովանես երեց` կազմող ձեռագրի 173
Ովանես վարդապետ` կառուցող Ղարամուրատի Փոքր եկեղեցու 113
Ովանես քահանա` գրիչ Շատախում, 1621 թ. 132, 215
Ովանես` հայր Վարդանի 135
Որոզինես 35
Ուլուս` մայր Ստեփանոս արեղայի 143
Ուխտանես եպիսկոպոս 186, 187
Ումեկ 50, 53
Ուստիան` հայր Հակոբ երեց գրչի 101
Չալապի` եղբայր Ղալարբեկի 176
Չաղաղա նոյին 156
Չիթաղյաններ 67
Չոլի 123
Չորմաղա նոյին 156
Պալասան դաիր` որդի Գրիգոր գրչի 164
Պահլավունիներ 11
Պայ` մայր Հովհաննես մահտեսի գրչի 144
Պայազիթ` ստացող Դատաստանագրքի 149
Պանագուրցի Ալլահվերդի 128, 214
Պապ` որդի Ղուկաս երեց գրչի 114
Պապանան` ստացող ձեռագրի, XVII դ. 184, 222
Պատի` հայր Ղալարբեկի 176

Պարխուտար՝ եղբայր Մովսես քահանայի 173
Պարուտ 82
Պետանց Հովհաննես 221
Պետրոս Խանձկեցի կաթողիկոս 117, 119, 131, 134, 144, 145, 162, 168,
169, 171, 172, 176, 219
Պետրոս Մատթթայան 217
Պետրոս վարդապետ Հաղբատի 31
Պետրոս վարդապետ՝ առաջնորդ Խորանաշատի, 1283 թ. 9
Պետրոս վարդապետ՝ հոգևոր ծնող Առաքելի 145
Պետրոս վարդապետ՝ ստացող Ավետարանի, 1671 թ. 174, 220
Պետրոս բաբունապետ 174, 220
Պերոզ 13, 17
Պողոս Ամիրխանյանց 150
Պողոս երեց՝ ստացող ձեռագրի 102
Պողոս վարդապետ Մոկացի 159
Պողոս վարդապետ՝ առաջնորդ Խորանաշատի, 1251 թ. 97
Պողոս վարդապետ՝ վանահայր Հաղարծինի 59
Պողոս վարպետ Նոր Գետիկում 53
Պողոս քահանա՝ եղբայր Վանական Վարդապետի 87
Պողոս՝ միաբան Դասնո անապատի 147
Ջալալեդդին 43, 95, 157
Ջահանշահ 143
Ջանդուկի 221
Ջաջուռ Խաղբակյանց 49, 95
Ջաջուռյան 49
Ջավադ իսան 181
Ջիլավիսան 134, 215
Ջիվանշիր 18, 19, 185, 190, 191
Ռորեն՝ եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
Ռումի Իսթենդեր 122
Սադուն Բ 50, 73, 75, 76, 77, 81, 82, 83
Սադուն՝ որդի Քուրդ իշխանի 37, 48, 197
Սադունյաններ 81
Սալահ 102
Սալահ ադ-Դին 37

Մարդու խ ամիրա 32
 Մարվար՝ քույր Ղալարբեկի 176
 Մահակ Անեցի 179
 Մահակ Սևադա 20
 Մահակ վարդապետ՝ առաջնորդ Չարեքա վանքի 154, 159, 163
 Մահակ քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 163
 Մահակ քահանա՝ որդի Մովսես քահանայի՝ փրկագնող ձեռագրի,
 1733 թ. 173
 Մահակ քահանա՝ ստացող Ավետարանի, 1466 թ. 143
 Մահակ՝ որդի Գրիգոր Քարահասոցի քահանայի 176
 Մամունել Անեցի 50
 Մամունել եպիսկոպոս Դադյան 150
 Մանդուխտ՝ մայրապետ Ղարամուրատի Կուսանաց անապատի 117
 Մանդուխտ՝ ստացող Շարակնոցի, 1663 թ. 171, 219
 Մառիկ՝ դուստր՝ Եսայի գրչի 103
 Մառիկ՝ մայր Ավետիս գրչի 104
 Մասանյաններ 8, 10
 Մարգիս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 109
 Մարգիս աշակերտ բանի Չարեքա անապատում 160
 Մարգիս Առուստամյան 213
 Մարգիս ավագերեց 96
 Մարգիս բանասեր՝ գրիչ Շամքորի անապատում, 1635 թ. 141, 216
 Մարգիս եպիսկոպոս Մաղմուսավանեցի 159
 Մարգիս եպիսկոպոս Տավուշ գավառի 88
 Մարգիս եպիսկոպոս՝ ստացող ձեռագրի, 1619 թ. 160, 219
 Մարգիս երեց՝ գրիչ Գուլլար գյուղում, 1667 թ. 172, 220
 Մարգիս երեց՝ գրիչ և ծաղկող Դաստիփյուր գյուղում 135, 180, 215, 221
 Մարգիս երեց՝ գրիչ Շամքորում 141
 Մարգիս երեց՝ գրիչ Քարատակում, 1669 թ. 131, 215
 Մարգիս Չաքարյան 32, 58, 70
 Մարգիս իշխան Հին Գետիկում 36, 198
 Մարգիս կրոնավոր գրիչ Նոր Գետիկում, XIII դ. 47, 48, 54, 206
 Մարգիս կրոնավոր՝ նորոգող ձեռագրի Չարեքավանքում, 1641 թ. 165,
 219
 Մարգիս Պարտավեցի 66, 67, 207

Մարգիս սարկավագ՝ կազմող ձեռագրի, 1429 թ. 66, 207
 Մարգիս Սևանցի 39
 Մարգիս վանական՝ սան Տաթևի 114, 210, 221
 Մարգիս վարդապետ՝ առաջնորդ Չարեքա անապատի 145, 159, 162,
 167, 171, 218, 220
 Մարգիս վարժապետ Շամքորի անապատում, 1651 թ. 216
 Մարգիս բարունապետ 84, 119
 Մարգիս քահանա՝ աշակերտ Գրիգոր գրչի 164, 167
 Մարգիս քահանա՝ հայր Ստեփանոս գրչի 94
 Մարգիս քահանա՝ միաբան Չարեքա անապատի 160
 Մարգիս քահանա՝ նվիրատու Հաղարծինի, 1217 թ. 64
 Մարգիս քահանան Ղարամուրատի 111
 Մարգիս՝ գրիչ Խորանաշատում, XIII դ. 98, 208
 Մարգիս՝ այթռակալ Անիի 39
 Մարգիս՝ գնորդ ձեռագրի 171
 Մարգիս՝ գրիչ Բասեն գավառում, 1042 թ. 75, 208
 Մարգիս՝ գրիչ Բերդատակում, 1717 թ. 144, 216
 Մարգիս՝ գրիչ և ստացող ձեռագրի Սուլտանեցիք գյուղում, 1709 թ. 28,
 117, 196, 205, 211
 Մարգիս՝ եղբայր Քուրդ իշխանի 32
 Մարգիս՝ եղբայր Հովասափ գրչի 111
 Մարգիս՝ եղբայր Մխիթար գրչի 117
 Մարգիս՝ թոռ մելիք Մատթեոսի 181, 182, 222
 Մարգիս՝ հայր Գրիգոր Տղա իշխանի 44
 Մարգիս՝ հայր Մատթեոս քահանայի 130
 Մարգիս՝ որդի Մխիթարի 164
 Մարգիս՝ սան Նոր Գետիկի, որդի Ալեքսիոսի 52, 83, 84
 Մարգիս՝ ստացող Ավետարանի 221
 Մարխոշ Վարդենիսցի 153, 218
 Մարկավագ վարդապետ 144
 Մարկավագ վարդապետ՝ առաջնորդ Հին Գետիկի 34, 197
 Մարկավագ քահանա՝ որդի Մեսրոպի 75, 208
 Մարուխան՝ եղբայր Աղաբաբի 111
 Մարուխան՝ հայր Ղուկաս երեց գրչի 114
 Մերենու 186

Մենեքարիմ՝ որդի Եսայի գրչի 103
 Մերովր՝ միաբան Նոր Գետիկի 38, 48
 Մերովդիա 130
 Մևում եղբայր Ղալարբեկի 176
 Միմեոն դարբին՝ Չարեքա անապատում 163
 Միմեոն տնտես Հաղարծինի 59
 Միմեոն քահանա՝ միաբան Խորոտկա վանքի 110
 Միմեոն՝ ստացող Դատաստանագրքի, XVI-XVII դդ. 149
 Միմեոն՝ ստացող ձեռագրի, 1663 թ. 128, 213
 Միմոն Ա Վրաց թագավոր 129
 Միմոն Աղվանից կաթողիկոս 172, 176
 Միմոն մահդասի 131
 Միմոն՝ հայր Առաքելի 145
 Միրանուշ Պալնյան 183
 Մմբատ Ա Բագրատունի 138
 Մմբատ Բ Բագրատունի 53, 59
 Մմբատ՝ որդի Դավիթ Անհողինի 60
 Մմեով քահանա՝ աշակերտ Դավիթ Շատախեցի երեցի 134
 Մոլթանադա՝ մայր Վառվառեի 175
 Մոկրատես 152
 Մողոմոն Մաքենացի 186
 Մողոմոն՝ պապ Մուսես Ջուղայեցու 113
 Մոպթենես 98
 Մուլթան՝ մայր լալա Ծատուրի 116
 Մուլթանշահ 67
 Մուքիաս Արցախեցի 58, 61
 Մտեփաննոս եպիսկոպոսիս Լեղանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու
 Մտեփաննոս քահանա՝ գրիչ 1660 թ. 128, 213
 Մտեփաննոս արեղա՝ գրիչ և ծաղկող Լեղանում 143, 216
 Մտեփաննոս արեղա՝ գրիչ Շամքորում 141, 143
 Մտեփաննոս Աղթամարցի՝ գրիչ Խորանաշատում, 1223 թ. 94, 98, 208
 Մտեփաննոս Աղվանից կաթողիկոս 32, 33, 147, 156, 157, 197
 Մտեփաննոս Բ Նկարեն կաթողիկոս 94
 Մտեփաննոս Բյուզանդացի 7
 Մտեփաննոս գրիչ, XII դար 23

Մտեփանոս եպիսկոպոս Լեղանում 143
 Մտեփանոս եպիսկոպոս՝ ժամանակագիր 51
 Մտեփանոս եպիսկոպոս՝ ծաղկող Խորանաշատում, 1503 թ. 101, 208
 Մտեփանոս Սյունեցի 92
 Մտեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 20, 59, 146
 Մտեփանոս Տարսային 136, 152
 Մտեփանոս քահանա Սուլտանեցիք գյուղի 116, 117
 Մտեփանոս քահանա՝ հոգևոր եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու
 52
 Մտեփանոս քահանա՝ ստացող ձեռագրի, 1252 թ. 97, 208
 Մտեփանոս քահանան Ղարամուրատի 111
 Մտեփանոս Օրբելյան 29, 56, 154, 155
 Մտեփանոս՝ առաջնորդ Ականց անապատի 100
 Մտեփանոս՝ առաջնորդ Հաղարծին, 1206 թ. 64
 Մտեփանոս՝ գրիչ Նոր Գետիկում, 1232 թ. 47, 48, 49, 54, 123, 206
 Մտեփանոս՝ գրիչ Սկևռայում, 1283 թ. 128, 213
 Մտեփանոս՝ որդի Եսայի գրչի 103
 Մտեփանոս՝ սան Առաքել վարդապետի 83
 Ստրաբոն 7, 14
 Սրապիոն Ուրիսյեցի 90, 159
 Սրապիոն՝ որդի Եսայի գրչի 103
 Վազգեն Ա Վեհափառ 114, 183, 210
 Վախթանգ՝ Հաթերքի գահերեց իշխան 33, 37, 148, 155, 197, 217
 Վախթանգ՝ պապ Գրիգոր Տղա իշխանի 44
 Վահան եպիսկոպոս Տերյան 183
 Վահրամ Գագեցի 87, 98, 139, 140
 Վահրամ՝ որդի Աղբուղայի 97, 139
 Վահրամ՝ սան Առաքել վարդապետի 83
 Վահրամյաններ 11, 88, 98, 104, 105, 139
 Վանական վարդապետ 25, 29, 30, 42, 45, 46, 50, 77, 78, 80, 81, 86-102,
 104, 108, 187, 195, 208, 209
 Վանենի 49, 95, 97, 123, 206, 208
 Վաչագան Բարեպաշտ 17, 18, 19, 188, 189, 193
 Վաչե Բ Առանշահիկ 13, 17, 19, 189
 Վառվառե 174, 220

Վասակ՝ հայր Դավիթ Բ Կյուրիկյանի 105
 Վասակ՝ եղբայր Քուրդ իշխանի 32
 Վասակ՝ եղբայր Վախթանգ իշխանի 148
 Վասակ՝ որդի Դավիթ Բ Կյուրիկյանի 105, 106
 Վարազ Գրիգոր 14, 190
 Վարդան Անեցի 40
 Վարդան Արևելցի 22, 24, 25, 29, 40, 42, 45, 46, 56, 62, 77, 78, 79, 80, 81,
 82, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 105, 108, 122, 139,
 146, 154, 155, 194, 195
 Վարդան երեց՝ գրիչ Դադիվանքում 221
 Վարդան Մամիկոնյան 15
 Վարդան Միհրանյան 12
 Վարդան վարդապետ Հաղպատի 39
 Վարդան քահանա Ոսկանապատի 136
 Վարդան քահանա՝ հոգևոր եղբայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
 Վարդան՝ գրիչ Պեշգենա գոմեր գյուղում, 1322 թ. 129, 214
 Վարդան՝ գրիչ Սուլտանեցիք գյուղում, 1709 թ. 28, 117, 196, 211
 Վարդան՝ եղբայր Գրիգոր գրչի 164
 Վարդան՝ եղբայր Թաթևոս եպիսկոպոսի 117
 Վարդան՝ ստացող ձեռագրի, 1674 թ. 135, 215
 Վարթխաթուն՝ դուստր Մխիթար գրչի 117
 Վարվառա՝ դուստր՝ Եսայի գրչի 103
 Վիրո Աղվանից կաթողիկոս 138, 185, 188
 Վլաս վարդապետ 175, 176, 220
 Վրթանես վարդապետ Բջնիի և Դվինի 39
 Տավլաթ՝ մորեղբայր Մխիթար դպրի 144
 Տաստագուլ՝ քույր Մխիթար գրչի 117
 Տավուս՝ մայր Թորոս վարդապետ Արևելցու 52
 Տարչին՝ ստացող Ավետարանի, 1667 թ. 172, 220
 Տերուն՝ վանահայր Ղարամուրատի Հարանց անապատի 115, 119, 120,
 170
 Տիգրան Մեծ 10
 Տիրամայր՝ մայր Տաթևի սան Սարգիս վանականի 114
 Տիրանց՝ կողակից Գրիգոր քահանայի 66
 Տիրացու գրիչ, 1232 թ. 151, 218

Տոմագ՝ որդի Սարգսի 205
Տուրքիկ 39
Տրդատ Գ 16
Րելիսեն՝ մայր Պողոս երեցի 102
Փաղլուն ամիա 122
Փավստոս Բուզանդ 188
Փատգոս 121
Փարսադան խոջա՝ ստացող Ավետարանի, 1668 թ. 172
Փթուլթ 66
Փիանդաղեն 111
Փիլիպոս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 113, 118, 137, 211, 216
Փիլիպոս Կեսառացի 143, 216
Փիլիպոս՝ առաջնորդ Շինուհայրի 160
Փիլոն 36, 82, 206
Փիրուս՝ եղբայր Հովասափ գրչի 111
Քամալ բեկ 178
Քարիմատին 50, 53
Քուրդ Արծրունի 29, 32, 34, 36, 37, 38, 48, 50, 58, 69, 70, 75, 148, 197, 198
Օլբամն՝ որդի Ղալարբեկի 176
Օհանես Ղալարբեկ 137, 216
Օղուրլու խան 172
Օրբելյաններ 32
Ֆարիադ փաշա 125

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբասաձոր 37, 58
Աբրասապատ 121
Աբրահ 130, 137, 216
Ագուլիս 161
Ադրբեջան 10-13, 26, 108
Ալ-Մուտավաքիլիսա 138
Ակներ 78, 100
Ադարժին 55
Ադդամ 10
Ադթամար 94
Ադձնիք 13
Ադջոց վանք 42
Ադսու գետ 7, 11, 14, 34, 55, 124, 197
Ադվանաձոր անապատ 71, 72, 208
Ադվանք 7, 8, 9, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 31, 32, 33, 87, 88, 108, 109,
110, 115, 122, 131, 135, 141, 144, 147, 155, 156, 157, 158, 161,
162, 168, 169, 171, 172, 176, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191,
197
Ադվե 8, 11, 26, 27, 108
Ադրժին 55, 66
Ամարաս 16
Ամբերդ 56, 59, 155
Ամիդ 71, 159, 207
Ամիրաշ Շատինյու 109
Այգեձոր 110
Այրարատի գավառ 7, 11, 83, 99, 176
Այրիվանք 56, 62, 176
Անի 5, 24, 38, 39, 40, 56, 59, 62, 78, 87, 106, 155, 156, 179, 221
Աշտարակ 72
Առան-ռոտ 8, 9, 10, 26
Առաքելոց վանք Մահկանաբերդի գավառի 75, 76, 77, 79, 81, 82, 101
Ավագ Ս. Նշան Գետաշենի 178, 179, 221

Ավետարանոց ավան 17
Ատրպատական 121, 190
Արևելյան Հայաստան 39
Արթինաջուր գետ 166
Արշակաշեն 8, 13, 121
Արշարունիք 129
Արջոտին եկեղեցի 179
Արտազ գավառ 78, 101
Արտամետ 145, 217
Արցախ 5, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 17, 22, 26, 44, 75, 130, 152, 166, 167,
190, 193
Բաղդադ 103, 121
Բայլական 10, 15
Բանանց գետ 14
Բասեն գավառ 74, 134, 155, 208
Բարդա 13
Բարկաշատ 155, 160
Բարձր Հայք 13
Բարջանջ 66, 207
Բարսում 10, 136
Բաքու 178, 179
Բելուկան 59
Բելխենց վանք 179, 221
Բերդ վանք 141
Բերդատակ 144, 216
Բերդաքար կամ Բերդքար 74
Բղենո 155
Բորոտան 155
Բուն Աղվանք 7
Բջնի 37, 39, 56, 59, 72, 155
Գագ բերդ 96, 139
Գանգակ 121
Գանձակ 12, 13, 15, 23, 24, 30, 32, 40, 45, 52, 112, 121-127, 129-134, 136,
137, 139, 143, 147, 151, 153, 155, 172-175, 178, 181, 182, 183,
194, 195, 196, 212, 213, 214

Գանձակ Աղվանից 121
Գանձակ Առանի 121
Գանձակ գետ 12, 14
Գանձակ Հայոց 121
Գանձակի բերդ 112
Գանձասար 82, 88, 117, 125, 145, 162, 168, 169, 172, 219
Գանջա 115, 121, 126, 127, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 158, 169, 172,
176, 178, 182
Գանջո ձոր 131, 132, 134, 214
Գառնակեր 10, 130, 131, 214
Գառնի 155
Գավազան ամրոց 59, 124, 125
Գարդման գավառ 8, 10, 11, 12, 14, 20, 26, 87, 94, 105, 106, 110, 130,
138, 145, 146, 150, 154, 155, 166, 181, 190
Գարդման գետ 14
Գարդմանաձոր 109, 131, 214
Գարդմանի բերդ 139
Գարդմանք 12, 20
Գեղամա երկիր 5, 126, 144, 199, 200
Գեղարքունիք 67, 109
Գենջե 121
Գեոյբուլաղ 49
Գետաբակ 12, 20, 145, 146, 154, 155, 156, 217
Գետաբեկ վտակ 154
Գետաթաղ 160, 219
Գետաշեն 136, 178, 221,
Գլակա վանք 107, 210
Գյանջա 121
Գյուլամբար 147
Գյուլիստան 140
Գոշավանք 27, 53, 207
Գորի 125
Գուգարք 6, 7, 11, 14, 27
Գուլլար 172, 220
Գտչավանք 10

Դադիվանք 38, 136, 174, 220, 221
Դանձուտ 144
Դասխուրան 13, 186, 187
Դասնո անապատ 33, 147, 194, 217
Դաստիփյուր 130, 135, 180, 215, 221
Դարբանդ 138
Դերեդ 7
Դեղձուտի վանք 24, 52, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 101, 194, 208
Դիարբեքիր 121
Դիզակի գավառ 10
Դիլիջան 27, 145
Դյութական ավան 185
Դուբլին 47, 206
Դվին 13, 39, 155, 185
Դվնիկ 107, 210
Դրագարկ 128, 136, 180, 213, 221
Եզդրվար 127
Ելիզավետպոլ 27, 121, 182, 212, 213
Եղեգյաց երկիր 134, 214
Եղիսաբերթպոլիս 121
Եղիվարդ 130, 214
Եղուձոր 134, 214
Երասխ 7, 8
Երզնվանքի բերդ 11, 87, 95, 105, 139, 140
Երևան 125
Երիցմանկանց վանք 128
Երնջակ 89
Երուսաղեմ 28, 37, 65, 100, 164, 189, 198, 207, 209
Չական 6, 56, 101, 103, 108, 109, 111, 116, 120, 142, 194
Չական գետ 12, 14
Չանգա 121
Չորաձոր 37
Էրզրում 126
Թավրիզ 59, 125

Թարգմանչաց վանք 24, 26, 150, 151, 152, 153, 194, 217, 218
Թարթառ գետ 13
Թեղենյաց վանք 39, 42
Թեոդոսյոյի 51
Թիֆլիս 32, 34, 126, 129
Թովուզ 11, 102, 108
Իջևան 69, 74
Լեղան (Ղեղան) 142, 143, 216
Լև 135
Լիմ 159
Լդարակ 101, 108
Լոռն 38, 63, 87, 156
Լոռի բերդ 70
Լորուտ 95
Լուսահովիտ 69
Խաղավանք 114, 151
Խաղարծին 55
Խաղխաղ 11, 15, 109
Խամշի վանք 110, 157
Խաչակապ 150
Խաչեն 10, 33, 88, 101, 197
Խաչենագետ 10, 14
Խավունիս 119, 211
Խարբերդ 62
Խլաթ 59, 106
Խնձորկուտ գետակ 74
Խնուս 112
Խոր վիրապ 42, 99
Խորակերտ 31
Խորանաշատ 11, 24, 42, 45, 56, 78, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93-105,
108, 134, 194, 208, 209
Խորասան 126
Խորոտկա վանք 109, 112, 210
Խորոտն գյուղ 109
Ծաղկոց վանք 130, 214

Ծավղյաց երկիր 16
Ծար գավառ 93, 128, 174, 213
Ծոփք 13
Ծովիզ 69, 71
Կախերթ 60, 122, 128
Կածարերթ բերդ 139
Կաղանկատույք 13, 185, 187, 222
Կաղզվան 155
Կայան 11
Կայենարերդ 80, 156
Կայենո գավառ 24, 27, 29, 32, 34, 37, 42, 48, 49, 50, 55, 68, 69, 72, 73,
99, 197, 198, 200
Կարին 20, 32, 34, 56, 59, 62, 197
Կարմիր վանք 31, 78,
Կարմրավոր եկեղեցի 72
Կարս 39, 106, 144, 154, 155, 156
Կաֆա 178, 179, 221
Կենճե 121
Կեչառիս 39, 56
Կեսարիա 44
Կիլիկիա 22, 24, 25, 31, 32, 46, 56, 61, 62, 63, 76, 78, 79, 99, 100, 134,
193, 194, 212, 215
Կիրանց 74, 82
Կիրովաբադ 121
Կոթիփորո վանք 66
Կողթ գավառ 108
Կորդուք 13
Կունեն 74
Կուսանաց անապատ
Չակամի գավառի 194
Ծար գավառի 174
Ղարամուրատի 110, 111, 117, 118
Կուր գետ 7, 8, 10, 14, 108, 109, 138
Կուրակ գետ 12, 14
Կրծանիս 124, 212

Հաթերք 33, 34, 37, 148, 149, 155, 197
Հախում գետ 14
Հաղարծին 24, 31, 36, 44, 53, 55-68, 70, 78, 108, 194, 207
Հաղարծին գետակ 55
Հաղբատ 11, 24, 26, 31, 35, 38, 39, 40, 42, 45, 56, 65, 76, 78, 82, 84, 129,
142, 179, 184, 221
Համասրայրակ 134
Համզա 71
Համայունա 132, 215
Հայաստան 7, 11, 23, 25, 46, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 81, 91, 92, 99,
100, 104, 109, 138, 194
Հայկական լեռնաշխարհ 7
Հայոց աշխարհ 155, 156
Հայոց Արևելից կողմանք 5, 10, 81, 93, 189, 192
Հառիճի վանք 42
Հավապտուկ վանք 49
Հավուց Թ-առ 39, 62, 183
Հարանց անապատ
Չակամ գավառի 194
Ղարամուրատի 107, 110, 111, 115, 120, 184, 222
Շաքարբեկ գյուղի 116
Չարեքա 159, 163
Տաթևի 25, 159, 160, 161, 165, 184, 195, 221
Հարավային Արցախ 20
Հերերթ 122, 155
Հարցհանկիստ 129, 172, 173, 214, 220
Հին Գետիկ 29, 34, 35, 36, 197, 198, 206
Հյուսիսային Հայաստան 38, 40, 53, 78, 79, 108
Հողարծին 55, 56
Հոռոմաշեն 147
Հովհաննավանք 186
Հունաստան 147
Հունարակերտ 138, 139
Հռոմ 52
Հռոմկյա 44

Ձորափոր գավառ 20, 27
Ղազախ 11, 12, 27, 108
Ղարամուրատ 107, 110, 111, 113, 114, 115, 118, 119, 170, 184, 194, 210,
222
Ճապոտիկ 200
Մալազնաբերդ 128, 172, 213, 220
Մալեզկերո անապատ 183
Մաձնաբերդ 140
Մակարավանք 38, 48
Մահկանաբերդ ամրոց 74
Մահկանաբերդի գավառ 32, 34, 48, 50, 58, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79,
81, 82, 83, 197
Մամուր կալախի 154
Մամոռուտ բերդ 154
Մարանդ 59
Մաքենյաց վանք 134, 183, 184, 215, 221
Մելիքատա 120, 181, 211, 222
Մեծ Բանանց 115, 117, 120, 134, 153, 181, 182, 183, 184, 221
Մեծ եկեղեցի Ղարամուրատի 110, 113
Մեծ Հայք 7, 13, 62, 154, 193
Մեծկվենք գավառ 75
Մեծոփավանք 5
Մժնկերտ 155
Միափոր գավառ 157
Միչք 59
Միջագետք 84
Միջնաշեն 58
Մշո Առաքելոց վանք 5, 99, 107
Մշո Սբ. Կարապետ 107, 210
Մոկաց երկիր 136
Մորո ձորո վանք 69, 70, 71, 72, 207
Մորու թալա 69
Մուղանի դաշտ 96, 140
Մուղնի 26
Մրդուզ 7

Նախիջևան 179
Նախշեն Ջհան 127
Ներքին Չակամ 108
Ներքին Քարահատ 166
Նյուկզար 114, 149
Նոր Բերդ 105, 106, 107
Նոր Գանձակ 121
Նոր Գետիկ 24, 27, 28, 29, 36-53, 56, 65, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 86, 87, 91,
96, 97, 100, 104, 108, 123, 194, 199, 200, 203, 204, 206, 207
Նոր Ջուղա 37, 112, 118, 184, 206, 211, 214
Նոր Վարազավանք կամ Անապատ 11, 105, 106, 107, 210
Նոր Փիփի 145, 216
Նուխի 49
Շաթառ 138
Շակաշեն (Շիկաշեն) 8, 11, 12, 13, 14, 26, 121, 130, 138
Շակաշեն-Սակասենն 9, 11, 14
Շամախի 112, 125, 126, 138, 160, 174, 176, 220
Շամշադին 11, 12, 108
Շամքոր 12, 15, 105, 119, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 155, 159, 194,
195
Շամքոր գետ 12, 14, 147, 154, 158
Շամքորի անապատ 141, 216
Շամքորի բերդ 154
Շատախ 115, 130, 132, 133, 134, 194, 215
Շաքարբեկ 107, 115, 133, 210
Շաքի 59, 138, 155
Շինուհայր 160, 219
Շիպասար 158
Շիրվան 59, 112, 126, 138, 176
Շխմուրադի վանք 48
Շուլավեր 110
Շուշի 165
Ոսկանապատ 130, 131, 136
Որդրու 74, 208
Որոտան 155, 160

Ուխտի եղցի 157
Ուխտի քար 157
Ուտի Առանձնակ 8, 9, 10, 12, 13, 18, 26, 185, 186
Ուտի Ռոտաստակ 9
Ուտիք 5-17, 19-22, 25, 26, 27, 30, 45, 90, 109, 130, 138, 150, 154, 166,
167, 187, 190, 193, 194, 195, 206
Ուտիք-Օտենն 9, 10, 14
Ուրծ 183, 221
Չարաբերդ 155
Չարագետի անապատ 154
Չարեքա անապատ 25, 145, 154, 158, 160, 162, 165, 167, 171, 194, 195,
218, 219
Չարեքա բերդ 154, 155, 156, 157, 158
Չարեքագետի անապատ 154, 159, 160
Չարեքավանք 24, 139, 154, 156, 158, 160, 165
Չարեքու մեծ անապատ 154
Չիբուխյու 200
Պայանանց 131
Պանդալիոնի վանք 189, 215
Պապանան 118, 119, 120, 142, 165, 211, 212
Պարտավ 8, 9, 13, 15, 59, 66, 122, 139, 155, 185, 191, 192
Պեշգենա գոմեր 129, 214
Պերոզապատ տե՛ս Պարտավ
Պղնձահանք 44
Ջղավնա անապատ 125
Ջուխտակ եկեղեցի
- Խավունիս գյուղի 119
- Պապանան գյուղի 120
Ջուխտակ վանք 145
Ջրաբերդի գավառ 18
Ջրվշտիկ Եղիշե առաքյալի վանք 18, 137, 169, 179
Ռոտ-Պացեան 8, 10, 26
Ռուսաստան 121, 126, 182
Ռուտակ 13, 18
Ս. Նահատակ Գետաշենի 178

- Ս. Նահատակ Տավուշ գավառի 102
- Ս. Ամենափրկիչ
 - Մալազնաբերդի 128, 172, 213, 220
 - Ղարամուրատի 110, 113, 114, 194
 - Նախիջևանի 179
 - Նյուկզար գյուղի 149
 - Նոր Ջուղայի 37
- Ս. Անդրեասի վանք Կայենո գավառի 42, 80, 99
- Ս. Առաքելոց
 - Անիի 24
 - Ծար գավառի 174
 - Նոր Գետիկի 38
- Ս. Աստուածածին
 - Աղվանաձոր անապատի 71
 - Բերդատակ գյուղի 144
 - Բջնիի
 - Գանձակի 129, 131, 214
 - Գետաբակի 145
 - Լեղանի 142, 143, 216
 - Խորանաշատի 87, 97, 101, 102, 103, 104, 108
 - Խորոտկա վանքի 109, 210
 - Ծաղկոց վանքի 130
 - Ծար գավառի 174
 - Կոթիփորո վանքի 66
 - Կրծանիս գյուղի 124
 - Հաղարծինի վանքի 55, 57, 58, 66, 67
 - Համտյունա գյուղի 132
 - Հավապտուկ վանքի 49
 - Ջազարյոց 160
 - Ղարամուրատի 107
 - Մելիքատա գյուղի 120
 - Մորո ձորո վանքի 70, 71
 - Նոր Գետիկի 28, 37, 49, 50, 198, 203
 - Նոր Վարագավանքի 105
 - Շատախի 132, 134

- Շաքարբեկ գյուղի 115
- Շուշիի Ագուլեցոց 165
- Ոսկանապատի 131
- Չարեքավանքի 158, 162, 171
- Պապանան գյուղի 120
- Սուլտանեցիք գյուղի 116, 117
- Վանի 137
- Քարահատի 115, 170, 172, 176
- Օծոպա ուխտի 145
- Ս. Գևորգ
 - Թիֆլիսի 51, 129, 184
 - Նոր Գետիկի 44
- Ս. Գրիգոր
 - Հաղարծինի վանքի 57, 58, 64, 66, 67
 - Նոր Գետիկի 43, 75, 76
- Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ
 - Գանձակի 129, 153, 183, 214
 - Կոթիփորո վանքի 66
 - Մեծ Բանանցի 115, 117, 120, 182, 183
 - Նոր Գետիկի 36, 44, 49
 - Պապանան գյուղի 120
- Ս. Կաթողիկե
 - Դաղիվանքի 174
 - Հաղարծինի վանքի 55, 56, 57, 61
 - Շատախի 133
 - Չարեքավանքի 162, 171
- Ս. Էջմիածին 30, 59, 97, 106, 116, 153, 179, 183
- Ս. Թովմա եկեղեցի Մելիքատա գյուղի 120
- Ս. Կարապետի վանք Երնջակի 89
- Ս. Կիրակի եկեղեցի Խորանաշատի 87
- Ս. Հակոբ
 - Խորոտկա վանքի 109
 - Ոսկանապատի 136
- Ս. Հակոբյանց վանք Երուսաղեմի 65, 100
- Ս. Հովհաննես

- Բերդատակ գյուղի 144
- Գանձակի 128, 129, 131, 153, 172, 173, 213
- Գարդմանի 110
- Դապաճան գյուղի 120
- Ս. Հռիփսիմեանց մատուռ Նոր Գետիկի 38
- Ս. Հրեշտակապետաց վանք 131, 162, 171
- Ս. Ճգնավոր եկեղեցի Խորանաշատի 87
- Ս. Մինաս եկեղեցի Աբրահ գյուղի 137
- Ս. Նահատակ եկեղեցի Մելիքատա գյուղի 120
- Ս. Նշան
 - Լեղանի 142
 - Խորոտկա վանքի 109
 - Հաղբատի 11, 129
 - Մարդաղանյաց 174
 - Նոր Գետիկի 50
- Ս. Պանտալեոն 132
- Ս. Սարգիս եկեղեցի Դվնիկ գյուղի 107
- Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի եկեղեցի 144
- Ս. Ստեփաննոս
 - Գողթնի
 - Դաստիվյուր գյուղի 134
 - Հաղարծինի վանքի 57, 68
 - Համասրայբակ գյուղի 134
 - Նոր Փիփ ավանի 145
 - Շատախի
 - Շինուհայրի 160
- Ս. Վարդան Չորավար եկեղեցի Վանի 96
- Ս. Հովհաննես Կարապետ Նոր Գետիկի 36
- Սակասենե 13, 14
- Սաղմոսավանք 42
- Սանահին 24, 31, 39, 40, 56, 78
- Սանդղակավանք 213
- Սարդարի թալա 120, 211
- Սև լեռ 31, 78, 197
- Սևան 7, 28, 160, 198

Միս 38, 46, 99
Միսական նահանգ 190
Սկևռա վանք 5, 128, 213
Սյունիք 7, 155, 160, 191
Սոթ 66, 207
Սուլտանեցիք 116, 117, 196, 211
Սուրբ Մարի 155
Սպեր 13
Սոսոուտ 119, 141, 142, 216
Վաղարշակերտ 155
Վան 5, 62, 72, 96, 114, 134, 137, 208, 210, 216
Վանքասար 10
Վասպուրական 106
Վարագավան 105
Վարագավանք 106
Վարդանաշատ 155, 156
Վարձիա վանք 58
Վենետիկ 148, 209, 213, 217, 220
Վերին Չակամ 107, 108, 109, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 133, 165, 181,
184, 210, 212, 222
Վերին Խաչեն 93
Վերին Քարահատ 166
Վինենա 212, 213, 215, 216
Վիրք 13
Վրաստան 81, 124, 155
Տաթև 96, 124, 159, 184, 195, 221
Տաղձանք վանք 75
Տանձափարախ 160
Տանձուտ 36, 58, 198
Տաշիր-Ձորագետ 60, 74
Տավուշ 9, 11, 12, 27, 31, 85, 86, 87, 95, 96, 102, 105, 108, 115, 138,
Տավուշ գետ 11, 14
Տավուշի բերդ 11, 95, 139
Տարոն 61, 78
Տարսոն 76, 78, 79

Տեառնիս 58
Տերունական բերդ 105, 139, 140
Տիգրանակերտ 10, 15
Տուշկատակ (Տուշքատակ) 8, 9, 11, 26, 108, 139
Տրի (Տոի) 8, 10, 20, 26
Տրտու 14, 185
Տփխիս 50, 96, 124, 139, 184
Փայտակարան 7
Փառիսոս 12, 114, 130, 144, 154, 186
Փասավանք անապատ 136
Փոքր եկեղեցի Ղարամուրատի 113
Փոքր Սյունիք 174
Քամալու 115
Քարահատ 24, 25, 115, 162, 166, 167, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 194,
195, 210, 218, 219, 220
Քարատակ 130, 131, 215
Քարթմանիկ 146
Քարհերձ 139
Քեշիշ ավան 112
Քյուրլար 114
Քուստ-ի-Փառնես 12, 20
Քրդկան 58
Օխոր եղի 157
Օծոպ 145, 216
Օղվերձ 174, 220
Օտենն (Օտենա) 8

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
Պատմաաշխարհագրական ակնարկ	7
Ուտիքի գրավոր մշակույթը վաղ շրջանում	16
Նոր գետիկի վարդապետարանը և գրչատունը	27
Հաղարծինի վանական դպրոցը	55
Մորո ձորո վանք	69
Դեղձուտի վանքը և Առաքել վարդապետը	73
Խորանաշատի վարդապետարանը և գրչատունը	85
Անապատ կամ Նոր Վարագավանք	105
Չական գավառ	108
Գանձակ	121
Շամբոր	138
Դասնո անապատ	147
Թարգմանչաց վանք	150
Չարեքա անապատ	154
Քարահատի դպրոցը	166
Գետաշենի Ավագ Սուրբ Նշան	178
Մեծ Բանանց	181
Կաղանկատույք	185
Վերջաբան	193

Հավելված	196
Մեհեկի Ե. Եւ փետրվարի ԺԱ. Վարք և պատմութիւն Գոշին Մխիթարայ	196
Ցանկեր	
Ուտիքի գրչության կենտրոններից հայտնի ձեռագրերը	206
Օգտագործած սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ	223
Անձնանուններ	240
Տեղանուններ	271

**ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ՈՒՏԻՔԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ**

**TAMARA MINASYAN
СКРИПТОРИИ ОБЛАСТИ УТИКА**

**TAMARA MINASYAN
SCRIPTORIA OF UTIK PROVINCE**

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգաղյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկի նկարը՝ Խորանաշատի վանք (XIII դար), լուսանկարիչ՝ Հրայր
Բազե Խաչեղյանի
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

ISBN 978-9939-9237-8-9

Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» տպագրատանը
ք. Երևան, Արշակունյաց 2
Ստորագրված է տպագրության
Չափ՝ 60×90 1/16: Տպաքանակ՝ 250
Տպագրական մամուլ՝ 18

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին
ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53
Հեռ. (010) 513033
publishing.matenadaran@gmail.com